Т. CIII. Р. 1911, кн. III. Рік XX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. CIII. 1911, III B. XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Закінчено 30/VI с. с. 1911.

Т. CIII. Р. 1911, кн. III. Рік XX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. CIII. 1911, III B. XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Закінчено 30/VI с. с. 1911.

Зміст CIII тому.

1. Зміст тому . . . . с. 3—4
2. Нові конструкції початків словянського і українсько-руського житя, критичні замітки Михайла Грушевського: Пайскерова теорія одвічного словянського поневолення і викликана нею діскусія . . с. 5—27
3. Студії над українськими народніми піснями, подає Іван Франко, XXXIII, Хмельнищина (далї) . с. 28—53
4. Економічна полїтика российського правительства супроти України в 1710—1730 рр., написав Іван Джиджора (далї) . . . . с. 54—97
5. Дещо з української творчости артиста-маляра Тропініна, подав Кость Широцький . . . с. 98—112
6. Павлин Свенціцкий, публїцистична, наукова та літературна його діяльність, написав Володимир Радзикевич (докінченнє) . . . . . с. 113—190
7. Miscellanea: а) З історії м. Підгородя, под. І. Крипякевич; б) Неолїтичні знахідки в околицях Нагуевич і їх сучасне уживанне, под. Ів. Франко; в) Переказн про багатирів, под. П. Смола . . . с. 191—204
8. Наукова хроніка: Проґрами для збирання українських діалектичних одмін, под. Ів. Зілинський . . с. 205—208
9. Бібліоґрафія: преісторія, археольоґія, історія штуки, історія полїтична і культурна, право, лїтература (реєстр ширших обговорень див. с. 240) . . с. 209—241
10. Оголошення . . . . с. 242—244

Inhalt des CIII Bandes.

1. Inhalt des Bandes . . . . S. 3—4
2. Neue Hypothesen über die Anfänge des slavischen und ukrainisch-ruthenischen Lebens. Kritische Bemerkun-

gen des Michael Hruševśkyj: Peisker's Theorie über die uralte Knechtschaft der Slaven und die dadurch hervorgerufene Diskussion . . . . . S. 5—27
3. Studien über die ukrainischen Volkslieder, von Ivan Franko: Chmelnyćkyj's Zeit (Fortsetzung) . . S. 28—53
4. Wirtschaftliche Politik der russischen Regierung der Ukraine gegenüber in den J. 1710—1730, von Ivan Džydžora (Fortsetzung) . . . . . . S. 54—97
5. Einiges über die schöpferische Tätigkeit des Malers Tropinjin auf ukrainischem Gebiete, mitgeteilt von Konstantin Šyroćkyj . . . . . S. 98 112
6. Paulin Swiencicki, seine publizistische, wissenschaftliche und literarische Tätigkeit, von Vladimir Radzykevyč (Schluss) . . . . . . S. 113—190
7. Miscellanea, von I. Krypjakevyč, Iv. Franko und P. Smoła . . . . S. 191—204
8. Wissenschaftliche Chronik: Programme zur Sammlung ukrainischer dialektologischer Eigentümlichkeiten, von Iv. Zilynśkyj . . . . S. 205—208
9. Bibliographie: Vorgeschichte, Archäologie, Kunstgeschichte, politische u. Kulturgeschichte, Recht, Literatur (Register grösserer Besprechungen s. S. 240) . S. 209—241
10. Annoncen . . . . S. 242—244

Нові конструкції початків словянського і українсько-руського житя.

Критичні замітки Мих. Грушевського.

По досить довгій і замітній застої в розслідах початків словянського і з окрема — східно-словянського та українсько-руського житя останнє десятиліте, а особливо друга половина його, принесло ряд визначних праць на тім полі, що зачіпали основні питання з сих початків та з більшою або меньшою рішучістю давали нові конструкції, нові освітлення, нові способи розуміння того історичного процесу. Дещо з того в своїм часї принотовувало ся, більше або меньше докладно на сторінках сеї часописи; дещо зіставляло ся на боцї на те, аби обговорити його в звязку з иньшими питаннями, иньшими працями — і ті заміри потім не завсїди здїйсняли ся. Беру ся за перо, щоб в рядї критичних заміток, в загальнім звязку, — коли час позволить — обговорити деякі замітнїйші конструкційні проби, які принесли нам в сїй сфері останнї роки.

Хотів би йти притім в порядку питань, порушених ними, а не тримаючи ся хронольоґічної черги, в якій ті працї появляли ся. Зачну таким чином від смілої теорії Я. Пайскера, котрою попробував він переставити зовсїм на новий ґрунт питання звязані з історичним процесом Словянства, дати їм зовсїм нову вихідну точку і перевести розслїд сього процесу на нові дороги; протягом кількох лїт відкладавши її обговореннє до нових публїкацій, заповіджених автором теорії, приступаю до неї тепер, не чекаючи далї їх виходу.

Пайскерова теорія одвічного словянського поневолення і викликана нею діскусія[1].

Вихідною точкою студій Яна Пайскера, що відзначив ся отсею голосною теорією, були його зайнятя суспільним устроєм Чехії, а властиво критика поглядів звісного історика-соціольоґа Юл. Ліперта на перші основи суспільного житя старої Чехії. Так вже в 1890 р. опублїкував він критичну студію про невільництво в Чехії, против студії Ліперта на туж тему (Die Knechtschaft in Böhmen). Потім діставши від редакції Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte до рецензії книгу Ліперта: Socialgeschichte Böhmens in vorhussitischen Zeit (т. I, 1896) Пайскер замість рецензії надрукував в тій же часописи ряд студій по основним питанням суспільного житя старої Чехії: про початки словянського хлїборобства (Zur Geschichte des slavischen Pfluges), про жупний устрій (Die altslavische Župa), де він виступає з своєю гіпотезою про „смердів“ і „жупанів“ як представників двох соціально-економічних ґруп — хлїборобів і скотарів, і нарештї — про сербську задругу (Die serbische Zadruga). Ся остання студія (1906) вже тодї наробила великого розголосу і зробила сильне вражіннє сміливістю свого суду

---

[1] J. Peisker — Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-Tataren und Germanen und ihre sozial-geschichtliche Bedeutung, Штутґарт, 1905, ст. 243.

— Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde. Ein Vorbericht, Штутґарт, 1910, ст. 8.

Dr. Josef Janko — O stycích starých Slovanů s Turkotatary a Germany s hledilka jazykozpytneho (Věstnik česke Akademie, 1908, II c. 100—132, III c. 139—192). В скороченню по німецьки: Über Berührungen der Slaven mit Turkotataren und Germanen vom sprachwissenschaftlichen Standpunkte, Wörter und Sachen, 1909, ст. 94—109 і ще коротше в Anzeiger für Deutsches Altertum, 1909.

Ф. Е. Коршъ — О нѣкоторыхъ бытовыхъ словахъ заимствованныхъ древными Славянами изъ такъ называемыхъ урало-алтайскихъ языковъ (Записки Рус. Географ. Общества и отд. этнографіи, XXXIV, 1909, ст. 537—540).

L. Niederle — J. Peiskers Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde (Archiv für sl. Philologie, XXXI, 1910, ст. 569—594).

Иньші рецензії, викликані працею Пайскера, тут поки що поминаю.

і силою арґументациї, з котрими автор виступив против широко принятих поглядів на задружну форму як першу основу словянського суспільного укладу. Саме в тім часї з обсягу славістики сї погляди промощували собі дорогу в сферу загальних індоевропейських старинностей, добачаючи в задрузї щасливо захований пережиток пра-індоевропейської суспільної комірки. Тим часом Пайскер, ідучи слїдами Новаковича (Село, 1891), що доводив пізнїйший початок сербської сїльської громади і громадського землеволодїння і тим способом збивав натягання старої задруги на копито сїльської громади, — проголосив за пізнїйше явище, сотворене фіскальною державною сістемою, не тільки задругу — сїльську громаду, але задружний устрій взагалї і вичеркував його з історії початків словянського житя[1]. Се викликало ряд праць, живу полєміку, яка відмежувала задругу — ширшу родину від пізнїйших новотворів і від усяких натягань, роблених з нею в історично-правничій лїтературі, і признала в нїй дійсну, реальну комірку праслованського і пра-індоевропейського суспільного укладу. Але і ті, що виступали против крайностей Пайскерових поглядів (бо мав і прихильників)[2]) мусїли бути вдячні йому, що своєю сміливою критикою причинив ся до глубшого і докладнїйшого розсвітлення сього питання.

Пайскер тим часом далї вів свої критичні студії над початками суспільного житя Словян і пять літ пізнїйше в тій же часописи Vierteljahrschrift f. Soc. u. Wirtsch. виступив з новою просторою працею, де розвинув свої погляди — висловлювані в попереднїх працях тільки принагідними натяками, на споконвічне поневоленнє Словянства, як основний фактор його історії, як той фатальний прирожденний гріх, який викривив всю пізнїйшу суспільну і полїтичну еволюцію його. Студіованнє історії західнього Словянства неустанно тримало перед очима Пайскера мару ґерманського панования над Словянством і змушувало його задумувати ся над причинами сього факту. „Не знаємо такого випадку, аби якийсь ґерманський нарід був трівало поневолений словянським, натомість майже неперерваний і побідний поступ ґерманського завойовання на словянській землї заповняє собою велику частину історії, особливо середновічної“, пише він на вступі сеї своєї нової працї.

[1]) Крім згаданої німецької студії перед тим по чеськи: Slovo o zádruze, 1899 (Narod. sbornik českoslov.)

[2]) Важнїйша лїтература вказана в І т. моєї Історії України.

Шукаючи якихось глубших причин сеї історичної переваги Ґерманства над Словянством, Пайскер не вважає можливим добачати їх в чисто етнїчних ріжницях, з огляду що Ґерманцї і народи балтийсько-словянські близькі свояки між собою, тому шукає їх в обставинах **політичних**, що підрізали державний і суспільний розвиток Словянства, звели його до повного виснаження, зробили історичною здобичею сильнїйших, державно орґанїзованих завойовників і звели до ролї паріїв, так що саме імя Словян стало означеннєм останнього поневолення (Slave — Sklave). Сї знов сумні полїтичні обставини толкує він ґеоґрафічним положеннєм, або краще сказати — ґеоґрафічним сусїдством Словянства з кочевим „турецько-татарським“ і ґерманським світом.

Приймаючи праслов'янську отчину на середнім Днїпрі, в краях пригідних до всякого хозяйства, в тім і до хлїборобства і до скотарства, Пайскер підчеркує як дивне явище, що в словянськім язиковім запасї бракує термінів з сеї сфери: назви худоби *скотъ, нута,* далї такі слова як *молоко, плугъ* запозичені з ґерманських мов, а означеннє квасного молока *тварогъ* вважає він запозиченнєм з мов турецько-татарських. З сим звязує він звісну згадку в трактатї Константина Порфирородного, що у Руси нема волів, коней і овець і вони купують сю худобу від Печенїгів, і бачить в тім усїм доказ високо-характеристичного факту — що у Словян не було зовсїм скотарства. Сей вивід служить для нього вихідною точкою для теорії споконвічного поневолення Словян сусїдами-кочовниками з ріжних турецько-татарських орд (в попереднїх працях ролю такої вихідної точки служив йому термін „смерд“, в котрім Пайскер бачив слїд поневолення хлїборобської словянської людности якоюсь иньшою верствою, найскорше — иньшою, монґольською расою, тільки тодї ще словянська форма сеї назви його здаєть ся спиняла). Орди мусїли виключно для своєї худоби забирати всї пасовиска, крім того відбирали від них всяку худобу і таким чином унеможливляли всяке хованнє худоби своїм підвластним і взагалї сусїднім народам тими систематичними нападами і рабунками (с. 5). Господарські відносини сучасного Туркестану, паралель хлїборобів Таджіків і кочовників Кірґізів дають авторови образ того, як мусїло укладати ся пожитє старих Словян з їх сусїдами — кочовими ордами степовими турецько-татарськими. Такі орди з епохи словянської спільности Пайскер добачає в скитсько-сарматській людности наших степів. Виступаючи проти іранства скитсько-сарматських

племен, вважає він їх іранїзованими Турко-татарами, і в деяких звістках (Ефора і Псевдо-Цезарія Назіанзького) добачає натяки на сімбіоз кочовничих молокоїдів Турко-татарів і веґетаріан-Словян, подібно до нинїшнього туркестанського сімбіозу Кірґізів і Таджіків. Вкінці приходить до такого виводу:

„Ми бачили, що всюди (!) де урало-алтайський пастух-їздець (в відповідній скількости) пересуваеть ся понад хлїборобським народом, сей нарід засуджуєть ся на веґетаріанство, без молочної поживи; звістки Ефора, Псевдо-Цезарія, Константина Порфиродного, Міддендорфа (про Таджіків і Кірґізів) покривають ся вповнї. Се важне і для старих Словян, і запозичені ґерманські слова про худобу, молоко і таке иньше дають новий доказ тому. Таке становище у Словян було неминучим наслїдком урало-алтайського панования; воно тягло ся і поновляло всякий раз, як кочовий пастух ставив свою тяжку ногу на шию поневоленого Словянина, а се періодично повторяло ся від непамятних часів.

„Більш невдячного положення, в огляду на се страшне сусїдство, Словяне не могли б знайти на цїлій кулї земній; сидячи в найблизшім сусїдстві розбійничих урало-алтайських орд, мусїли вони стати одним з найбільш нещасливих народів, які тільки знає всесвітня історія; тим часом як більша частина иньших західнїх Арийців могла розвивати ся духово і робити цивілїзаційні поступи, Словянин стогне безконечні столїтя під аварським пануванием обернений в худобу для їзди, в нужденній неволї, до котрої вкінцї привязало ся навіть його власне імя: Slave — Sklave“ (с. 54—5.)

„Ґерманцї й Словяне уже на початках історії виступають з такими основними відмінами з кождого погляду, що аж занадто зрозумілі змагання науки — викрити причини сього явища. Що се досї не удало ся, не диво, бо тих причин шукано в самих народах: в їх нібито прирожденнім характері, духових прикметах і не знаю вже в чім. Навіть форми черепа притягано сюди — тут довгоголові Ґерманцї, там короткоголові Словяне. Тепер знаємо, що в початку і Словянин був розмірно довгоголовий і тільки від історичних часів де далї все більше хилить ся до короткоголовости. Отже не маємо ніякої підстави приймати, що ті величезні ріжницї в каждім напрямі між Ґерманцями і Словянами були початковими, заложеними в расї; скорше зі всього що ми чули про кочових наїздників виходить аж надто, що старі Словяне такими, якими знає їх історія, зробили ся доперва на муках у Урало-алтайцїв (in dem uralo-altaischen Folterkammer)“ (с. 56—7).

За помічю визначних лїнґвістів автор укладає можливо докладний (і в кождім разї цїнний і інтересний) реєстр слів запозичених Словянами у Ґерманцїв (с. 59—95), як ілюстрацію

глубокого занепаду Словян під турецько-татарським ярмом і многосторонного впливу Ґерманців на Словян, котрому підпадають вони потім під німецьким панованнем (так можна зрозуміти сей перехід з загального розвою ґадок автора, бо в тексті він не умотивований близше). З діалектичного аналізу сих запозичень автор робить той вивід, що сі ґерманські впливи були значно старші ніж думають — походили з часів перед-ґотських, коли з Словянами сусідували племена пізнійше західно-німецькі: доводить, що запозичення сі мають виразні прикмети західно-німецькі і з сим звязує вивід слова *німець, нѣмьць* від Неметів (Nemetes), західно-німецького племени, що в часах Цезаря і Таціта мешкало на лівім боці Райну. Але турецько-татарські впливи, на його гадку, в значній части ще випередили ґерманські впливи, відбивши ся в тім заниканню словянського скотарства, зробивши з Словян на довгий час ловців і риболовів, так що тільки під німецьким панованнем вертають ся вони до скотарства і розвивають хліборобство. Та ґерманьско-словянські відносини автор поки що лишає і згадує про ґерманські впливи тільки побіжно, — вертаєть ся знову до турецько-татарської неволї. Для характеристики відносин урало-алтайських кочовників до Словян наводить оповіданнє нашої літописи про аварське прилучуваннє Дулїбів, Фредеґарове про аварське панованнє і ібн-Росте про мадярські напади, порівнюючи се з сучасними туркестанськими нападами на Персів:

„Звістки Фредеґара, ібн-Росте і Нестора творять цїлість, малюючи Скілю і Харібду, дві так відмінні між собою форми неволї, між котрими безконечні віки кивали ся туди і сюди Словяне. Особливо звістка Нестора хапає своєю житєвою правдою: племена словянські томили ся в двох відмінних неволях. Против одної — урало-алтайської, на границї степу нема ніякого ратунку: від кочового розбійника не можна відчепити ся, осїдку він не має і в його степах з ним не можна бороти ся з яким небудь успіхом: зникає як блискавиця, щоб слїдом знов напасти з иньшого боку. Навпаки, ґерманського насильника можна прогнати, і проганяли його нераз; але яка користь з того такому Словянинови, коли він не вміє користувати ся здобутою свободою і сам сотворити державної орґанізації не може! Так воно все буває з таким народом-невільником (Knechtenvolk); і Тацитові servi Ґерманців, як би їм удало ся прогнати своїх панів, ледви дали б собі раду. Словянин, певно, міг скинути з себе ґерманське ярмо; але що одержав би він за те? волю? Нї, тільки анархію, третє не меньш тяжке нещастє, і нарештї мусїв ви-

прошувати собі назад те саме німецьке панованнє, хоч що йно тільки воно понудило його до повстання“ (с. 116).

У саксонських Далємінців, в тій соціальній структурі, яку відкривають перед нами німецькі документи XII—XIV вв., Пайскер бачить виразні сліди обох поневолень, турецько-татарського і ґерманського; так документ 1181 р. вичисляє тут:

seniores villarum quos lingua sua supanos vocant — по автору потомки урало-алтайських орд, що розселивши ся вкінцї між Словянами, задержали привілеґіоване становище і скотарське господарство (жупа — regio pastoria, жупан — compastor);

in equis servientes id est withasii, по автору норманські вікінґи, в словянській формі — вітязї;

zmurdi — смерди, словянська поневолена людність, прозвана тому так, що вона „смерділа“ кочовникам жовтої раси (автор наводить відзив японського натураліста про характеристичний сморід, яким вражають людей жовтої раси люде раси білої), — зісловянщені кочовники назвали так своїх підвластних (с. 116, 134, пор. 102, 119).

Особливо богаті слїди сеї зверхньої жупанської верстви бачить Пайскер у Словінців і присвячує значну частину працї (с. 143—226) аналїзї документальних згадок про словінських жупанів, доказуючи, що се не якісь сільські старшини, тільки осібна привілеґіована верства. Нарештї спиняєть ся над слїдами чисто селянських, смердівських держав в західній Словянщинї, толкуючи їх заснованнє як результат щасливих повстань словянської селянської людности против своїх панів-кочовників з аварської орди, що закінчили ся прогнаннєм насильників і орґанїзацією селянських держав (Bauernstaate). З сього становища аналїзує Пайскер звістний рітуал інтронїзації герцоґів хорутинських і чеську леґенду про Пршемисла і старається вияснити ті прихильні обставини, в яких певні місцевости західньої Словянщини могли вибити ся з аварської кормиги. На тім кінчить свою книгу отсими словами:

„Старословянські відносини були продуктом перемінного урало-алтайського, спеціально турецько-татарського і ґерманського поневолення. Прослїдити його в поодиноких фазах і обопільних стичностях було завданнєм отсеї розвідки. Весь матеріал при тім не був вичерпаний — головно взято під увагу крітерій скотарський. Аналїза словянського хліборобства і ґерманських впливів у нїм зістаєть ся для осібної розвідки“.

Такий зміст сеї в кождім разї дуже цікавої, з безсумнївним талантом написаної книги. Сміліcть і оригінальність замислу, зручне і льоґічне переведеннє, велике і многостороннє очитаннє автора, ріжнородність і богацтво матеріалу зачерпненого з ріжних сфер — історичної, лінґвістичної, етнольоґічної, соціольоґічної, зручно повязаного дотепними гіпотезами і влучними анальоґіями — не могли не зробити сильного враження в науковім світї. Сильний, драстичний образ рабської долї словянства — сього рабського племени, засудженого носити на собі в безконечні віки незгладиме пятно віковічної неволї, безповоротно покалїченого нею, вибитого з усїх обставин нормального розвитку, відчуженого від найблизших своїх етнїчних родичів, від спільної спадщини раси і культури і призначеного на спеціяльну ролю парія-ізгоя в загальній сїмї народів, — не міг не зробити сильного враження, викликаючи в однїх відруховий протест, иньших навпаки — підбиваючи від разу льоґічним розвязаннєм тяжкої історичної проблєми. Ті що з початку злегковажили собі попросту сю теорію як безвартісну вигадку або думали погребсти її короткою реплїкою, незадовго були змушені розглянути ся в нїй близше і порахувати ся серіознїйше з огляду на се сильне враженнє, яке робила вона в наукових кругах, здобуваючи собі прихильників і адептів. Ряд дослїдників не тільки чужих, ґерманських (як звісний дослїдник індоевропейських старинностей О. Шрадер, етнольоґ Гільтебранд, лїнґвіст Уленбек, фільольоґ клясик Bury, оріенталїст Маркварт, економіст Інама-Штернеґ), але і свійських словянських — прийняв прихильно погляди автора; одні прилучили ся до тих чи иньших його гіпотез, з котрих складена його теорія, иньші приложили з свого боку старання, щоб підтримати і ще повнійше її обґрунтувати — як от нестор російської фільольоґії ак. Корш.[1]) Треті знов, не подїляючи виводів автора, з великим признаннєм приняли ріжні його помічення, або ту сміли ініціятиву, яку вніс він в розслїд ріжних сторін словянського побуту.

Особисто належу до сеї третьої катеґорії. Не вважаю можливим прийняти головні виводи автора, але високо цїню ріжні подані ним помічення та інтересний і новий матеріал, притягнений ним для розсвітлення етнїчних і культурних відносин

[1]) Прихильно оцїнили його теорію напр. Фльоршіц в загребськім Nastavni Vjesnik, 1906, Строгаль в загребськім Mjesečnik pravniczoga družtva, 1907, Душек в Časopis moravského musea zemského, 1907, Лесяк в Germanisch-romanische Monatschrift, 1910 й ин.

прасловянських і старословянських часів. Ту суму фактів і спостережень, на якій опирають ся наші представлення про основи прасловянського житя, не вважаю зрушеними „новими підставами“, на котрих хоче будувати науку словянських старинностей Пайскер; але вважаю дуже корисною ту переоцїнку їх, котру викликали Пайскерові теорії. Сміло, талановито поставлену єретичу теорію, що будить гадки, заплоднює їх новими ідеями, дає нове освітленнє нашому матеріалови, вважаю далеко кориснїйшою для загального поступу нашого знання, ніж скромні і обережні сїренькі працї, що збирають до купи всїми науковими авторитетами прийняті і до дальшиго росповсюднення апробовані ідеї й ідейки, і з сього погляду високо цїню визначні конструктивні здібности, смілість гадки і широку ерудицію автора. Драстичних образів відвічного словянського поневолення не вважаю чимсь образливим супроти тих зовсїм фактичних і історичних стадий поневолення, які переживали ся словянськими племенами і не зовсїм пережили ся в словянськім світї і по нинїшнїй день; готов вважати сї образи навіть користною реакцією против занадто все ще заправлених старими іділїстичними поглядами представлень про прасловянський і старословянський побут[1]).

І з тим усїм разом — уважаю потрібною критичну оцїнку Пайскерової теорії з тої причини, що його „нові основи словянських старинностей“, коли б їх допустити, захитали б ті основи, на котрих будуєть ся, або краще сказати — починає будувати ся наш дослїд старословянського суспільного укладу — той спільний суспільний підклад, на котрім виростало пізнїйше словянське житє з одного боку, ґерманське, литовське й всяке иньше — з другого. Допускаючи повне і загальне викривленнє словянського житя правіковою неволею, воно вибиває з рук дослїдника словянської старовини загальної, чи спеціально котрого небудь словянського племени, той могутний і незвичайно користний знаряд, яким стає для нього саме в останнїх часах порівняне студіованнє індоевропейського і близше — словяно-балтийського і ґерманського побуту. З другого боку, Пайскерова теорія робить величезне замішаннє, викликаючи на кождім кроцї серед

---

[1]) Пор. увагу Яґіча, що не приймаючи теорії Пайскера, теж признає: Gegenüber der einseitigen romantisch klingenden Schilderung der so zusagen paradiesischen Zustände der Urslaven ist die Auffassung Peiskers ein entschiedener Schritt nach Vorwärts zur realeren Auffassung der Dinge des slavischen Altertums. — Archiv f. sl. Phil. XXXI с. 591.

словянського житя привиди то кочового Урало-алтайця, то Ґерманця, прикладаючи одні звістки ad libitum до словянського племени, иньші до якоїсь зсловянщеної чи не зсловянщеної гетероґенної пануючої верстви. Так клясичний текст Прокопія про словянський устрій Пайскер відбирає від Словян і прикладає до турецьких жупанів, на тїй підставі, що Прокопієва характеристика дуже підходить до характеристик сучасних Тюрків.[1]) З Маврикієвої характеристики одно вибираєть ся й прикладаєть ся до Словян — те що характеризує їх нужденне становище, иньше знов — до турецьких жупанів; одна і таж фраза, де псевдо-Маврикій каже, що у Словян і Алтів богато всякої худоби і всякого збіжа, розділяєть ся і те що говорить ся про худобу автор прикладає до жупанів, а те що про збіже — до словянських селян (ibid.) Допустити щось таке — значить завести в безвихідну замотанину науку словянських старинностей і відібрати їй всяку можність методичного досліду їх.

В своїй праці Пайскер, як то видно було з поданого змісту, головно займаєть ся виясненнєм своєї тези про споконвічне поневоленнє Словян Урало-алтайцями. При тім в першій лінії опирає свої виводи на анальоґіях етнольоґічних; поруч них грає також важну ролю лінґвістичний матеріал: недостача в праслованськім запасї слів для молочної страви, бо слово *млѣко* запозичене у Німців, від праслованського пня **млѣзъ*, **мелсти*, — доїти, тільки *млѣзиво*, наше *молозиво* — молоко що доїть ся при породї теляти, і поруч того *тварогъ* по гадцї Вамбері-Пайскера запозичене з турецького (джаґатайське turak сир, османське turuś, turs — сквашений, якут. turs — квасне молоко). Сї лїнґвістичні поміченя мають ілюструвати глубокий вплив, який мало на хозяйство Словян їх поневоленнє: скотарство, давнїйше їм звісне, як і иньшим Індоевропейцям, і навіть дуже розвинене в епоху індоевропейської спільности у всїх індоевропейців, засвідчене і у Словян з тих часів масою спільних, чисто словянських термінів скотарства, — під урало-алтайським панованнєм заникло зовсїм, так що тільки під панованнєм

---

[1]) Vambérg's Ausführungen über die Turkotataren der Neuzeit decken sich auffallend mit den Nachrichten über die alten Slaven; ganz natürlich, denn diese „Slawen", denen die Nachrichten gelten, waren nichts anderes als slawisierte turkotatarische Herren der Slawen, die Żupanenschicht — c. 129.

Ґерманців Словяне вернули ся наново до молочної поживи, і від них позичили собі назву для солодкого молока (з зах. нім. melka, молочна страва) і назви для худоби (*скотъ*, gот. skatts, *нута*, стадо, воли, старопівн. нім. naut).

При великім числї чисто словянських термінів скотарства, признаних самим Пайскером (с. 101), тих кілька ним вказаних слів, як би навіть вони були дійсно запозичені, не мали б такої доказової сили. Тому российський академік Ф. Корш, приймаючи теорію Пайскера, постарав ся збільшити число словянських запозичень в сфері скотарства. Крім *тварога* він вважає запозиченними з урало-алтайських мов слова *быкъ*, *волъ*, *коза*, позиченними з иньших джерел вважає також слова *свиня*. *корова*, *баран*, *конь*, і виводить з того, що Словяне під турецькою неволею могли ховати тільки молодих звірят (тому зістали ся у них назви *теля*, *ягня*), а дорослих звірят забирали від них кочові розбійники урало-алтайські, і так вигинули у них назви для звірят дорослих і були заступлені потім запозиченими.

Против сих лїнґвістичних виводів Пайскера і Корша з боку иньших лїнґвістів виставлено цїлий ряд закидів. Так чеський лїнґвіст Янко в просторій студії доказував індоевропейство слова *тварогъ* (грецьке *τυρος*, іран. tūiri сироватка), словянство слова *молоко*, а признаючи запозиченнє з німецького слів *скотъ* і *нута*, заперечував сим запозиченням того культурно-історичного значіння, яке признавав за ними Пайскер; він же піддав критицї також і лїнґвістичні виводи ак. Корша.[1]) Неприхильно оцїнили виводи Пайскера-Корша також і деякі инші словянські лїнґвісти і справедливо вказали, що кінець кінцем навіть признання котрого небудь язикового запозичення з числа вказаних Пайскером і Коршем зовсїм не дає підстави для виводів в дусї Пайскерової теорії. Яке значіннє може мати таке чи иньше рішеннє питання про слово *тварогъ*, коли поруч нього маємо безсумнївно праслованське слово *сыръ*? Яке реальне значіннє може мати питаннє про слово *млѣко*, коли істнує в кождім разї безсумнївно словянське оте *млѣсти*, доїти? Що значить запозиченнє котрогось з імен звірят поруч цїлого ряда иньших анальоґічних безсумнївно свійських (див. язиковий матеріал в моїй Історії України т. І² с. 221—2). Як можна припустити, справдї, що Словяне знали молозиво, а не знали молока? Як собі представити людей, що мають назви для теляти, лошати, поросяти,

[1]) Národopisny Věstnik českoslovanský, 1909, c. 175—6.

але затратили назви для тихже дорослих звірят? Що за інспекція мусїла б бути заведена на всїм тім просторі великої словянської правітчини, аби відібрати в час дорослих звірят, і від кого б родили ся ті молоді звірята? Штучність сеї теорії сама побиває себе. Річ очевидна, що довести на лїнґвістичній основі таку перерву в словянськім скотарстві в добі прасловянській або на порозї її, в епоху розділу словянської родини — річ неможлива.

Але так само не можна довести сього етнольоґічними анальоґіями. Етнольоґічні помічення Пайскера взяті з одної місцевости — Туркестана. Коли він на підставі сих анальоґій ставить тезу, що урало-алтайський кочовник, де він в відповіднім числї стикаєть ся з хлїборобською людністю, робить його веґетаріанином скрізь — се вражає неприємно як необґрунтоване узагальненнє, як певний льоґічний скок. Правда, Пайскер перед тим навів звістки Константина Порфир., Ефора і Псевдо-Цезарія — але сї звістки самі на стільки слабкі, що можуть бути прийняті як натяк на щось реальне тільки тодї, як сю реальність можна було б з повною докладністю вислїдити иньшими дорогами. В основі звістки Константина Порф. може лежати хіба відомість про те, що Русь купує худобу у Печенїгів; історичні і археольоґічні дані не допускають ніякої можливости думати, мов би на Руси в тім часї не було справдї худоби: иньші факти говорять зовсїм щось противне тому (див. Історію України т. I² с. 222—3). Підставою згадки Ефора про скитсько-савроматський канїбалїзм і поруч нього істнованнє веґетаріанства дуже правдоподібно могли послужити покручені оповідання про Скитів-хлїборобів і ґаляктофаґів з одного боку, Андрофаґів з другого; все його міркуваннє (у Страбона VII. 3. 9) має на стільки теоретичний і риторичний характер, що дуже тяжко витягати з нього який реальний зміст; так само і фантастичне оповіданнє Псевдо-Цезарія (у Міленгофа II с. 367), в котрім до того по контексту таки більше шансів бути канїбалами мають Словяне ніж ті загадкові „Фізоніти або Дунайцї“, котрі їм противставляють ся.[1])

Кінець кінцем головна вага лежить в наведених Пайскером етнольоґічних анальоґіях з Туркестану, а вони не мають самі по собі такої доказової сили. І ґеоґрафічні і господарські обставини східньої Европи значно відмінні від туркестанських і тепер, а дві-три тисячі тому назад ще більше ріжнили ся від

---

[1]) На пунктї сього контексту вийшла полєміка у Пайскера з його рецензентами — Anzeiger f. d. A. l. c., N. Grundlagen c. 6.

тих обставин, в яких дослідники робили свої спостереження над теперішніми Кірґізами й Таджіками. Там розмірно невеличкі культурні оази, окружені безконечними просторами убогого степу і виставлені на жир кочовому наїзднику, тут — в східній Европі — майже неприступні простори старого словянського розселення, захищені від кочового наїзду дівочими лісами, болотами, величезними віддаленнями. Навіть в XI—XII вв., коли лісовий пояс став безмірно приступнійшим, ніж яким був дві тисячі літ перед тим, ми бачимо, що наїзди кочовників обмежають ся степовим пограничем, не заходячи в глубину лісового пояса. Фізичні обставини чорноморського степу, незвичайно богатого водою і травою в тих часах, зовсім не змушували тутешніх кочовників до таких величезних мандрівок за пашею, які відбували кочовники Туркестану, описані Вамбері. Зовсім неймовірно, щоб Словянство перед своїм розселеннєм в глибині своєї правітчини, в околицях середнього і верхнього Дніпра, було в руках тих кочових орд, що кочували на Чорноморю і далї за Дніпрові пороги майже або й зовсім таки не висували ся. Зовсім фантастичний намальований Пайскером і Коршем образ, як сї кочовники кружляють по тій словянській правітчині, не даючи змогу виростити на свою потребу штуку худобини, удоїти собі від корови молока.

Тай які такі кочовники в ті часи праслов'янської спільности? Пайскер додав справедливе остереженнє в своїй характеристиці кочовничого режіму — коли урало-алтайські кочові розбійники налягнуть на хліборобську людність „в відповіднім числї". Отже де можна вказати тих кочових розбійників в відповіднім числї, та додамо — і в відповіднім сусїдстві в епоху словянської спільности? Пайскер підіймає на ново стару теорію монґольства чи урало-алтайства Скитів. Припустити урало-алтайські елементи в скитсько-сарматській людности справдї можна. Але ж бо вона була, очевидно, не велика числом, коли її покрила іранська стихія й іранізувала так, що ся скитська людність, як приймає Пайскер, прийняла іранську мову. З оповідання Геродота й декотрих пізнійших істориків бачимо виразно, що властивого розбійничого кочовника в скитських степах не було богато, поруч нього жили племена далеко спокійнійшої вдачі і культурнійші, включно до Скитів-хліборобів. В порівнанню з хижою ордою Гунів іранські кочовники европейськими істориками вважали ся рішучо mitiores (див. Історію I^2 с. 126). Деж стало б тої дикої руїнної сили, щоб нею не тільки обхопити чорноморські степи, побе-

реже, передстепові просторони (де тільки зрідка і уривково взагалї стрічаємо слїди степової культури), але і дальші краї лїсові словянської правітчини? Етнїчна енерґія як і всяка иньша має також свої границї експанзії, і те що діяло ся при спільнім пожитю Таджиків і Кірґізів, могло діяти ся хіба на словянській періферії, коли словянство вже вихиляло ся з своєї лїсової правітчини, а в степах переходили пізнїйші, справдї нераз дуже хижі орди гунські, аварські, мадярські, печенїзькі. Але між сею можливістю і тим образом глубокого поневолення урало-алтайськими ордами цїлого Словянства, від епохи його спільности почавши, такого поневолення, що так проходило б до самого споду житя, зміняючи, руйнуючи самі господарські і суспільні, родинні і громадські форми — віддаленнє безконечне.

Нову редакцію своєї теорії про словянсько-турецькі відносини Пайскер заповів в студіях, написаних ним для кембріджської Medieval History: The Asiatic Background („азійське тло“), про кочовників середньої Азії, і The Expansion of the Slavs — огляд початків словянського житя. Статї сї одначе досї не появили ся і поки що маємо тільки коротеньке резюме, Vorbericht, сих праць, видане автором торік п. т.: Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde. Вихідною точкою для нього служать тут деякі помічення над славянською правітчиною, зроблені недавно краківським ботанїком проф. Ростафіньским.[1]) Опираючи ся на тім, що в загально словянськім язиковім запасї бракує назв для деяких дерев і птахів, Ростафіньский на тій підставі визначає межі словянської правітчини і висловлює ріжні здогади що до словянського господарства й культури; дає при тім деякі інтересні спостереження і гадки, але поруч них стрічаємо дуже богато зовсїм довільних здогадів і фантазій; лїнґвістика, котрою при тім автор богато оперує, має наскрізь дїлетантський характер. Кінець кінцем одначе та праслованська територія, яку Ростафіньский вимежовує, головно на підставі імен дерев у Словян, не богато відбігає від загально прийнятої: вона обіймає у нього простору теріторію по обох боках горішнього і середнього Днїпра — край де нема бука, ялицї, тиса і модрини (бо їх імен нема у загально-сло-

[1]) J. Rostafiński: O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowia w przedhistorycznych czasach — скорочений зміст в Sprawozdania-x akademii umiejętności w Krakowie 1908 N. 3 с. 6—25, по французьки — Bulletin de l' academie de Cracovie 1908 N. 6.

вянськім язиковім запасї), а єсть граб. По гадцї Ростафіньского Словяне з початку займали чорноморські степи, потім Скити їх відти потиснули на північ і вони займали краї північного степово-лугового поясу, поліські багнисті краї і сусїдні пущі. Дивним чином сї виводи дуже промовили до почутя Пайскера, так що він взяв їх за підставу своїх дальших розумовань про словянські початки; зовсім довільно одначе затиснув обчеркнену Ростафіньским територію, бо взявши й собі за критерій границю розповсюднення граба, що „широким луком окружає припетські болота, Полїсє", по його власним словам, Пайскер незрозумілим способом відкидає всї иньші краї захоплені сим луком — Волинь, Київщину, Заднїпровє, і обмежуєть ся самим тільки Полїсєм та в його фізичних обставинах шукає першої причини того так би сказати — етнїчного маразму, яким характеризує словянське племя. Сам виклад автора в згаданім резюме зрештою настільки короткий і сумаричний, що найкраще буде навести його весь в перекладї.

„Характер поверхнї сеї оригінальної вітчини (Wiege) сотворив народнїй характер Словянства.

„Перед недавно переведеним осушеннєм сього велетенського бездонного болотного моря мешкати можна було тільки на невеличких піщаних острівцях, а їх мешканцї хоч в ріжних місцях могли одні одних бачити, але зносити ся могли тільки по льоду підчас найострійшої зими. Відти пішла словянська бездержавність і безвластність (Staaten- und Herrenlosigkeit); бракувало і всякого понятя про народну спільність (Volksbegriff), що найвище — можна думати про малї сїльскі союзи. — Трави в сїм морі очерету було мало, тому й тепер скотарство там бідне, і ще в X віцї не було його зовсїм.[1]) Наслїдком того молоко в ролї народньої поживи було незвісне, Словянин не знав молока видоєного, тілько виссане молодим звірятем (vom Jungen) — *млѣзь: тим пояснить ся германські слова для молока, худоби, плуга і алтайське для сира.[2]) — Незначні рівнини здатні для культури, примушували до розмірно інтензивної управи землї, без робучої худоби: Словянин учив ся вдоволяти ся малими робочими знарядами і ще й досї двір словянського селянина неросїчно значно меньший від німецького.

„Характеристична для болотного моря тиша, оспівана поетами, надала звісну мягкість словянській поезії й музицї і всьому словянському

[1]) Автор посилаєть ся тут на ту згадку Константина Порф., — хоч Константин певно не мав тут на гадцї спеціально Полїся.

[2]) Тут Пайскер коротко полємізує про сї слова з Янком.

характерови. З безграничною фантазією оживляв Полїшук злобну докрестну природу ріжнородними духами, в тїснім звязку з живим культом предків; він і тепер ще справжнїй поганин, злегка тільки покритий християнством. — Багно не дає ніякого простору війнї — звідти словянська нездатність до війни і недостача порядку в битвах.[1]) Але численні здатні до плавання води робили Полїсє приступними для північних морських розбійників лїтом, а по льоду було воно відкрите для полудневих кочових наїздників — відти ті страшні лови на людей, які так сильно описує згаданий арабський ґеоґраф.[2]) Словянин ратував ся лише тим, що ниряв у воду при несподїваних нападах і так ховав ся від розбійників, по кілька годин дихаючи через очеретяну трубку. Такою нужденною амфибією був він. Такі лови на Словян, що давали без порівнання більше убитих як полоняників, ішли з давнїх часів: Маркварт відсуває се зайняте скандинавської Руси назад аж до VI столітя, а перед тим Словяне були здобичею місцевих ґерманських племен — Герулів і Ґотів, а ще ранїйше Бастарнів. З другого боку чорноморські степи ще з давнїйшого часу, за виїмком ґотського епізоду, гень аж до новійшого все в руках алтайських кочових наїздників; після Кімеріїв згадують ся там Скіти, котрих Гіпократ — найглубший природник старинности малює виразними Монґолами, і сього факту не може усунути другий факт — іранська мова Скитів: мусимо признавати значіннє за тими обома фактами.[3])

„Так ото Словянин був сином і продуктом своєї вітчини, болот Полїся, як кочовий наїздник був сином і продуктом середно-азійського пояса степів і пустинь, і жорстока доля зробила сї дві крайности безпосереднїми сусїдами, однїй вказавши ролю ковала, другій — твердого як сталь молота; другий, не меньше тяжкий молот — ґерманський, прилучив ся сюди, і славянське ковало було росплющене. — Така доля Словян не змінила ся і після розширення їх (по більшій части недобровільного) в напрямі Висли і Дону: розбійничі напади лакомих на худобу кочовників змушували їх ще довгий час до веґетаріанства, як і досї зістають ся веґетаріанами Таджіки на східнїм краю степового пояса Тур-

---

[1]) Автор цитує Йордана, Іоана з Ефеса і псевдо-Маврикія.

[2]) На вступі згадує автор арабське оповіданнє, заховане у ібн-Росте, як незрівняну ілюстрацію відносин до східнїх Словян степових наїздників і скандинавських піратів. Але таки не має воно нїчого до Полїся.

[3]) До сього завважає автор: „Проста примішка монґольської крови, яку недавно приймає Ед. Майер в Gesch. d. Altertums², не вистає для обяснення сеї суперечности, і історія знає богато кочових племен язиково денаціоналїзованих“.

кестану. Між скитськими підданими[1]) на Чорноморю знає веґетаріан вже Ефор в IV в. перед Хр., і Словяне Псевдо-Цезарія в VI (а по иньшим — в IV віцї по Хр.) жили по веґетаріански на нижнім Дунаю під властю Ґаляктофаґів Фізонитів[2]), — як і руські Словяне в X в. по словам Константина Порф.

„Безпосередня власть кочових наїздників простягала ся далеко далї, ніж кажуть виразно наші скупі джерела, бо по словам згаданого арабського ґеоґрафа і майже сучасного йому Вульфстана словянські великі князї і пруські королї на устю Висли з своєю дружиною були кобилодоїльцї, пили кумис — були отже кочового, алтайського походження; отже з зруйнованнєм великої держави кочовників (Скитів, Сарматів, Гунів, Аварів) не пропадала владуща кочовнича верства, але істнувала далї в ролї аристократії в поодиноких дрібних державах.

„Таким чином Словяне і в своїй розширеній вітчинї зіставали ся вповнї окружені хижими народами, були страшенно поневолені і переслїдувані як дикий лїсовий звір.

„Їх розпросторенне за Одер, в східні Альпи і до Пельопонесу стало ся доперва під аварською кормигою. Авари заснували свою першу державу поза степом коло р. 561 р. в словянській східній Галичинї, де між иньшими підбили собі Дулїбів-Волинян. Відти, скріплені одноплеменними болгарськими ордами, посунули вони через Чехію на стару Німеччину, на горішній Майн, Реґніц, Залю, Ельбу до Балтийського мора, обезлюднили сї величезні простори, побиваючи і роспуджуючи людей, і деякі з їх орд осїли ся тут на мешканнє — можна вказати на горішню Франконїю: тутешнї монґолоіднї мешканцї се потомки їх і збещещених ними словянських жінок.[3]) По зруйнованню держави Ґепідів і виходї Льонґобардів до Італїї головна сила аварська уступила ся і завернула до Норіка. Всю ж спустошену ними просторонь від Балтийського моря до Адріатицького Авари заселювали своїми словянськими невільниками, але не племенами, тільки фраґментами племен, ак вони їх без розбору захоплювали і гонили перед собою. Маємо доказ в тім, що фраґменти тих самих племен стрічаємо від Балтийського моря до Греції: одну частину Оботричів пересадили вони до Мекленбурга (Nortabrezi), другу на устє Тиси (Osterabrezi), Дулїбів-Волинян на устє Одри (острів Волин), до полудневої Чехії (округи Волин і Дулїба) і до Панонїї (pagus Duleba). Подібно Хорвати, Серби й иньші були далеко повідри-

[1]) Се не зовсїм вірно: Ефор говорить про Скитів і Сарматів, а не про їх підданих.

[2]) Тут полемізує Пайскер з своїми критиками про стилїстичну конструкцію сього тексту.

[3]) Цитати Пайскера пропускаю.

вані одні о одних. З сеї замішанини аж пізнійше розвинули ся нинішні мови (що як звісно, в головнім представляють з себе ніби то неперерваний ланцюх діалектів) і кінець кінцем вросли ся в політичні границї. Закиди роблені такому представленню деякими славістами, перечать фактам.

„Але Авари застали не чистих Словян, а здавна поневолених Ґерманцями і ранїйшими Алтайцями, і сї несловянські верстви були ними пересаджувані. Се особливо помітно у Сербів (Сорби і Серби) і Хорватів: у них виступають vicazi (обовязані до кінної служби), vitezi (їздцї) — ґерманські Wikinger. Сї „витязї“ були підбиті Аварами, і останні під назвою „жупанів“ (слово несловянське, а аваро-болгарське) являють ся потім вищою, владущою верствою.[1])

„Аварська держава, що ледво чи віставала ся позаду від Гунської що до величини, і тільки монґольській XIII в. уступала, — розуміється, не підходить під всї европейські понятя держави. Про міцну централїзацію не було мови, і владуща кочовницька верства не була однородною, а мішаниною ріжних орд, що поволї, добровільно чи з примусу прилучали ся до Аварів. Найзначнїйші між ними були болгарські орди і пережили своїх аварських панів. Поміж селянською людністю сї орди не мешкали осїло, зимували що року 7 місяців табором в поодиноких словянських селах — сї служили кочовникам за загони для худоби і через те одержали свою звісну округлу форму. Для утримання людей і худоби Словяне мусїли заготовляти на зиму припас і як befulci, нужденно узброєне піше військо били ся в битвах разом з Аварами. Лїтом ішли орди на пашу в гори і лїси, а військо їх ішло на рабунок.

„Ся звязана з страшними кривдами, безправністю і систематичним безчещеннем жінок неволя викликала повстаннє. [Автор розвиває свою теорію, як заснували ся західно-словянські селянські держави, тим часом як по иньших місцях зістало ся жупанське панованнє.] Також і між польськими (західно-руськими?)[2]) словянськими племенами, а так само і у Прусів було ще в IX в. в повнім цвітї отсе кочовницько селянське роздвоєннє. Навпаки, північні і полудневі руські Словяне попали безповоротно під панованнє вікінґів, під північно-ґерманські державні форми“.

Як бачимо, в нових працях автор думає не стільки про обґрунтованнє поставлених уже тез, як про розширеннє їх, ревізію всеї історії Словянства епохи розселення, перед і по нїй,

---

[1]) Автор вказує кілька староболгарських назв гідностей, і між ними „жупана“, та коротко резюмує свої гадки про жупанів у Словінцїв.
[2]) Запитаннє Пайскерове.

з становища своєї теорії словянського поневолення.[1]) Та коли в сім розширенім виді теорія автора може робити ще більше вражіннє своєю сміливістю і льоґічністю, то з другого боку відкриваєть ся в її конструкції ще більше слабких сторін, які ослаблюють і діскредитують цілість.

Автор, як бачимо, відійшов ще далї від початкового, зовсїм справедливого заложення, що не маємо нїякої підстави припускати якісь основні, орґанїчні ріжниці між Ґерманством і Словянством. Утворивши для Словянства першу колиску (Wiege) в полїських болотах, він пробує на тій основі оперти тезу про правікову пасивність словянського характера, вертаючи ся тим самим до старих романтичних, по заслузї відкинених гадок про спеціально-словянську поетичну і пасивну натуру. Полїськими багнами, як ми бачили, обмежив він сю колиску вповнї довільно і незаслужено, бо багнисте Полїсє зовсїм не виявляє такого старого й інтенсивного залюднення, яке мусїло б бути там, коли б у нїм тиснула ся велика праслованська людність — і тяжко їй було там змістити ся! А при тім або одно або друге: Або Прасловяне справдї сидїли в Полїських багнах і в такім разї вони були добре забезпечені від усяких ворожих нападів, бо в тодїшні полїські багна, певно, не були охочі до них лазити, нї по водї нї по леду, анї степові кочовники, анї ґерманські мореплавцї (пригадати память про біду, в яку попали Ґоти в своїй мандрівцї на полудне, залїзши в полїські болота!). Або — о скільки Прасловяне мешкали поза полїськими болотами, бо — мали більше меньше ті самі фізичні й господарські обставини, як і їх західнї сусїди Ґерманцї — значить і їх етнїчний тип, по природї своїй мабуть близько анальоґічний ґерманському, як признає автор, не мав причин викривляти ся в бік особливої пасивности та робити Словян фатальною жертвою всїх і кождого.

На одвічне поневоленнє урало-алтайське Пайскер, як бачили ми, поставив доказом занепад словянського скотарства, — але доказ сей не витримує критики. Поневоленнє ґерманське він, очевидно, вважає фактом сам по собі на стільки безсумнївним, що й не вважав потрібним доводити його спеціально. Навів тільки словар перейнятих Словянами у Нїмцїв слів. Словар не безсумнївний, хоч і інтересний, але кінець кінцем доказом ґерманського

[1]) Обґрунтованнєм своїх давнїйше висловлених поглядів займаєть ся в полєміцї — така його статя проти Допша, про яку ще згадаю низше, а друкує простору статю против Янка і Нїдерле, як писав менї в листї.

панованя над Словянами служити не може. Справедливо вказав оден з критиків його книги[1]) на приклад з одного боку Мадярів, що запозичили з словянських мов величезну масу слів, з другого боку Словян полабських, що запозичили ся подібно від Німців. Завдяки історії знаємо, що полабські Словяне завдячали сі запозичення в значній мірі німецькому завойованню, а Мадяре — головно житю серед підбитих ними Словян. Так і словар запозичень, зладжоний Пайскером сам по собі не може служити доказом німецького панования — треба на те иньших, більш докладних і виразних доводів. Можемо здогадувати ся, що похід Бастарнів на полудне міг принести німецьке пановання для тої кольонізації, словянської, котру ся бастарнська міґрація покрила, і таке саме „примучуванне" Словян могло діяти ся на дорозї міґрації ґотської, вандальської або иньшої; можемо собі представляти пограничні бійки, хоч і з ріжним результатом, з перемогою тої чи иньшої сторони (пор. війну Вінітара з Антами). Але на підставі одиночних і відокремлених фактів ставити тезу про трівке поневоленнє цілого Словянства Ґерманцями і класти такий здогад підставою дальших виводів — річ недопустима і неможлива до прийнятя. Автор зрештою якось не добачає дивної суперечности в своїх розумованнях. З одного боку — Словяне се убогі парії, загнані в останні нетрі, позбавлені найелементарнійших підстав житя — і заразом вони становлять якийсь невичайно лакомий жир для своїх сусїдів, близьких і далеких: ґерманські наїздники пливуть сюди в поліські нетри, далекі кочовники з розкішних чорноморських степів бють ся бо зна куди по якісь нещасливі штуки худоби, щоб їх вкрасти, та хіба ще збещестити словянських жінок.

Гадки про примусове розселеннє Словянства і про ті уривки ріжних племен, котрими Авари засіяли трохи не пів Европи, відогрівають старі і також по заслугам погребані і здані до актів теорії — Поґодінську „розсипану колоду карт", Цейсові і Реслерові гадки про рух Словян до балканських земель під впливами аварських походів. Ті факти і арґументи, якими кінець кінцем вигнано з обиходу науки сі погляди, мають в памяти люде, що інтересували ся сими питаннями, і тяжко сподївати ся, аби їх спокусили нові варіації сих поглядів в комбінації Пайскера. Не знати, як годить він з своїми новими розумованнями факт, що словянський (антський) рух на полудне ішов саме на зустріч степо-

[1]) А. Брікнер в Kwart. Hist. 1908 с. 696.

вому кочовничому потопови, очевидно — без усякої урало-алтайської ініціативи, бо власне забирав простори у кочовника, стїснював його, і при тім, видно, не чув себе так дуже безпомічно, стрічаючи ся чи то з останками кочевих орд, чи з новими їх етапами, що прибували зі Сходу. Гадаю, що автор не схоче думати, нїби кочовники пересаджували Словян сюди в степи — розвій антської кольонїзації припадає на затишє по гунськім погромі, та й здогад такий був би неправдоподібний, і на підтриманнє його мабуть не знайшло ся б нїякого доказу.

Полудневі части східньої Европи повинні були послужити пробним камінем для Пайскерової теорії того суспільно-господарського роздвоєння двох верств — владомого хлїборобського селянства і владущих кочових скотарів. Але в текстах Йорнанда, Прокопія і псевдо-Маврикія, які так докладно (розмірно) малюють нам і сю полудневу людність і її розселеннє, нема на се нїякого натяку. Як ми бачили вже, Пайскерови приходило ся зовсїм довільно з їх суцїльної характеристики словянської людности витягати поодинокі подробицї, щоб в одних бачити прикмету людности сїльської, в других — кочовничо-скотарської. Так само на ґрунтї Болгарії й Угорщини, де фактично знаємо завойованнє словянської людности урало-алтайською кочевою ордою, не виказує Пайскер тих соціальних і економічних явищ, які мають, в його представленню, характеризувати сімбіоз кочового урало-алтайства з хлїборобським словянством; очевидно, тут не знайшов він ілюстрацій для своєї теорії, і се дуже підрізує її силу переконання. З другого боку те наверствованнє етнїчно-суспільних верств у лужицьких Сербів, котре Пайскер так цікаво поясняє, також при близшім розглядї не витримує сього пояснвння. Виводу витязїв з вікінґів фільольоґи не дуже приймають, так само як і обясненнє жупанів як скотарів, compastores.[1]) Але припустивши Пайскерове обясненнє витязїв, як колишню осїлу владущу норманську верству на словянськім ґрунтї, не дуже правдоподібним уважатимемо другий здогад, що зорґанізована норманськими дружинниками словянська людність показала ся безрадною і пасивною супроти наїздників аварських — не то що дала собі сїсти на голову, але й пізнїйше не здобула ся на енерґію, щоб їх позбути ся.

Особливу увагу присвятив Пейснер жупанам штирийським і тут головна база його теорії двоїстости, Zweischichtung. Од-

---

[1]) Див. напр. рец. Брікнера l. c.

наче коли його погляди на сїм пунктї знайшли декотрих прихильників серед дослїдників місцевого житя[1]), то з другої сторони инші як Рафаль[2]) і ще більше Допш — дуже різко виступали против них. Допшева критика Пайскерової теорії з реферату на берлинськім історичнім конґресї виросла в цїлу книгу[3]) і по горячих реплїках, котрими обміняли ся після неї обидві сторони, вони непримиримо зістали ся на своїх позиціях. Не можу входити в сю контроверсію, бо вона має занадто спеціальний характер; але і тут можна сильно сумнївати ся, чи Пайскерова теорія Zweischichtung устоїть ся. Вона занадто хитра і штучна, хоч і дотепна, а ріжні факти вказані Пайскером — от як ріжниця в оподаткованню жупанів і селян, можуть знайти далеко простійше поясненнє. Турецько-словянська Zweischichtung в своїм цїлім зістаєть ся мало правдоподібною.

Явищем иньшого порядку була б поява турецьких династий серед Словян і Литовцїв, яку б можна вивести з звісток арабського джерела IX в. і майже сучасного Вульфстана, котрі поставив поруч себе ще Хвольсон (Извѣстія ибнъ Даста с. 192). Вони зовсїм не доводять анї того, що Словяне і по своїм розселенню були окружені хижими народами, страшенно поневолені і переслїдувані, анї того що поодинокі турецькі орди осївши ся між Словянством творили вищу верству. Перед нами звістки про словянських і литовських династів. Вони мають кінські стада і пють кобиляче молоко; прикмета ся на перший погляд наводить на гадку урало-алтайських кочовників, але не належало б спішити з виводом, що в такім разї сї кобилодоїльцї були Алтайцї. Дієбурґ між загальними напитками Прусів, не тільки пруських династів, називає воду, мід і кобиляче молоко (lac equarum), і О. Шрадер, застановляючись над сею звісткою, не безпідставно прихиляєть ся до тої гадки, що уживаннє кумиса

[1]) Pettauer Studien пок. проф. Вол. Левеца, товариша Пайскера і прихильника його теорій, і кілька прихильних рецензій цитованих мною вище.

[2]) Рецензія на Пайскера в XXVIII т. Mitteilungen des Instituts für österr. Gesch. і на Допша в Jahrbücher f. Volkswirtschaft Шлюсера.

[3]) Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenslawen, 1909, Ваймар, Böhlau, ст. 179. Пайскер відповів на сю книгу критикою в Viertejahrschrift f. Soc. u. Wissenschaftsgeschichte, 1909 і випустив свою критику під тим же титулом: Die ältere Soz. u. Wirtschaftsverfassung і т. д. Допш дав реплїку в тімже річнику п. т. Nochmals die ältere Soz. u. Wirtschafsverfassung і т. д.

[4]) Scriptores rerum Prussicarum, I с. 54.

у Прусів, Іранців (а може й Словян) могло бути пережитком пра-індоевропейського побуту, і тут в східнїй Европі могли поруч себе довго ще тримати ся сї старі напитки — мід і кумис, витиснені пивом і медом з уживання у иньших Індоевропейців.[1]) З огляду на се, уживанне кобилячого молока брати за етнїчний крітерій урало-алтайства було б трохи необережно. В додатку що до арабської звістки, то не зовсїм певно також, чи вона справдї належить до Словян і чи не виходить з якогось непорозуміння. Ся звістка читаєть у ібн-Русте, але бракує її у Кардизі[2]), тому виглядає на пізнїйший дописок, який може і непотрібно заблукав сюди; друга можливість — що тут помішано з Словянами їх зверхників Хозар. Все се також наказує брати сю звістку скептично і не класти її основою яких небудь дальших виводів.

Отсе головнїйші з тих міркований, які змушують мене тримати ся скептично супроти теорії Пайскера. Віддаючи всяку честь його дотепови і конструкційним здібностям, цінячи пущені ним в рух гадки і признаючи потребу рахувати ся з вказаними ним можливостями у стрічах Словянства з світом урало-алтайським, почасти й ґерманським, — не вважаю можливим приймати його конструкції початків словянського житя і відступати від старих підстав, на яких опирав ся дотеперішнїй дослїд словянських старинностей, і від першого прінціпа їх — що розвій словянського житя опирав ся на спільних основах пра-індоевропейського житя, близько анальоґічного особливо у Словянства з племенами балтийськими і ґерманськими. Теорію контрасту Ґерманства і Словянства, котру хоче відродити Пайскер на премісах одвічного словянського поневолення, вважаю не доведеною і — хибною.

---

[1]) Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde c. 542.
[2]) Marquart, Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge c. 468.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші).

2. Хмельницький, Чаплїньский і Барабаш.

На початку лїтопису т. зв. Самовидця маємо ось яке оповіданє:

„Въ Чигиринѣ мѣстѣ мешкалъ сотникъ Богданъ Хмелницкий, козакъ росторопній в дѣлахъ козацкихъ военнихъ, и у писмѣ бѣглій, и часто у двора королевского в поселствѣ будучій. И подчасъ бытности своей с козакомъ значнимъ переясловскимъ, з Іваномъ Ілляшемъ (а тотъ Ілляшъ барзо зичливимъ билъ королевѣ его милости), и упросили писмо албо привилей на роблення челновъ на море мимо вѣдомость гетмановъ коронныхъ, що и одержавши, тое скрито держали отъ полковниковъ въ Переясловлю. А под тотъ часъ у вышъ менованного Хмелницкого подстаростій чигиринскій Чаплинскій, зостаючій от Конецполского, отнялъ хуторъ с пасѣкою и млиномъ на урочищи Суботовѣ, полтори милѣ отъ Чигирина, и за той хуторъ посваръ сталъ с подстаростимъ Хмелницкому. И Хмелницкій, видячи, же оного вѣчистіе добра оному кгвалтомъ видрано, старал ся фортелемъ, жебы тотъ привилей, данній от короля от его милости на роблення челновное волное козакомъ достати, що и доказалъ: бо маючи в дому своемъ у гостяхъ того Ілляша Ормянчика переясловского, и у оного вивѣдавши ся о схованню того привилея, упоивши оного, ключъ у пяного узявши, послалъ своего посланця по тотъ привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и привѣзлъ его посла-

нець. И такъ з онимъ привилеемъ Хмелницкій за пороги поишолъ и козакомъ ознайми̂лъ, же на волности козацкіе мѣетъ привилей короля его милости; до которого много войска козацкого почало ся горнути. А же на Запорожу зоставати не моглъ задля залоги, которая на тотъ часъ с полковниками лядскими посполу з жолнѣрами зоставала, пойшолъ на Низъ ку мору, на поля к Лиману, и тамъ войско ку оному купило ся, утѣкаючи от полковниковъ лядскихъ. Которого Хмелницкого полковникове посилали на тіе поля имати и розгромити, але оній тихъ посланнихъ лядскихъ погромилъ, а козацтво до оного пристало. И такъ Хмелницкій видячи, же юже учинилъ задоръ з Ляхами, и своего набытку албо кгрунтов жалуючи, вислалъ своихъ посланцовъ до хана кримского, чинячи з оними згоду и пріймуючи братерство, жеби ему помагали войска лядскіе зносити; що ханъ кримскій с солтанами и ордами з радостію на тое позволивъ, и приславши своихъ значнихъ мурзъ до Хмелницкого, межи собою присягу з обоихъ сторонъ виконали на Низу, и заразъ ханъ посилаетъ съ ордами великими Тугайбея до Хмелницкого. С которою ордою Хмелницкій на Запороже наступилъ, до которого все войско, зостаючее на Запорожу, пристало, и Хмелницкого собѣ за старшого приняли"[1]). Як бачимо, оповідане майже на скрізь недоладне і зовсім позбавлене орґанічного звязку. Факт відібраня Хмельницькому хутора Чаплїньским ніяк не вяже ся з викраденем королївських паперів у Іляша, якого назва Барабаш навіть невідома авторови. Королївські привилеї, що могли мати значінє для городового козацтва, не могли мати нїякого значіня на Запорожі. Автор не знає нїчого про побут Хмельницького в Криму, і подає натомісь зовсім абсурдну відомість, що Хмельницький із якимись многочисленними козаками пробував довший час на Низу в чистім полї, і відтам вів переговори з кримським ханом. Усе те показує, що автор лїтопису Самовидця про початок і причини повстаня Хмельницького мав дуже скупі та неясні відомости. Се й не здивує нас, коли пригадаємо, що лїтопис Самовидця писаний значно пізнїйше по смерти Хмельницького, правдоподібно між роками 1672—1702, і що автор живучи переважно в Лївобережній Українї, подає загалом скупійші і недокладнїйші відомости про Правобережну

[1]) Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, „Краткаго Описанія Малороссіи", и „Собранія Историческаго", издана Кіевскою временною коммиссіею для разбора древнихъ актовъ. Кіевъ 1878, ст. 5—7.

Україну, а особливо про часи Хмельницького. Пишучи початок свойого лїтопису він певно не мав у руках першого виданя поеми Твардовского „Woyna domowa z Kozaki y Tatary“, що вийшло в Кракові 1660 р., в якім події, що дали привід Хмельницькому до втеки з Чигирина і до почину повстаня, оповідано досить докладно. Ось оповіданє Твардовского:

Chmielnicki skąd się wziął?

Jest posada niemała, chorążemu tedy
Koronnemu poddana, a starych niekiedy
Kozakow kolonia, niźli fozą nową
Starostwa tam nastały, Czechrynem ją zową.
Gdzie Chmielnicki nieiaki futor blisko mając,
Nie owszem mąż wzgardzony: ile ktory znaiąc
Y woynę y litery, w woysku nie mniey wzięty;
Iako ztąd był humorem niezmiernym nadęty,
Że kiedy król Władysław woynę oną knował
Przeszkodzoną do Turek, z nim komunikował,
Naprzód o tym, i wielki regiment mu dawał
Morskiey wszystkiey armaty. Więc na tym przestawał,
Cożkolwiek miał na szable do tego futoru
Gruntu wymierzonego. Aż jako z dozoru
Y iego w tym zabiegów poczęła się sadzić
Za czasem tam słoboda, wnet mu to zawadzić
U zawisnych musiało. Bo Czapliński zatym,
Nie kształt bydź rozumiejąc chłopu tak bogatym,
Y w miasta się fundować, pod nim ją uprosił.
Więc gdy ów pokrzywdzony o tym się z nim znosił,
Wrzucon za tym do turmy kilka dni przesiedział,
A patrona nie maiąc, co rzecz z tym, nie wiedział.
Że potym na przyczynę własney jego żony,
Nic nie wziąwszy, przynamniey wolno wypuszczony.
Z którego alterując w sobie się niewdzięku,
Snadź zaraz to wyzionął, że miał szablę w ręku.
Ani jeszcze Czapliński pobrał mu ostatka:
„Żyie Bóg, i kozacka nie umarła matka“.
Jakosz tylko wyszedszy począł wnet społkować
Z malkontenty drugiemi i coś już budować.
Że hetman przestrzeżony list do Krzeczowskiego,
Pułkownika na ten czas Pereasławskiego,
Poszłe o tym, koniecznie, żeby go poimał,

Y do informacyey dalszey swey zatrzymał.
Który iednak swoie z nim mając zachowanie,
Dał i owszem przestrogę, owo mu pisanie
Pokazawszy umyślnie, żeby czuł o sobie.
Jakosz dosiadł rączego w oney zaraz dobie.

По мітольоґічних рефлексіях автора оповідає ся далї:

Tedy ile zmoże,
Przybrać sobie drużyny, wprzód na Zaporoże
Końmi zbieży rączymi. Zkąd się nie wracając,
A tylkoż do hetmana listki posyłając,
Zdradziecki ten postępek swój wymawiające,
A prócz na Czaplińskiego się uskarżające,
Czym by go tak zatrzymał, prosto szedł do Ordy.
Gdzie wspomniawszy Tatarom przeszłe swe akkordy,
I posiełki dodane ich Sangiereiowi,
Wzajem prosi o pomoc. Długo ta hanowi,
Długo twarz podeyzrzana. Co by to za zgodą
(Gdysz podobniey ogniowi pojednać się z wodą)
Skliić mieli? Ale gdy zastawił w tym syna,
A sam przysiągł na szablę, zaraz poganina
Tym uchwycił. Który jusz swoie miał przyczynki
A dotąd zatrzymane sobie upominki
Dawno do nas, że pierwey każe się co pręcy
Siedmiom z nim nagotować Tatarom tysięcy,
Toż się sam obiecując, iedno by z północy
Woyska mu nadciągnęły, w prętkiey bydź pomocy.

В обох виданях поетичної повісти Твардовского, першім, що обіймає тілько час 1648 і 1649 р. і другім, посмертнім і повнім, виданім у Калїші 1681 р., се оповіданє читаємо на ст. 5—6, у першім виданю поправнїйше, як у другім.

Сучасний Твардовскому польський історик Йоаким Пасторій, що жив у Варшаві і стояв близько до королївського двора, присвятив свою книжку „Bellum Scythico-Cosacicum seu de Coniuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis russicae contra regnum Poloniae ab invictissimo Poloniae et Sveciae rege Ioanne Casimiro profligata“ (Dantisci, anno 1652, 4^0 ст. 16 ненум. 269 нум. і ще 3 ненум.) головно звеличаню мудрости, хоробрости та щастя короля Івана Казимира. Його оповіданє обіймає час лише від кінця 1647 до кінця вересня 1651 р. Се, як висловлює ся автор у титулї: „narratio plenioris Historiae operi praemissa“, тимчасовий нарис, за яким мала слїду-

вати повнійша історія. У своїй дедікації королеви автор між иншим зазначує, що король Ян Казимир у тих перших роках свойого панованя поніс три родинні страти, а власне дочки, потім сестри, а нарешті одного сина. В оповіданю про історичні події він хоч старає ся фільософічно освітлювати кождий факт, усе таки не фантазує [1]) і досить вірно держить ся дійсности, тілько декуди дуже скупий на деталї.

Схарактеризувавши у вступі українських козаків (ст. 1—4) автор ось що оповідає про початки діяльности Хмельницького: „Їх ватажок і справець бунту Богдан Хмельницький був козак старої міліції (реєстрового козацького війська) і окрім володіня оружєм, якого навчив ся в попереднїх війнах, був також троха обізнаний з письмом (literarum non rudis), що рідко трафляє ся у сих варварів. Оттим то вперед із рядового він став сотником, потім послом козацьким до короля й сойму, нарештї був писарем того реєстрового козацького війська, яке з довільного і безмежного з разу числа зведене до 6000, служило під польською командою, проти якої вже й давнійше не раз бунтувало ся [2]). Але сей чоловік видав ся хороброму королеви Владиславу IV, який приготовляв довгу війну, здібним на проводиря цїлого козацького війська, що мало бути головним орґаном тої війни і для неї мало бути значно побільшене. Се вбило його в пиху, а коли з волї Річи Посполитої до зовнїшної війни не дійшло, він шукав роботи дома, а зайшовши припадково в сварку з Чаплїньским, підстаростим Конецпольского, за межі своєї землї, дійшов до того, що за приватну зневагу вчинену йому на його погляд постановив помстити ся публичним лихом. Спільників для свойого проступка знайшов легко в місцях, де всї памятали про давню свободу і де в надії та бажаню тої свободи спокій видавав ся тяжким як основа неволї. З ними він утік до звичайного пристановка козаків, на запорожські острови“ (ст. 5—7).

Вже в марґінальній нотї до передмови сеї книжки Пасторій зазначив, що про події 1648—51 рр. має написане просторійше оповіданє, основане на документах та споминах видних

[1]) Про те не можна відмовити йому фантазії, коли число війська, яке поставила Україна супроти Поляків у перших роках Хмельнищини, Українців і Татар разом подає на мілїон і 200 тисяч (ter quadringentorum prope millium) (ст. 2).

[2]) Автор очевидно натякає тут на бунт Павлюка з р. 1637, в якого війську був Хмельницький і одинокий раз під капітуляційним актом підписав ся писарем війська запорожського.

діячів того часу, між иншими на дневнику князя Радивила. Се оповідане вийшло друком одначе аж 1680 р., що був роком смерти самого Пасторія, як бачимо з двох посмертних віршів на його память, надрукованих після його передмови. Ся книжечка має титул: „Joachimi ab Hirtenberg Pastorii Historiae Poloniae pars prior. De Vladislai IV. regis extremis, secutoque inde interregno, et Joannis Casimiri electione ac coronatione. Interserta Cosacorum et Tataricae simul gentis descriptio, ac multa alia. Gedani 1680“. Із кінця передмови до сеї книжки, що має дату 2 мая 1680 р., довідуємо ся, що Пасторій належав до духовного стану, був апостольським протонотарієм холмським, канонїком вармінським і парохом ґданським, а надто королївським секретарем. Із досить довгого ряду його писань латинською мовою варто зазначити трактат про початки Сарматії і головний твір „Florus Polonicus“, що в XVII—XVIII вв. мав богато видань і зєднав Пасторію прозвище лехітського Лівія.

„Historia Poloniae“ Пасторія складає ся з 6 книг і доводить оповідане до Переяславської угоди 1654 р. В першій книзї заслугує на увагу простора характеристика козаків (ст. 10—26) і характеристика Татар (ст. 39—70). Про початки Хмельницького довідуємо ся (ст. 27), що він 1638 р., по втихомиреню бунту Острянина, з двома иншими козаками був послом до короля, в реєстровім війську дослужив ся ранґи сотника, володів латинською мовою, і що вже гетьман Конєцпольский за щось підозрівав його, натомісь король Владислав IV мав намір зробити його гетьманом козацького війська з 12.000 людий, що мало розпочати війну з Туреччиною. На ст. 31—35 оповідає Пасторій троха просторійше пригоду Хмельницького з Чаплїньским, буцїм то на основі листу Хмельницького до гетьмана Миколи Потоцкого. Автор не наводить того листу, але оповідає своїми словами досить реторично, що Хмельницький на теріторії Чигирина мав маєтність, одідичену по батькови. Той батько, шляхтич родом із Литви, женатий із Русинкою, мав маєтність надану від гетьмана. В битві під Цецорою він дістав ся до неволї і був заведений до Туреччини, а його сина взяли Татари до Криму, відки його викупила мати. Від тодї він жив дома займаючи ся господаркою, поки Чаплїньский, одержавши маєтність від гетьмана Станїслава Конєцпольского, не прогнав Хмельницького з його посїлости. Коли не помогли просьби й переговори з сином Конєцпольского, Хмельницький удав ся до короля до

Варшави, але й се не помогло йому, бо від Чаплїньского за забрану посїлість він одержав ледво 50 злп. Надто Чаплїньский у Чигиринї велїв прилюдно побити сина Хмельницького і грозив йому самому. Небезпеку положеня Хмельницького побільшили доноси козацького сотника Романа Пешти, так що нарештї на розказ молодого Конєцпольского його арештовано. З вязниці він вийшов тілько завдяки поруці свойого приятеля полковника Станїслава Кричевського, і не чуючи себе безпечним у Чигиринї втїк на Запороже. Пасторій додає (ст. 35), що пізнїйше, по смерти короля Владислава IV. Хмельницький перед козаками хвалив ся, що коли устно жалував ся королеви на свою кривду, король показав йому шаблю, яку мав Хмельницкий при боцї, як знаряд до шуканя справедливости [1]).

Одним із немногих освічених Европейцїв і письменників, що мали нагоду бачити на власнї очи Хмельницького і розмовляти з ним, був Альберто Віміна, родом із венецького присїлка Беллюни, що пробувши досить довго в Віднї, а по тім два роки в Польщі, в Варшаві, лїтом 1650 р. був висланий до Хмельницького до Чигирина, відки вернув до Варшави з кінцем червня. Відомість про се його посольство на основі актів віденського архіва мінїстерства справ загранйчних подав др. Мирон Кордуба в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ з р. 1907, кн. IV, ст. 51—89. Там же ст. 57—8 подано декілька відомостий про житє Віміни і реєстр його творів, а власне трьох: 1. Historia bellorum civilium Poloniae, вид. в Венеції 1671 р., 2. Irruptio Moscorum in Poloniam et notitia Mosciae, мабуть ще не оголошена друком (так догадує ся др. Кордуба) і 3. Relatione dell' origine e dei costumi dei Cosaccai, вид. з рукопису проф. G. Ferraro в р. 1890 і перекладена на російську мову та опублїкована Н. Молчановським у „Кіевской Старинѣ“ р. 1900, кн. I, ст. 62—75 п. з. „Донесеніе Венеціанца Альберто Вимина о козакахъ и Б. Хмельницкомъ“ (1656 р.). Молчановський подає титул книжки Віміни по італїйськи: „Storia delle guerre civile di Polonia di don Alberto Vimina Bellunese“ і зазначує, що сей твір цитує Костомаров у своїй моноґрафії про Богдана Хмельницького.

Маючи змогу покористувати ся сим твором, якого примір-

[1]) Подаю се інтересне реченє в оріґінальнім текстї: „Quinimo postea rege mortuo iactasse is fertur, sibi cum iniurias suas et neglecta de satisfactione iussa regia quereretur, ostensum a principe, quem gestabat, gladium.

ники находять ся в бібліотеках Оссолїньских і мійського архіву у Львові, подаю тут поперед усього докладно титул і опис книжки. Се звичайне 4^{0}, 4 ненумеровані і 368 нумерованих сторін п. з. „Historia delle gverre civili di Polonia diuisa in cinque libri. Progressi dell' armi moscovite contra Polacchi. Relatione della Moscovia e Svetia, e loro gouerni, di don Alberto Vimina Bellunese. Dedicata all' illustrissimo et eccellentissimo Signor Caualier Michel Morosini, per la Serenissima republica di Venetia ambasciatore ordinario appresso la santita di nostro signore papa Clemente X. Con le annotationi in margine di don Gio. Battista Casotti, Dottor di legge. In Venetia M. DC. LXXI. Appresso Gio. Pietro Pinelli Con licenza de' superiori e privilegio". Оповідане про домашню війну між Поляками і козаками складає ся з 5 книг на 270 стор. і обіймає події до половини 1652 р., кінчачи описом битви під Берестечком. Опис московсько-польської війни з р. 1654 п. з. „Breve racconto dei profitti dell' armi de Moscoviti contra la Polonia in Lituania" обіймає ст. 271—284. Далї на ст. 285—324 містить ся „Relatione della Moscovia, dove consta il sito di quell' imperio, clima, costumi, religione, governo, force, ricchezze etcet. descritta dal medesimo auttore", а на ст. 325—368 містить ся „La Svetia, osia epitome del governo, forze, entrate, condition d' huomini et altre osservationi del regno di Suetia e regia corte et motivi, on de si riffolse la regina Christina a rinontiare il regno. Di don Alberto Vimina Bellunese".

З передмови, підписаної Дж. Баттістою Казотті і датованої в Венеції 31 жовтня 1671 р., довідуємо ся, що книжка видана по смерти автора з рукопису, якого достарчив брат автора Леонардо. Із другої передмови „Al lettore" довідуємо ся, що автор довший час пробував у Віднї і писав драматичні твори для віденського театру, в якім очевидно по тодішнїй моді панував італїйський язик. На четвертій ненумерованій картці поміщено на обох сторонах по однїй латинській вірші дра філь. і мед. Антонїя Пери, першу на смерть Віміни:

Ergo Alberte iaces? Sic Te nox ultima tandem
Occupat? Aeternum sic Tibi lingua tacet?
Lingua etenim Moscos iam Te flexisse Scythasque
Scimus, Hyporboreo quotque sub axe rigent.
At non hac licuit rigidas mollire sorores,
Ferrea vel Stygiae frangere iura Deae.

Nimirum surda stat inexorabilis aure
Persephone, Lachesi verba nec ulla placent.
Si dura humano possent sermone moveri,
Tu poteras doctis fata movere notis! [1])

А ось як виглядає надгробний вірш, зложений із шістьох двостихів:

Hic iacet Albertus, prolixis ille viarum
Laxatus spatiis, hac requiescit humo.
Sauromatas adiit Moscamque orator in aulam
Missus, abhinc Scythicas venit ad usque domos.
Baltica dicentem stupuit regina trucesque
Submisere oculos ad sua verba Getae.
Frigora sed passus toties Aquilonis et acres
Riphoeas hiemes Sarmaticasque nives
Languorem exhaustis contraxit viribus, unde
Paulatim lenta tabuit ipse nece.
Nec lethum ingemuit, patriae sed verba iuvandae
Amplius ingemuit non superesse sibi.[2])

---

[1]) Ось той вірш у перекладі на нашу мову:

На смерть Альберта Віміни.

Так ось, Альберте, лежиш? Так тебе ніч остатня нарештї
Вкрила? Отак і по вік вже замовчав твій язик?
Знаємо, що язиком Москалїв ти ворушив і Скитів
Всїх, що там мерзнуть у тих гіперборейських снїгах.
Та не здолїв той язик ізмягчити трьох сестер суворих,
Анї зелїзний закон Стиксу богинь ізломать.
Не дивота, бо стоїть невмолима глуха Перзефона;
Слів так солодких нема, щоб Ляхезіду вблагать.
Як би міг людський язик відмінити твердую Конечність,
Ти один був би здолїв навіть Судьбу вговорить.

[2]) Ось і сей вірш у перекладі на нашу мову:

Нагробний напис йому-ж.

Тут той Альберто лежить, що в житю далечезні дороги
В ріжних краях проходив, в сїй спочиває землї.
В Польщі був і в Москалїв при дворах виступав яко речник,
І до козацьких також він заглядав домівок.
З подивом слухала слів його шведська потім королева,
Голос його зворушав навіть суворих Татар.
Та перемерзши не раз від холодних вітрів, і суворі
Зносячи зими в Москві, зносячи польські снїги,
Вичерпав сили й придбав у грудях невлїчиму сухоту,
Що непастанно жручи звільна вбивала його.
І не страшна була смерть йому; того лише пожалїв він,
Як потїшать вітчину слів не достало йому.

Хоча, як було згадано, Костомаров користував ся сею книжкою, про те можна сказати, що взяв із неї дуже мало, а при прагматичнім характері його оповіданя подробиці взяті з сеї книжки пропадають у масї инших і не дають понятя про її властивий характер. На мою думку книжка Альберта Віміни варта докладнійшого висисканя. В отсїй працї я не можу сего зробити і тому подаю лише дещо, що торкаєть ся порушуваних тут тем.

До звісток про походженє Хмельницького, кольпортованих у західній Европі в другій половині XVII в., варто додати те, що подає Віміна (op. cit. ст. 6—7). Читаємо там: „Сей Хмельницький (з італїйськім орігіналї Chimelniki), хоч варвар, походив із польської шляхти, т. зн. був членом одної із значнїйших родин краю (nato fra le meno oscure famiglie del paese). Є відомість, що його отець був литовським шляхтичем, який утік на Запороже, щоб уникнути судової кари, яка засуджувала його на баніцію, що Поляки називають інфамією, і позбавляла шляхетства. В своїй молодости він пройшов якусь гуманїстичну школу в Кракові, в якій, як кажуть, робив добрі поступи. Тому то був він далеко більш освічений, як звичайні козаки, які не мають ніякої науки крім военної, що служить їм для розбоїв на Чорнім морі“. Як причину бунту Хмельницького Віміна (op. cit. ст. 3) подає буцїм то факт, що гетьман Конєцпольский, який умер в р. 1646, безправно відібрав Хмельницькому мале сільце Суботів, а його син, королївський хорунжий, замісь задоволити його жалобу, посадив його в темницю, зневаживши перед тим жорстоко. З темниції увільнили його приятелї, які допомогли йому втекти на Запороже.

Оповіданє про нещастє, яке спіткало Польщу через повстанє Хмельницького, Віміна починає ось як: „Се нещастє мало початок у р. 1646, коли вмер гетьман Конєцпольский і коли несправедливо відібрано невеличку оселю Суботів (в оріґ. Sabbatouia) у славного козака (vn Cosacco di molto nome), що звав ся Богдан Хмельницький (в оріґ. скрізь Chimelniki). Не богато помогла судова тяганина простого чоловіка з гетьманським сином, і так само не мали щастя часті просьби до сойму, щоб звернено йому в посїданє його добра. Навпаки Александер Конєцпольский, великий хорунжий королївський, у якого маєтности була заграбована та невеличка оселя, почув себе ображеним, що Хмельницький жалує ся так сміливо на забранє його добра і на судову несправедливість, несподївано велїв зловити

його і всадити в темницю, допустивши ся надто многих варварських жорстокостий на його особі. Але не довго довело ся Хмельницькому мучити ся в тій тюрмі, бо йому пощастило при помочи деяких приятелів не тілько узискати увільнене з неї, але надто в добрім здоровлю схоронити ся в сторону досить віддалену від його житла. Відібране маетности, а до того ще загрожене свободи й житя викликали в души Хмельницького не тілько жаль, але сильну постанову зірвати кайдани всякого респекту і зважити ся на рішучий виступ, тим більше, що й многі його земляки обурені на те, що стало ся з ним, готові були слїдувати за ним на всякий випадок. З разу невелике було число таких, що зібрали ся довкола сього ватажка, але знов і не таке мале, щоб напад якогось малого польського відділу міг переловити або розбити їх. Оттим то обіцявши повний послух Хмельницькому для даня опору Полякам, вони подали ся Дніпром у низ на Запороже, що лежало недалеко Чорного моря" (A. Vimina, op. cit. 3—4).

Другий освічений Европеець, що ще за житя Хмельницького опублїкував оповіданє про події перших літ його гетьманованя, Петро Шевалїє, надворний радник французького короля і секретар французького посольства в Варшаві, написав історію війни козаків проти Польщі, якою ще в другій половині XVIII в. покористував ся козацький лїтописець Александер Ріґельман і якої неповний титул наведено у вступі до моноґрафії Костомарова „Богданъ Хмельницкій" (т. I, ст. VIII) під числом 55, п. з. Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne etc. par Pierre Chevalier, conseiller du Roy en sa cour des Monnoyes. Paris 1663. Оповівши коротко про давнїйші війни Польщі з ріжними ворогами, яких Поляки перемагали при помочи руських військ, він підносить зміну, яка настала 1648 р., від якого почавши козаки протягом чотирьох літ зробили чотири великі напади на Польщу в спілцї з Татарами і задали їй великі страти.

„Богдан Хмельницький — цитую дословно в перекладі оповіданє Шевалїє — був першою іскрою того огню і причиною всеї тої війни. Він був родовитий шляхтич, син польського підстарости, і вписавши ся в козацьке військо рядовим козаком дійшов по ступнях до сотництва, був депутатом запорожського війська на польські сойми, потім ґенеральним комісаром, а нарештї був поставлений військовим старшиною. Мав він деяке знанє руського письма, що між козаками в ті часи бувало

дуже рідко. Польський король Владислав, коли ослаб на силах поперед усього від неробства, бо не мав звичаю так як инші христіянські королї та королевичі займати ся ділами, повзяв нарештї 1646 р. намір розпочати війну з Перекопськими Татарами, яких хотів прогнати з Криму. Для сеї експедиції вважав найліпшим ужити козацьке військо, а для команди над ним призначив Богдана Хмельницького за його здібности і становище. Та коли для сего королївського підприємства инші христіянські володарі, в яких він просив помочи, не могли дати її, занятї иншими ділами, а навіть Венеціяни, на яких особливо надіяв ся король, відмовили йому помочи, а польська Річ Посполита пожалувала видатків для зібраня війська, король був змушений залишити свій плян і розпустити військо, навербоване вже коштом його жінки.

„Задля того й Хмельницький лишив ся без служби, але швидко знайшов собі инше занятє задля сварки, що виникла за границї землї з Чаплїнським, відпоручником і дозорцею польського пана хоружого коронного, а головно задля зневаги і лихого поступка з його жінкою й сином, якого Чаплїнський через ту сварку побив палицями. Ся зневага дала Хмельницькому привід відкрити козакам свій намір освободити себе від Поляків, яких козаки чим раз більше не могли терпіти через те, що ті тїснили їх і силували до всякої роботи мов підданих. Для ліпшого довершеня свого наміру, впевнивши ся в запомозї козаків і боячи ся, щоби Поляки тимчасом не зловили його, він у початку 1648 р. втік на Запороже, де відкривши свій намір почав приготовляти ся до війни“ [1]).

Як бачимо, в оповіданях Твардовского і сих Европейців одинокою причиною втеки Хмельницького і початку війни являєть ся його покривджене Чаплїньским. Се мусїла бути версія розповсюджена в Польщі, коли про неї дуже докладно, на підставі оповідань Станїслава Любовіцкого написав Ґрондский у своїй книжцї: „Historia belli Cosaco-Polonici, authore Samuele Grondski de Grondi, conscripta anno MDCLXXVI. Ex manuscriptis monimentis historiae Hungaricae in lucem protulit Carolus Koppi MDCLXXXIX“. Ґрондский оповідає на ст. 38 і далї про остатнї роки панованя

---

[1]) Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще..., собрано и составлено чрезъ труды инженеръ-генералъ маіора и кавалера Александра Ригельманна 1785—86 года. Москва 1847 ст. 50—51.

Владислава IV, що сей утомлений до крайности інтриґами та сварами польських маґнатів задумав при помочи козаків викликати польсько-турецьку війну. Подаю се інтересне оповідане Ґрондського в перекладі на нашу мову.

„Король не давав пізнати по собі тяжкого болю, який почував у души, та про те не переставав робити заходи для своєї цїли иншими способами. Користаючи з нагоди смерти двох сенаторів, Конєцпольского та Собєского, що померли швидко після того сойму (не без підозріня, що їх отроєно), післав на Вкраїну Оссолїньского, королївського канцлєра, з довіреним йому Станїславом Любовіцким, цєханівським підчашим, під позором буцїм то ревізії пограничних твердинь, а на правду для побудженя козаків, аби своїми нападами шарпали турецькі посїлости, і аби сим способом не явною зачіпкою, але нїби з незначних передирок та пересварок спричинити війну і накинули на Поляків конечність самооборони.

„Козаків запевнено, що не тілько не мають бояти ся нїякої кари анї догляду від польських висших урядників (король вірив, що Миколай Потоцкий, який по смерти Конєцпольского став великим гетьманом, держати ме королївську сторону), але для сеї цїли передано Хмельницькому від короля хоругов і військову булаву і при тій нагодї назначено його найвисшим провідником або гетьманом. Хмельницький відповів, що се дїло великої ваги, але козаки під острою военною карністю доси не власновільні і до таких наглих виступів зовсїм не приготовані. Треба би про се нарадити ся і підготовити уми козаків, треба оружя і для всього того немалого часу. Тим часом він дякує його величеству за так велику ласку та довіре і обіцює, о скілько зможе, доложити сил для сповненя плянів його величества.

„Отсї подробицї оповідав менї сам Станїслав Любовіцкий, коли разом із ним я був у козацькім таборі біля Львова в р. 1655, і те саме говорив менї Іван Виговський, військовий писар козацький, коли іменем шведського короля я був послом у Хмельницького в р. 1656.

„Нагода тут сказати тепер дещо про самого Хмельницького. Він був син шляхтича Поляка, що допустивши ся якогось злочину і загрожений після польських законів карою інфамії, та винятий з під права, схоронив ся між козаків. А що був здатний до військового дїла, козаки приняли його радо, від них він одержав жінку, з якою пізнїйше мав сього одинокого сина, якому на знак того, що ним сповнили ся його горячі бажаня і з вдяч-

ности для козаків дав імя Богдан, що в руській мові значить Богом даний. По його смерти Богдан ріс між козаками, одержавши шкільне виховане, і не згадуючи ніколи про батьківську родину, лишив ся при своїй матери, а дійшовши до літ вправив ся у військовій службі, маючи невеличку письменну освіту. До чого тілько взяв ся, провадив усе дуже добре і був щасливий, і був би з літами за згодою козаків легко доступив найвисших військових ступнів, але задля опору королівських комісарів не міг одержати ніякого повисшеня в службі. Про те одначе Конецпольский, гетьман польського війська, вподобав собі дуже зручність Хмельницького в веденю діл і точність у службі, і поставив його писарем козацького війська, що тоді було найвисшим урядом у військовій адміністрациї. А щоб зробити його прихильнійшим до себе і до держави для веденя діл, дарував йому просторий ґрунт над Дніпром, щоб там для свого власного пожитку заложив собі нову оселю. І справді по кількох роках Хмельницький устроїв там гарну оселю Суботів (в оріґіналї Sambotovo), віддалену милю від Чигирина, старинного українського міста. Дехто оповідає одначе, що Конецпольский чуючи себе близьким смерти, признавав ся, що жаль йому дуже, що він умирає а Хмельницького лишає живим, бо той доси тілько його добродійствами (між иншим він мав дати йому також немалі суми готовими грішми) вдержував ся від незаконних махінацій, улягаючи його повазї; колиж козаки зірвуть ся колись до бунту, і він обійме над ними провід, то він, Конецпольский, боїть ся, що Польща зазнає від нього богато лиха, бо ніколи ще між козаками не було такого здібного та великодушного чоловіка, як він.

„По смерти Конецпольского, як сказано було висше, Хмельницькому поручено було розпочати війну з Турками. Та поки ще дійшло до неї, незабаром по смерти гетьмана його одинокий син Александер Конецпольский, зроджений з великими надіями, що доси одначе не зробив іще ніякого геройського діла для придбаня слави свойому імени і тілько що недавно вернув ізза границї та за намовою батька оженив ся з панною з дому Замойского, бажаючи доказати, що й він може дорівняти свойому батькови, зібравши з собою коло 4000 війська свойого і своїх приятелїв, напав на татарські области і там зробивши великий погром увільнив кілька тисяч невільників і забрав богато стад коний та волів. Се з разу декому подобало ся і многими хвалило ся, але швидко показало ся, що для цілої держави се було

велике лихо. Якимось припадком Хмельницький не взяв участи в тім нападі. Коли-ж Александер Конєцпольский по доконаню нападу вернув до дому, один із визначнійших його дворяків, на прозвище Чаплїньский, що й перед тим був досить приближений до свойого пана, а в згаданім нападі оказав дещо хоробрости, користуючи ся тим, що Хмельницький, хоч надїлений добродійствами його батька, про те занедбав піти з ним у той похід, почав намовляти пана Конєцпольского, щоб дав йому посїлість Суботів, яку Хмельницький власним промислом здвигнув на дарованім йому батьком пустім полї, і в якої посїданю жив спокійно вже немало лїт. Чаплїньский обіцював молодому Конєцпольскому далеко більше користий із своєї служби, нїж із доходів від одного невдячного козака. Конєцпольский зразу звиняв ся, що се була-б йому велика нечесть відбирати те, що дарував його батько, та Чаплїньский налягав чим раз дужше доводячи, що Хмельницький безправно дістав сей дар від його пана-отця, а коли виложив деякі кошти на збудоване сеї оселї, то з її доходів побрав уже десять раз більше користи. Та коли й сими доказами не міг осягнути нїчого, попросив у пана тілько тої ласки, щоб позволив йому на власну руку напасти Хмельницького, і, коли зможе, викинути його з його добра. А коли він ограблений таким способом удасть ся до пана і попросить його опіки, то пан нехай відповість йому, що се стало ся без його дозволу, і коли він чує себе покривдженим, нехай доходить свого в дорозї права. А що він, Чаплїньский шляхтич, а Хмельницький козак, то нїяким способом не дійде свойого права і не знайде собі патрона, і тодї нехай робить що хоче. На таку безличну намову подав ся пан.

„Тодї Чаплїньский нишком зібрав собі товаришів для виконаня свойого наміру. Хмельницький, хоч чув дещо про те і бачив, як збирали ся до Чаплїньского деякі вояки, не надїяв ся одначе того, що Чаплїньский заміряє ся на нього, але думав радше, що Конєцпольский знов лагодить ся напасти на Татар. Зібравши відповідну силу товаришів, з якими міг надїяти ся захопити оселю Хмельницького, виконав на нього несподїваний напад. Хмельницький не сподїваючи ся нїчого злого і не приготований до оборони, втік потаємно. Бажаючи одначе хоч в части заховати своє право на свою маєтність, лишив у нїй свою жінку, надїючи ся, що вона може там лишити ся безпечна. Сам же побіг до Конєцпольского і виложив йому свою скаргу на Чаплїньского. Пан упереджений про все своїм слугою від-

повів, що се стало ся без його дозволу, як приватне діло Чапліньского. Не маючи ніякої потїхи з такої панської відповіди Хмельницький удав ся до правних дорадників. Ті велять йому показати запис покійного гетьмана Конецпольского про той дар. Хмельницький показав тілько приватну записку, яка після польських законів не мала ніякої вартости; бо закон вимагав, щоб запис був облятований у городській книзї, яка надавала правне значінє всїм дїлам, заключеним у воєводстві. Хмельницький по козацькій простоті не жадав від покійного пана такої забезпеки і задоволив ся приватним письмом, дуфаючи більше слову свойого добродія, як найсильнїйшим урядовим затвердженям. Оттак не маючи правних основ адвокати відправили Хмельницького, не можучи його іменем розпочинати процесу. Порадили йому лише удати ся з тим до державного сойму і предложити свою жалобу послам від усеї держави.

„Тим часом, поки ще зібрав ся сойм, Чаплїньский обнявши в посїданє Суботів і бажаючи ще лїпше забезпечити себе в тім посїданю, взяв шлюб із жінкою Хмельницького, яку той полишив був дома, невідомо, чи насильно, чи тілько за намовою. Діткнений до живого сею новою зневагою Хмельницький удає ся до сойму і вносить жалобу на відібранє маєтку і знасилуванє жінки. Йому відповідають: „Що до маєтку, то його вина, що в своїм часї не одержав на нього законного запису; тепер держава для одного чоловіка не буде перевертати закона“. Що-ж до жінки, то Чаплїньский зробив заяву, що вона не була шлюбною жінкою Хмельницького, а тілько жила з ним на віру, що він сам покинув її, а тепер вона з власної уподоби вийшовши замуж за Чаплїньского, взяла з ним леґальний шлюб принявши також католицький обряд, так, що тепер анї йому не можна відправити її, анї вона сама не хоче вертати до Хмельницького.

„Отак покривджений і зневажений Хмельницький удає ся до короля, і оповідає йому все що стало ся. Відповідає король: „Бачу з твойого викладу, що правда по твоїй стороні, але не право. Отже правною дорогою не можеш добити ся ніякого заспокоєня. Але бачу також те, що Чаплїньский наступив на тебе силою, а не правом. Ти-ж військовий чоловік і повинен знати, що силу відпирають силою. Коли Чаплїньский знайшов спільників і помічників, пошукай собі й ти“. По тих словах король пригадав йому торік предложений йому проєкт війни з Татарами, і обіцяв свою прихильність, коли захоче робити дещо в тім дїлї.

„Вертає Хмельницький не знайшовши ніякого заспокоєня своїх кривд, але неначе висміяний усіми. По дорозі придивляє ся добре станови держави, якого вперед не знав, містам, кріпостям та селам, які стрічав по дорозі, і яких не видав у перед. Вернувши на Вкраїну розповідає своїм довіреним з великим жалем про своє діло. Всї жалують його, та жалують ся також на ріжні свої кривди, яких уже майже стерпіти не можна; всї висловляють надію, що Бог зішле якогось месника за ті кривди і прирікають, що станули би по його стороні сильнїйше та численнїйше, як ставали доси. Все се приймає до відомости Хмельницький і звірює ся особливо деяким православним попам зі своїм наміром, стати местником за кривди не тілько свої власні, але також загальні, всеї релїґії та руського роду і козацького стану. Коли тепер нема ще такої сили, вона буде, коли тілько з кождого села вийдуть хоч три молоді люди в козаки. Всї обіцюють, що се зробить ся легко.

„Вертає до своїх. Тут на відлюднім місцї перед численним зібранєм він голосно виявляє свої кривди і як у столиці він не знайшов справедливости; сповіщає, яку раду дав йому король, які утиски та кривди бачив по дорозї, і які охочі до пімсти зголошували ся до нього. Ріжні бесідники підносять також свої кривди приватні та публичні, викрикаючи, що годї вже довше терпіти їх, що пора вхопити за оруже і скинути з себе ярмо. Найбільшу хибу в своїх змаганях бачуть у тім, що козаки не мають гармат; усї козацькі гармати забрали Поляки і держать їх у ріжних містах під доглядом комісарів. Самими рушницями козаки не докажуть нічого, не можучи навіть доступити до польського війська, яке все має при собі гармати. До того польські вояки, коли все бували добрі, тепер набрали ся найлїпшої вправи і заосмотрені в добре оруже. Починати власними силами велику народню війну річ дуже небезпечна; треба би пошукати помічників, але й се дуже трудно. Бо Москалї тепер у союзї з Польщею і звязані з нею трактатом ніяким способом не дадуть перетяґти себе на наш бік. А Татар кілько-ж то разів ми побивали, значить вони наші вороги.

„Тодї Хмельницький за порадою тих, котрі вже вперед були повідомлені про королївський намір розпочати війну з Турками, виголосив довшу промову: „Очевидно, що самі ми проти так сильних наших ворогів не можемо вдіяти нічого, особливо тому, що майже у всїх замках стоять польські комісарі, що дуже пильно наглядають за всїми нашими рухами, а польські військові

відділи поміщені переважно між нами на зимові стоянки. Тому то, скоро завважуть наші приготованя, зараз і здусять нас. Не менше очевидно й те, що для поратунку в такій небезпеці треба нам дуже сусідньої помочи. Таку поміч можемо знайти тільки у Москалів або у Татар, бо инші наші сусіди або безсильні, або хилять ся до Поляків більше, як до нас. Нема в нас фондів, щоб ми могли за гроші наняти яких вояків, а до того така поміч прийшла би за пізно. Бажав би я просити помочи в Москалів, з якими вяже нас спільність релїґії. Але вони в попереднїх роках почули на собі польську силу, а надто стративши кілька міст, особливо Смоленськ, і потерпівши страти в війнї, ще доси не зібрали ся на стілько з новими силами, щоб могли виступити проти Польщі. І від Татар тяжко нам надіяти ся якоїсь помочи, не лише тому, що ми часто нападали їх, але також тому, що видирали у них здобич, набрану в Польщі, і тим розізлили їх проти себе. Та навіть, коли-б був який спосіб перетягти їх на наш бік, велика завада була би в тім, що вони поганцї, а в нас діло з христіянами. Се все треба розважити докладно.

„Деякі козаки завважили: „Вкажи нам лише, пане Хмельницький, спосіб дійти до ладу з Татарами, тодї можемо рішити ся, чи можна його виконати і що треба робити далї“. А ті, що знали про пляни короля, налягали на Хмельницького, щоб говорив докладнїйше. Тодї він промовив: „Не можу довше укривати від вас, братцї, того, що король уже від давна, маючи намір розпочати війну з Турками, для сеї цїли мав приготоване заграничне військо, але задля опору державних панів мусїв відправити його. Тепер він намовляє нас, аби ми робили напади на турецькі краї і таким способом змусили Турків до нападу на Польщу, аби в такім разї польські можновладцї хотянехотя мусїли орґанїзувати оборону. А щоб ви повірили, що се правда, ось вам лист короля, переданий менї канцлером у часї його відвідин, ось вам хоругов і булава, передані менї при таких і таких свідках із тим, що король хоче мене поставити ґетьманом. Я не захотїв приняти сего уряду знаючи, що дехто може здібнїйший від мене і не бажаючи на власну руку братн ся до такого великого дїла“. Тут він предложив зібраним усе те, про що згадав у своїй промові і представив свідків, а потім мовив далї: „Маючи се все в руках думаю, що добре буде післати з поміж нас послів до Татар і сповістити їх про королївські пляни і при тім порадити їм, що коли хочуть жити

з нами в спокою, нехай допоможуть нам воювати Польщу, а коли ні, то виповісти їм війну. Думаю, що вони не довго будуть вагати ся. Бо вже й так вони були би напали на Польщу за відмову данини, коли-б ми їх не вдержали. А тепер через остатній напад Конецпольского вони розсерджені до крайности".

„Ледво скінчив Хмельницький свою промову, всі одноголосно почали гукати: „Сам Бог дає нам найкрасшу нагоду пімстити ся за наші кривди та за кривди нашої віри. Що до того, що ми християни, а Татари поганці, то вони вважають нас гіршими від собак, а ми так само судимо про них. Рада Хмельницького дуже добра і практична і ми пристаємо на неї, тай сам Бог допоможе нам. Гетьманського уряду, який предложив король пану Хмельницькому, ніхто з нас не позавидує йому. Се стало ся з божого допусту, і ми годимо ся на се. Від сеї хвилї всі радо признаємо його гетьманом і готові всякими способами, порадою, послухом, услугами і своєю кровю все допомагати йому. Та замісь трактувати з Татарами через послів, просимо, щоб радше сам удав ся до них, бо не знаємо нікого здібнійшого для такої справи".

„За сю заяву Хмельницький подякував, але звиняв ся, що не хотів би на власну руку вдавати ся до Татар без поради і дозволу київського митрополита. Зараз вислано до нього післанців, просячи його поради. Сей не тілько згодив ся, але благословив їх додаючи, що на кождого, хто ухилить ся від спільної справи, і чи то словом, чи ділом буде шкодити їй, упаде клятва божа. Се оповідав менї — додає у скобках Ґрондський — сам Виговський, канцлер козацький, коли я був між козаками в посольстві від шведського короля".

Отсе досить просторе оповідане Ґрондського має всі признаки романтичного стилю і лїтературного оброблення, і не вважаючи на покликаних у ньому двох свідків, Любовіцкого та Виговського, уже для самого свойого лїтературного характеру далеке від історичної правди. Важно тут зазначити, що при всій детальности, з якою розмальована історія з Чаплїньским, про Барабаша і викрадене у нього королївських листів нема нїякої згадки.

Як приклад подібної лїтературної роботи, ще з далеко меншою мірою історичної правди, хоч писаної майже рівночасно зі споминами Ґрондського наведу в перекладі уступ про Хмельницького й Чаплїньского з французької книжки „Casimir Roy

de Pologne. Paris 1679“, якої автор при кінці передмови підписав себе буквами D. L. V. R. Хоча в тій передмові автор запевняє, що його оповідане, хоч може не так „fin et delicat“, як би сего можна було бажати, але за те „trés-veritable“, то про те, як побачимо далї, історичної правди в ньому хиба за макове зерно. Подаю в перекладї початок першого тому (ст. 7—11) зазначуючи при тім, що книжечка в малім форматї, оба томи разом у старій шкіряній оправі, була колись власністю Г. Домбровського, а потім належала до біблїотеки Йосифа Вольфа; перший том числить 207, а другий 248 сторін.

„Королївство польське виборне, та про те Поляки мають той похвальний звичай вибирати все короля зі свойого королївського дому. І так зараз по смерти короля Владислава на його місце був вибраний його брат, королевич Казимір. Він був середнього росту, чорнявий, троха товстий. Був се добрий чоловік, о скілько ним можна бути: лагідного серця, а його головна пристрасть була любов; він був один із найлїпших королевичів, яких знаємо. Він одержав діспензу від папи, щоб міг оженити ся з королевою, вдовою Владислава, відомою колись у Франції під іменем „la Princesse Marie“. Він усе шанував її, тай вона високо цінила його, так що не було причини вважати їх пожите за инше, як брата з сестрою. Добро держави було причиною, що їх давня прихильність одно до одного закінчила ся шлюбом. Скоро тілько відбули ся шлюбні церемонії, хуртовина занепокоїла початок його пановання, а її причиною була кривда заподіяна одним польським шляхтичем Хмельницькому [1]), ґенералови козацькому. Козацький народ складає ся з ріжних чужинців, а головно з польських селян, які увільняючи себе від неволї панів покидають свій край і тїкають на Україну, провінцію сусідну Татарам і Туркам, і дуже далеку від того, що потрібне до житя. Вони держать ся грецької віри, якої голова-патріярх, пробуває в Київі, дуже великім і гарнім містї, що належить до власти польського короля. Козаки обовязані боронити вступу до Польщі від невірних; вони працюють завсїди уоружені, щоб їх не захопив ворог, і не одержуючи ніякої плати нї від короля, нї від републїки, благородно наражають своє житє, задовольняючи ся тілько здобичю, яку здобу-

---

[1]) Автор „дуже правдивого“ француського оповіданя називає Хмельницького Chilmilenski, а Чаплїньского Jariński. В загалї в передаваню не-француських імен власних він так само свобідний від історичної точности, як і в передаваню історичних подій.

вають від ворогів корони. Вони дуже прихильні до короля, але їх ненависть до шляхти така велика, що найменша кривда спонукує їх хапати за оруже і мстити ся кроваво за дізнані зневаги. Вони не признають над собою ніякого пана крім того, якого виберуть собі самі; хоч би се був простий пастух, коли тілько він хоробрий і щасливий у боях, вони слухають його вірно і оказують йому велику пошану.

„Хмельницький, їх ґенерал, був сином мельника, але побіди, які він відносив над Турками й Татарами, зробили його так славним, що його вважають за одного з найбільших полководців XVII в. По смерти свойого вітця він попросив у короля Казиміра дозволу відбудувати млин, який лишив йому батько, і прибудувати до нього деякі доми для вшанованя його памяти. Король позволив йому се з уваги на його заслуги та на услуги, які він віддавав републіці. Але шляхтич Жарінський спротивив ся намірови Хмельницького і заборонив йому спровадити воду до свойого млина, твердячи, що та вода робить йому шкоду. Нехай король робить собі порядки на своїм ґрунті, а він на своїм. Та сї слова не спинили Хмельницького, тому шляхтич у його неприсутности спалив його млин і будинки і побив його жінку й сина, що хотіли спротивляти ся йому. Легко уявити собі враженє сеї напасти на душу того великого чоловіка. Для виконаня своєї пімсти він постановив собі вигубити всю шляхту, а його відвага дописала йому так, що маючи на свій розказ могутню армію він зруйнував усї міста аж до Люблїна, по всьому Поділю аж до Рустембурґа (мб. зам. Lemberg — Львів). Не ощаджено жінок і дітий анї храмів, а те, чого не знївечили меч і огонь, продано Туркам; дійшло до того, що за один спалений млин зруйновано більше як 60 міст“.

Сучасний Хмельницькому Станїслав Темберський, професор краківської Академії і офіціяльний історіоґраф тої Академії, написав по р. 1660 першу часть своїх „Annales“, які остаточно довів від р. 1647 до 1656 і які не друковані за його житя опублїкувала краківська Академія в р. 1897 [1]). З меншим лїтературним талантом, ніж Ґрондський, Темберський на ст. 43—44 своїх латинських Річників оповідає події між Хмельницьким і Чаплїнським ось яким способом. Згадавши про похід молодого Конєцпольского та Лаща на Татар, він оповідає далї: „Вертає

[1]) Scriptores rerum Polonicarum, t. XVI. Stanislai Temberski, Annales 1647—1656.

щасливий, обтяжений добичею Конєцпольский і Лащ у нутро Руси і розділює добичу між свої маєтности та приятелів. Коли їх обох принято по повороті веселими привитанями, виступає Чаплїньский з жалобою на Богдана Хмельницького, що на границях Руси посїдає велику маєтність і вдає з себе шляхтича (iureque nobilitatis gaudere praesumit), користуючи ся правом посїданя млина, цегольнї, рубаня дров, куреня горілки для свойого вжитку, вареня меду та пива. Се на думку Чаплїньского чинило ущерб доходам і власти дворів, належних до Конєцпольского. Визначено ревізорів і комісарів для розслїду стану посїданя Богдана, та вони з'їхавши на його ґрунт і приняті людяно, почали напивати ся і протягом тридневого пяниченя та розпусти на сам перед зневажили Богдана образливими словами, потім забрали його дочку чи служницю на знак своєї побіди, додаючи погрози, що Богдан швидко буде змушений уступити зі свойого ґрунту. Про се розповів Хмельницький своїм товаришам, що були в посїданю подібних ґрунтів, закидаючи Чаплїньскому захланність. Він удав ся надто з писаною жалобою до хорунжого Конєцпольского, домагаючи ся спокійного посїданя маєтности, яку одержав із королївського дозволу, і оповідаючи про ласку та прихильність до себе батька Конєцпольского. Заушники гордуючи простим козаком, поперли справу Чаплїньского і відправили просителя ще прикрійшими відповідями. Не узискавши нїчого Богдан таємними дорогами, підозріваючи засїдки на своє житє, удає ся до короля Владислава і викладає йому все, що стало ся. Обурений тим, що бідні люди не мають спокою від панів, король промовив: „Дурню, хиба не маєш шаблї?“ Потім перейшла розмова на инші річи, а власне на плян війни, яку мали розпочати козаки з Турками, при помочи наїздів на чайках. Щирість Хмельницького, якої дізнав король давнїйше в инших справах, була сильно вкорінена в груди короля, і він бажав знайти у нього згоду на свій намір викликаня війни з Татарами, а потім із Турками. Стало на тім, що король передав йому приватне письмо до хорунжого, щоб лишив Хмельницького в спокійнім посїданю, а Чаплїньского покарав за уведенє дочки чи слуги і за доконаний напад. Хмельницький добре затямив собі королївські слова в початку розмови, і вертаючи до свойого дому днями й ночами раз-у-раз думав, що має шаблю в руках і вміє володіти нею. Принесений королївський лист не знайшов послуху у хорунжого, але стягнув на козака нові погрози. Чаплїньский наставав на його зруйнованє. Богдан нара-

джував ся зі своїми близькими і віщував усім козакам, що незабаром постигне їх така сама руїна, коли не подбають про забезпечене своєї цілости. А вважаючи трудним ділом прихилити до себе поспільство голими, як кажуть, словами, подав ся в дорогу до одного козацького старшини Хведора Піровського, якому приніс був від королївського двора універсали або отворені листи в справі списаня перед двома роками козаків у реєстр для приготованя війни з Турками. Отсї листи задумав він тепер, входячи до дому Піровського, викрасти неспостережено. Народнім звичаєм почало ся угощене з медом, горілкою та тютюном, а опісля з щедрим обідом. При обідї пють за здоровлє короля та гетьманів, але Богдан більше дбає про свій інтерес як про чарки та страви. Ідуть ріжні розмови, як звичайно між свобідними селянами; Богдан згадує про королївські універсали і жадає їх показаня та розвідує пильно, де вони сховані. Дізнавши ся про місце схованки пє охотнїйше, а потім разом із господарем лягає спати. Поки Хведір і його родина поснули твердо, Богдан удавав, що також твердо спить, а виждавши відповідну хвилю виняв із схованки листи і заховав обережно. Потім заснувши ще троха збудив ся досвіта і заявивши господарю, що мусить відійти, попрощав ся з ним сердечно. Хведір не догадуючи ся його підступу, побажав йому також щасливої дороги“.

Ще більше фантазії, сим разом більше в біблїйнім стилю, виявляє оповідане заславського Жида Натана Ганновера, поміщене в його книжцї п. з. „Яван Мецуля“, друкованій по жидівськи у перве в Венеції 1653 р., а потім богато разів у ріжних місцях, між иншим також у Жовкві, і доступній мені в російськім перекладї Соломона Манделькерна, виданім другим виданєм у Липську 1883 р.[1]) Читаємо там на ст. 16—22 ось яке оповідане.

„В 5408 р. (1648) у 16-ім роцї панованя Владислава жив у Чигиринї один козак, що по руськи називав ся Хміль, а по польськи Хмельницкий. Він був одним із козацьких сотників і був надзвичайно богатий, мав велику силу худоби, був розумний, хитрий і хоробрий вояк. Чигирин належав тоді до геть-

[1]) Богданъ Хмѣльницкій. Лѣтопись Еврея-современника, Натана Ганновера, о событіяхъ 1648—1653 годовъ въ Малороссіи вообще и о судьбѣ своихъ единовѣрцевъ въ особенности. Переводъ съ древне-еврейскаго языка, съ предисловіемъ и примѣчаніями Соломона Манделькерна. Второе изданіе. Лейпцигъ, Вольфгангъ Гергардъ 1883.

мана Конецпольского, який добре знав Хмеля і його змаганя, завидував його великому богатству і все трівожив ся з його приводу, повторяючи не раз своїм дорадникам та урядникам: „Бою ся, аби той чоловік не наробив біди польському королївству“. Тому то він старав ся раз-у-раз знайти притоку для його обвинуваченя, щоб його стратити, але се не вдавало ся йому, бо Хміль був дуже обережний і зручний, догадував ся, чим то пахне, і остерігав ся на війнї, щоб Конецпольский не міг знайти на нього нїчого злого. Коли прийшов час смерти Конецпольского, він передав свойому синови деякі ради в військових справах, бо той син був у тім часї хорунжим, який у часї війни носив хоругов перед королем. Що до Хмеля він заповів йому ось які слова: „Тобі певно відомий Хміль і його поводжене; тому старай ся знайти який будь привід, аби погубити його“.

„Коли минула жалоба по смерти батька, хорунжий оженив ся з дуже вельможною панною, сестрою князя Замойского, на яку він видав дуже богато гроший понад свої сили, як се водить ся в цїлім польськім королївстві, як у Жидів, так і в инших націй при засватаню. Коли молодий має 1000 золотих, то бере ще на довг і заставляє свій маєток, аби видати на весїлє 2000 золотих. І так оженивши ся і витративши всї свої гроші хорунжий задумав зі своєю жінкою удати ся до своїх заднїпрянських маєтностий, де живуть козаки, числячи на великі дарунки для новозашлюбленої, а далї також на те, що разом із козаками нападе на Татар і набере велику добичу, як водило ся у них, Поляків, від давнїх часів. Зібравши своє військо він вирушив із ним у заднїпрянські маєтности. Коли прибули до Чигирина, місцеві мешканцї приняли їх дуже радо і обдарували многими дарунками. Місто було в посесії одного Жида, Захарії Сабіленського, який арендував його від того пана, так як і инші Жиди на Руси, що бували володарями по всїх руських маєтностях, що й було причиною страшного нещастя, яке постигло їх опісля, бо всї завидїли їх нечесному становищу.

„Хорунжий запитав того Жида наівним голосом: „Адже ти володар сего міста. Скажи менї, котрі в нїм найбільші богачі?“ Його намір був навести на них напасть, аби таким чином видусити у них богато гроший. Захарія назвав йому богачів і згадав між иншим також про незвичайне богатство Хмеля. Хорунжий промовив: „А гов, мій батько заповів менї щось про сего лукавого чоловіка. Тай справдї, відки взяло ся у нього таке незвичайне богатство? Без сумнїву він ограбив моїх підданих,

що живуть у моїх маєтках; значить, усе се моє". Хорунжий силою відібрав у Хмеля один хутір зі всею худобою, до кількох сот штук, що творило майже половину його маєтку. Та про те Хміль удавав спокійного, щоб хорунжий не поступив із ним ще острійше. А надто хто в Польщі посміє сказати пану в його місті: „Що робиш?" Бо пан у своїм місті, то король у королївстві. Але щоб помстити ся на нїм, Хміль листом остеріг Татар: „Стережіть ся, бо наш пан хорунжий зі всім своїм військом вирушає проти вас". Татари, що сиділи спокійно і не надіяли ся нападу, одержавши сю відомість зараз вийшли проти хорунжого узброєні. Хорунжий завваживши, що вони повідомлені про його наміри, і почуваючи при тім, що його військо занадто мале супроти Татар, подав ся назад і втік через свої посїлости з великою неславою. Про те він не знав, хто був винен тому нещасливому випадкови. Одного разу козаки, Хміль і його товариші, сиділи на піятиці у Жида, міського арендаря, і напивали ся. Що в тверезого на умі, те у пяного на язиці. Хміль обернув ся до своїх приятелїв: „А я таки помстив ся на пану за те, що забрав мою худобу". І розповів їм докладно все діло. Жид, що за другим столом займав ся своїми рахунками, вислухав усе і доніс пану. Тоді сей велїв закувати Хмеля і всадити до темниці, маючи намір покарати його смертю. Та в Чигиринї жив инший Жид, Яков Сабіленський, що був приятелем Хмеля, і той порадив йому, щоб його приятелї взяли його з темниці на поруку, і щоб він потім пішов до костела, впав пану до ніг і благав дарувати йому житє, виясняючи, що Жид зі злости набрехав на нього, а приятелї зі свого боку посвідчать справедливість його обяснення. Хміль так зробив і се вдало ся йому, і пан на разї увільнив його. Але потім пан розвідав се діло близше і переконав ся, що донесенє Жида, міського посесора, було справедливе. Тоді він другий раз увязнив Хмеля, а вдаючи ся зі своєю жінкою до своєї столиці Бродів у Малій Польщі, велїв чигиринському тисяцькому відрубати Хмелеви голову і прислати йому; в разї несповненя сього наказу тисяцький мав відповідати своєю головою. Що-ж зробив Хміль? Коли товариші прийшли відвідати його у вязниці, він сказав до них ось яку промову: „Чого ви мовчите? Погляньте і подумайте: адже польська власть укріпляє ся над нами з дня на день, обтяжує нас тяжкими роботами. Тай не тілько пани, але навіть Жиди, що стоять на найнизшім ступні між народами, панують тепер над нами. Сьогоднї зробили таку штуку менї, а завтра зроблять таке саме

й вам; а потім уже будуть нашими братами орати землю як волами. Коли послухаєте моєї ради, то йдіть зараз до тисяцького і попросіть його, щоб випустив мене на вашу поруку на завтрішній празник, а в ночи втечемо зі всім своїм добром на Запороже. А там уже зложимо раду і подумаємо, що розпочати проти Поляків". Так вони й зробили: всі присутні там сотники пішли до тисяцького, взяли Хмеля на поруку, а в ночи втекли на Запороже".

Не потребую зазначувати виразно, яке мале зерно історичної правди в тім оповіданю, та може для декого цікаво буде зазначити, що визначний новочасний історик Жидів Ґрец уважає оповідане Ганновера „дуже вірним і поважним" (sehr treu und zuverlässig), і своє власне оповідане про події Хмельнищини [1]) опирає головно на фантазіях Ганновера, в яких нема й сотої части правди. Що й загалом у історії европейських держав Ґрец навіть у елементарних питанях дуже слабо поінформований, видно хоч би з того, що польських королів Жигмонта III. та його сина Владислава уважає остатніми Ягайлонами, коли се загально відомо, що вони походили зі шведської династії Вазів.

(Далї буде).

---

[1]) Dr. H. Graetz, Geschichte der Juden. Vierte Auflage. Leipzig 1882, Bd. X, S. 65—73.

Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.

Написав ***Іван Джиджора.***

III.

Всї дотепер обговорені укази, звернені проти української торговлї як самостійної, взяті одначе самі про себе не були ще найбільшим лихом для української торговлї і не на них головно реаґує українське купецтво, очевидно в одиноко можливій тодї формі реаґовання — скаргами. Вони, правда, привязуючи торговлю більшою частю українських продуктів до певних з гори означених торговельних ринків, в сїм випадку до російських портових городів, і до певних теж з гори означених торговельних доріг, витворювали для тієї торговлї масу перешкід через таке обмеженнє свободи рухів українського купецтва, через нові мита. Дальше понижала ся цїнність і значіннє українських товарів наслїдком залежности і підрядного становища супроти конкуренції скарбової торговлї і протеґованого російського купецтва. Одначе через те все ті укази ще не дозорґанїзували вивозові торговлї і, що головне, не видирали її з рук місцевих людей. А се насамперед тому, що не відносили ся до всього заграничного вивозу, а по друге дотикали торговлю вже в останній, так сказати, стадії орґанїзації кождоразового обороту — при самім збутї. Та одначе дїло в тім, що згадані укази в справі української торговлї не тільки що не вичерпують усїх мір російського правительства, звернених проти української торговлї, але в значінню шкідливости вони самі собою навіть не грають найважнїйшої ролї. До того ще прийшла друга катеґорія розпоряджень правительства юридично тільки додаткових і помічних до попереднїх, сказати б, прінціпіяльних. І сї власне

укази, маючи на цїли убезпеченнє виконання перших, фактично далеко глибше входили в суть річи.

Але, як ми вже висше згадували, зрозуміти правдиву інтенцію тих указів і належно оцїнити їх значіннє можна тодї лишень, коли брати ті заборонні укази і способи їх переведення в практицї, як один з проявів політики російського правительства „прибиранія Малороссіи къ рукамъ". Дальше, на скільки укази в справі української заграничної торговлї являють ся лишень схемою і прінціпами, і були льоґічною консеквенцією свідомої політики супроти України центрального правительства, на стільки детальне їх розробленнє і переведеннє в практицї місцевими російськими орґанами власти було такою ж консеквенцією самого факту усадовлення Росії en miniature на Українї після 1708—1709 рр. В конкретних формах се зазначило ся появою нових привілеґованих елементів в характері цїлого ряду державців маєтностей, дальше полишеннєм по війнах російських війск, яких низшим і висшим начальникам були поручені теж ріжні адміністративні функції, а передовсїм контроля над проявами місцевого житя. З тих фактів виплив силою тодїшнього стану річий з залізною консеквенцією цїлий ряд инших фактів, який обплутував з усїх боків українське житє в ріжних його проявах а між иншим особливо торговлю.

Отже передовсїм що до згаданих привілеґованих елементів, ріжних людей надїлених на Українї обширними „измѣнничьими" маєтностями, як Меншіков, Строґанови і т. д., то вони були побіч скарбу найнебезпечнїйшими конкурентами для українського купецтва і загалом експортової української торговлї. Сї елементи зараз по своїм усадовленню першим дїлом накинули ся на найбільш цїнні продукти українського експорту, як напр. в південних полках рогату худобу, а в північних (в стародубськім і чернїгівськім полках) пеньку. Маючи і так з одного боку за собою певного рода санкцію правительства для такої „інтензивної" торговлї через те, що декому з них, як напр. баронам Строґановим, надано маєтности, щоб вони заводили на Українї промисловість, вони ще крім того просто використовували супроти населення своє виїмкове становище. Становище-ж українського купця супроти того погіршувало ся ще й через те, що коло Меншікових, Строґанових і т. д. примощували ся, як звичайно в завойованій провінції, ріжні аферисти в роді „команданта" меншиківських маєтностей Павлова, ґенерала Шидловского і т. д. За тими знова тягнула ся дальше цїла армія калужських, трубчевських і московських купців, які

власне кажучи і займали ся скуповуваннєм на Україні згаданих продуктів для названих осіб і фірм не забуваючи очевидно і про себе, при чім само собою теж використовували свою виїмкову, завдяки своїм могучим патронам, позицію. Торговельні операції компанії Меншіков-Павлов-Строґанови і т. д. при скуповуванню на Україні пеньки і вивозом її за границю були того рода, що своїм безпардонним характером звернули навіть увагу центрального правительства і в сій справі було доручено перевести слідство одній з т. зв. „маiорскихъ канцелярій розыскныхъ дѣлъ", які займали справами по 3-му пункту відомого указу з 1715 р. — себто справами нарушення інтересів скарбу.[1]) Але канцелярія ґенерал-майора Матюшкіна, яка вела про се слідство, була в Петербурзї, через що бракувало їй потрібних матеріялів для сього. Проте правительство грамотою з 22/10 1719 р. доручило гетьманови Скоропадському розслїдити на місци, скільки в 1711—1714 рр. закуплено на Україні (в Стародубськім полку) пеньки на Меншікова, Строґанових, Павлова і Любса, скільки і куда за границю вивезено її на продаж і чи оплачено належні мита.[2]) Гетьман, котрий як і инші українські експортери, очевидно мав причину бути невдоволеним з таких торговельних операцій чужих людей, зі зрозумілим поспіхом взяв ся за виконаннє доручення, одначе докладних, а що головне повних звісток про сю торговлю наслїдком давности не можна вже було зібрати. „Посилалемъ — пише він в своїм донесенню правительству 19/1 1720 р. — въ Стародубовъ тутейшого глуховского гарнѣзону прапорщика Данила Махѣева и Василя Романовича, канцеляристу войскового з тимъ приказанємъ, дабы оны о вишшепомянутомъ интересѣ якъ возможна подлуг виразного в. ц. п. в. указу старали ся взискати вѣденіє. І которіє любо по моей инструкціи о справленю того вѣденія пилноє имѣли прилѣжаніє, але трудно было совершенного дойти извѣстія, поневаж тогдашний фактор стародубовский, войсковою індуктою тамъ и (в) другихъ, Мглинѣ и Погарѣ, мѣстахъ завѣдовавший, од которого бы надѣяти ся было певного

[1]) Про сї канцелярії і предмет їх діяльности див. В. И. Веретенниковъ, Исторія Тайной Канцеляріи Петровскаго времени, Харьковъ, 1910, глава II. Очеркъ исторіи маiорскихъ розыскныхъ канцелярій Петровскаго времени; див. теж статю: Ю. Готье, Слѣдственныя комиссіи по злоупотребленіямъ областныхъ властей въ XVIII вѣкѣ. Сборникъ статей посвященныхъ Василію Осиповичу Ключевскому... Москва, 1909, ст. 103—152.

[2]) М. А. М. Ю. Дѣла Правит. сената по малоросс. экспед. кн. № 27/1754, л. 42.

числа о покупцѣ и о провозѣ предреченной пенки и о плаченю од оной тоєй індуктовой належитости обявленія, умеръ, и реєстра єго за тиє года зрахованіє сут попалени; надто и люде великоросссийские тую пенку куповавшиє не всѣ тепер тут винайшли ся. Однакъ з реєстровъ на важницахъ списуючих ся и од торговихъ людей тиє мои посланніє прапорщикъ и канцеляриста о вишшеменованной в Стародубовѣ, в Мглинѣ и в Погарѣ бывшимъ почепскимъ коммендантомъ Павловимъ и посланними єго на Строганова и на Любса, также на ...князя... Меншикова и на других покупной пенцѣ, и по якой ценѣ и объ одпуску оной в Кролевецъ и Ригу и что з оной в помянутих городах пошлини и індукти плачено, якоє могли одчасти составити вѣденіє, тоє на особливомъ паперѣ посилаю".[1])

Ся гетьманська відповідь, крім інтересних подробиць в справі реґістрації торговельного обороту поодиноких продуктів, в сїм випадку упереджує нас, що дані добуті слїдством далеко недокладні, а тим самим картина торговельних операцій згаданої компанії вийде неповна. В тім „на особливомъ паперѣ" поданім „вѣденію" для нас очевидно інтересно не те, що для правительства, а власне нарушеннє інтересів скарбу, що дїйсно було, а розміри закупів пеньки, ціни і спосіб тих закупів. І так показало ся, що тими закупами руководили прикащики дотичних державців як Павлов для Меншикова (і для себе), прикащики Чимеринець для Строганових через посередництво головно калужських і трубчевських купців. Закуплено було в рр. 1711—1714 для Меншикова в Стародубі пеньки 6528 берковців[2]) і 3 пуди, для Павлова в тім же часї в Стародубі 2347 б. 5 п., в Погарі 677 б., в Мглинї 3585 б. 6 п. — разом 6629 б.; для Стріганових в Стародубі 1403 б. 7 п., в Мглинї 1100 б. — разом 2503 берковців; крім того купці, що займали ся скуповуваннєм пеньки для згаданих осіб при тій нагоді для себе і других московських купців закупили в названих городах за той час 8031 б. 9 п. Ціна хитала ся між 3 руб. і гривною і 4 р. за берковець пеньки, а пересічно виходило 3 р. 50 коп. за берковець І так навіть з тих — по словам самих авторів „вѣденія" неповних — даних виходить, що на протязї чотирох літ закуплено для Меншикова і cons. і для тих купців, що коло тої компанії тулили ся, кругло 240000 пудів пеньки на 84000 руб. фактично далеко більшої вартости — коло 100000 р.[3]) Як я вже згадував

[1]) ibid. л. 47. [2]) Берковець = 10 пудів.

[3]) Вичислено на підставі „вѣденія" зладженого канцеляристом Романовичем і прапорщиком Міхеєвим, ibid. лл. 48—57.

сюди не входить пенька продукована в маєтностях наданих Меншикову, де просто було заборонено кому небудь продавати, крім аґентам Меншикова. Звичайно сам факт закуповування чужим елементом, хоч би навіть таких значних партій місцевих продуктів, наколи-б така торговля відбувала ся вповні нормально, можна б хиба покласти в вину місцевому купецтву за недостачу в нього рухливости і енерґії. Та в тім то і річ, що згадані торговельні операції не мали, або мали в дуже незначній мірі признаки свобідної торговлї опертої лишень на конкуренції, а натомість носили характер безпардонної експльоатації і насильства над місцевими продавцями. На се вказували б уже ті низькі ціни, по яким куповано пеньку, яка продавала ся тоді по 5 р. і більше за пуд. Та ми маємо безпосередні свідоцтва проте, серед яких обставин відбувала ся згадана торговля і одно з таких свідоцтв — лист згаданого Павлова до погарського городового отамана — для характеристики способів уживаних на податливість продавця наводимо в цїлости.

„Господин атаман городовой погарскиі — пише „командант" — По указу царскаго величества і по наказу, каковъ данъ мнѣ за подписанием руки свѣтлѣйшаго ...князя... Меншикова, велѣно мнѣ купить на его, свѣтлѣйшаго князя, в великоросийских і в малоросийских городахъ нѣсколко тысячь пудов пенки. И того ради даны намъ (!) по указу купцы руские люди, і из них Трубчане Сава Михайловъ, Аѳонасей Брындовъ определены от нас (!) купить указное число пенки в Погарѣ, и о бытіи ихъ у того дѣла имѣют они об(ъ)явителныі указ за рукою и при печати почтеннаго господина генерала маэора... Шидловского. И сего ж числа помянутые купцы писали они ко мнѣ в Почепъ, что вы не толко чтоб посторонним купцамъ, которые без указов покупают на себя, воспретить, чтоб купцам свѣтлѣйшаго князя препятия нечинили, но і ты атаман самъ презирая указ (!) свѣтлѣйшаго князя продал пенку мимо купцовъ свѣтлѣйшаго князя посторонним, чего было тебѣ чинит отнюдь не надлежало. Поразсуди, что конечно чинишь не гораздо и ко особѣ свѣтлѣйшаго князя являеши неприязнь. Однакже любо ты и отважился, неразсудя, такъ учинить не добрѣ і взять задаток, то нынѣ предлагаю вам сие: тот учиненной торгъ с посторонними отставите и задаток имъ отдайте а примите денги по тойже ценѣ у купцов свѣтлѣйшаго князя бѣз всякой отговорки. А ежели так не учините, то о противності вашеі конечно буду писать к свѣтлѣйшему князю и ясневелможному гетма-

ну".[1]) Наведений документ типовий для характеристики положення, в яке попала Україна супроти Росії по 1709 р. Се зразок відносин, які установили ся між українською людністю і українськими властями з одного боку а российськими властями і поодинокими людьми з другого, відносин по всяким можливим питанням а між иншим також в торговлі. Як бачимо тут не тільки заборонено місцевому продавцеви продавати свої продукти такому купцеви, з яким йому вигідно входити в торговельні зносини, але навіть наказано розірвати вже заключений торговельний контракт. І дійсно, як потім бачимо, згаданий отаман купував пеньку не тільки для Меншикова чи Павлова, але і для протеґованих Павловим московських купців (Єрофеєва, Євреїнова і т. д.)[2]) Кінець кінцем досліди згаданої гетьманської комісії показали, як доносив Скоропадському канцелярист Романович, що „мало не всї стародубські обиватєлї брали гроші у згаданого почепського команданта (Павлова), скуповували пеньку і йому віддавали. А на чию користь ту пеньку повернено, чи на особу самого князя Меншикова, чи може на бувшого команданта Павлова, про те від згаданих тутешних обивателїв і звідки инде не можна було дізнати ся. Так само по чому пеньку куповано і куда вислано, невідомо, бо в важничих реєстрах ціни не записано".[3]) Зрештою трудно було докладнїйше довідувати ся, бо сама комісія тямлячи проти кого ведеть ся діло почувала себе ніяково. Се тим більше, що российський член слїдчої комісії прапорщик Михєєв може для охолодження запалу гетьмана до підпирання слїдства зачав збирати інформації про таке скуповування пеньки гетьманськими факторами, що Скоропадського дуже затрівожило, так що він зажадав звісток від свого канцеляриста.[4]) Супроти такого стану річей недаром опісля „обыватели, мещани" почепської волости Меншікова „вси єдностайне" жалували ся, що за часів його володіння „промисли пенечниє, олѣйниє и протчиє все воспрещено (было)", бо згадані продукти забирано на Меншікова.[5])

Такі самі признаки того рода торговельної конкуренції має згадана вже висше скупля волів для Меншикова за посеред-

[1]) ibid. л. 54—55.

[2]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 27/1754, лл. 53, 56 і др.

[3]) Х. И. А. Д. М. К. № 6816. [4]) ibid.

[5]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. экспед. кн. № 53/1790, л. 106.

ництвом миргородського полковника Апостола і преяславського Степ. Томари. Як там так і тут в діло вмішали ся ріжні аферисти від ґенерала Шидловского почавши а на якійсь темній фіґурі Саві Василевичу скінчивши — так само ся справа кінець кінцем звернула на себе увагу „розыскных“ канцелярій, з чого очевидно вийшло слідство, одначе теж не з приводу самого скуповування, себто способів до того уживаних а з приводу шкід скарбови спричинених безплатним провозом волів через границю. Правда замість такого „указу“, який видав почепський комендант отаманови, Меншіков посилав Апостолови незвичайно чемні листи, так зате полковник „тіє получивши денги (1000 руб. від Меншікова) роздалемъ обывателямъ и резникомъ полку моего велѣвши імъ по рожныхъ ярмаркахъ помянутые воли скуповувати“ а закуплені партії велів транспортувати старшині, як напр. зміївському сотникови Двигубському. Не диво, що при ужитю такого персоналу Меншікову ціна одного вола обійшла ся 8—16 коп.[1])

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 31/1758, лл. 60—68. Для характеристики як скоро орієнтували ся в ситуації нові російські поміщики на Україні і як скоро заберали ся до реалізації свого привілейованого положення наводимо листи Меншикова до Апостола в справі скоповування волів, писані зараз таки в 1709—1710 рр. І так перший писаний „из Солца сентября 12 дня 1709 г.“ звучить: „Благородный господинъ полковникъ! Надѣяся на вашу ко мнѣ любовь дерзаю вашу милость симъ утруждать, дабы ваша милость яко благодѣтель мой изволили для насъ постаратца купить нѣсколко воловъ на денги, кои присланы будут к вашей милости вотчины нашей села Ивановского от камендаанта Савы Васил(ь)ева, х которому указъ от насъ посланъ, дабы на тое покупку отослалъ к вамъ тысечю рублев. А сколко тѣхъ воловъ на тѣ денги в покупке у вашей милости будетъ, о томъ прошу, да изволите насъ увѣдомлять и оныхъ воловъ впрéд до нашего писма держат(ь) но(!) одоволномъ корму. Уповаю, что ваша милость сего моего прошення праздно не оставите и в том мнѣ повѣрить изволите, что я сицевую вашу приязнь не оставлю подобным(и) отслужить мѣрами, якоже и пребываю вашей милости доброжелателный приятель и слуга Алеѯандръ Меншиковъ“ (ibid. л. 52). Більш як пів року пізнійше (3. Ш, 1710 р.) писав Меншиков. „Благородный господинъ полковникъ! Которые волы на наши денги у вашей милости куплены, прошу, дабы ізволили вы тѣхъ воловъ отдать присланным от господина генрала маеора Шидловского. А что тѣхъ воловъ отдано будетъ и по какой ценѣ куплены, о томъ да ізволите нас увѣдомит(ь). Прочѣе за оную вашу любовь, которую в покупке тѣхъ волов нам показали, вашей милости благодарствуем і должен взаимо в подобных служит(ь) мѣрах, еже і есмь вашей милости к службѣ охотный Алеѯандръ Меншиковъ“. (ibid. л. 54). І справді згаданий Шидловский в листі до Ап-ла 13. IV. 1710 сповіщав, що „по указу“ Меншікова „нине з умислу

Таке становище російських купців і загалом тих, що торговлю на українській території вважали найкращим способом для скорої наживи, ми навели як антітезу до того положеня, в якім опинило ся українське купецтво у себе дома з хвилею, коли Росія зачала на добре усадовлювати ся в гетьманщині. Підчас коли з одного боку ми бачимо повну безпардонність і неперебірчивість в способах, підперте з боку власти, словом все те, чим може розпоряжати упривілейований елемент в здобутім краю, то з другого боку місцевий елемент і так слабо з орґанізований має діло з цілим рядом перешкід. Ті перешкоди випливали безпосередно, як ми вже згадували, насамперед з реґляментаций-них указів, які вязали свободу рухів українській торговлі таки на її ґрунті, дальше з того, що пильнованнє виконування тих указів було поручене російським головно пограничим військовим властям. І власне поводженнє сих останніх при виконуванню згаданого надзору було найбільшим лихом і найбільше підривало українське купецтво матеріяльно. Нарешті між тими перепонами не малу ролю грав указ, аби українські купці провадили свої товари **тільки** в границях російської держави, що знова наражувало українських купців на визиск з боку мійських управ і купців тих міст, через які доводило переїзджати.

Не вдоволяючи ся виданими заборонними указами вивозити цілий ряд товарів за границю і тим, що про виконаннє сього дбали пограничні військові застави, правительство для ще більшої контролї видало в 1715 р. указ, який для такої контролї був в значній мірі зайвий, а для купців ще одною не потрібною шиканою. В лютім 1715 р. післано з сената в посольську канцелярію для пересилки його в формі указу гетьманови, таке „вѣдение". „Сего февраля в 1 д. великиі государь указал по имянному своему великого государя указу. Кто із великоросиіскихъ и малоросиіских, такожде із украинныхъ киевской губерніи городовъ учнет отпускат(ь) какие товары свои на продажу плавным и сухимъ путем и из оных одни которые повезены будут із малоросиіскихъ гродов, велѣть объявлят(ь) гетману с роспис(ь)ю, а ему освидѣтелствовав оные против росписи, приказать отпускат(ь) без задержания. И чтоб оные товары мимо Риги не провозили на продажу в чюжие порты, того ради

сих посилних... посилаю для осмотра (воловъ) и ради клейненя" (ib. л. 56). Як бачимо ті листи вказують ще й на те, якими дорогами ходила „приязнь" між українською старшиною а російськими впливовими людьми.

гетману велѣть придават(ь) ради спроваживания оных до Риги нарочныхъ із своего регимента по одному человѣку за каждымъ отпускомъ, с которымъ и свидѣтелствованные росписи объ оныхъ товарех, сколко чьих пропущено будетъ, посылать ему за своею рукою, и на заставахъ, которые учинены в пограничныхъ мѣстах по ра(з)смотрению губернатора киевского пропускать против тѣхъ гетманских росписей без задержанія. Тѣмъ же образомъ чинит(ь) об отпуске такихъ же товаров киевскому губернатору, которые посылатися будут губерниі киевскои из великоросиіских и из украинных городовъ. А какъ такие товары явлены будут в Риге губернатору, и ему велѣть их записыват(ь) в таможне против посланныхъ за руками гетманскою и губернатора киевского росписей, і взявъ с нихъ пошлины, дават(ь) имъ волную продажу; а опричъ Риги в Королевецъ і в прочие чюжие порты із великоросиіских і малоросиіскихъ городов ни под какимъ подлогомъ(!) товаров отнюд не пропускать под взятиемъ, чьи ни являтца в привозе в чюжие порты, оныхъ в казну"[1]). Такий указ дійсно післала посольська канцелярія Скоропадському (7. II. 1715 р.) з наказом опублїкувати його „щоби нїхто не вимовляв ся опісля незнаннєм"[2]). Коротко говорячи виходило на те, що від тепер купець з відкіля би він небув, наколи вибирав ся з товарами до Риги, мусїв наперед їхати до Глухова і тут предкладати гетьманови спис своїх товарів, які той-же по ствердженю згідности спису з фактичним станом і по підписанню тої росписї з доданим собі нарочним купець, чи цїла купецька валка могла нарештї пустити ся в дальшу дорогу. Можна собі уявити, як така манїпуляція гальмувала всякий торговельний рух та скільки приносила клопоту і мороки гетьманській карцелярії а матеріяльної страти купцям, бо крім страти часу, купцї по всякій правдоподібности повинні були своїм коштом удержувати і оплачувати доданих собі гетьманських дозорцїв.

Цікаво, звідкіля российське правительство впало на такий куріозний концепт, що гетьмана зроблено як би особисто відповідним зате, що українські купцї нікуди инде, як тільки до Риги повезуть свої товари — бо о се головно тут розходить ся. Показуєть ся, що наведений указ був виданий в звязку з питаннєм про дорогу до Риги. Як ми вже згадували що ще в 1711 р. на просьбу Скоропадського позволено українським купцям їздити з това-

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 19/1746, лл. 51—52. [2]) ibid. лл. 53—54.

рами (особливо з пенькою) замість до Архангельська до Риги, та російські власти всіми способами старали ся змусити купців аби для контролї їздили лишень дорогами „въ рубежѣ“ російської держави. Для купців одначе з ріжних причин — про деякі вже теж була згадка — було се крайне невигідним покидати стару дорогу через бішенковецьку пристань, і гетьман входячи в їх положеннє вставляв ся за них перед правительством ручаючи ся, що товари з України напевно поза Ригу нікуди не будуть попадати. Правительство хвилево на се згодило ся, одначе вложило на голову правителя цілої гетьманщими обовязок переглядати купецькі транспорти. Що воно так було, видно з листу київського ґубернатора Кн. Ґоліцина до Скоропадського (13. II, 1715) при нагоді пересилки висше наведеного указу: „Ваше превосходительство — пише Ґоліцин — писали до мене, що до вас приходили українські купці, особливо з стародубського полку, просили, щоб з огляду на трудний тракт і невигідну пристань не мусіли їздити на Смоленськ але щоби їздили давним трактом до Риги на бішенковецьку пристань, і що ваше превосходительство берете се на себе, що вони (купції) крім рижського порту більше нїкуди не будуть їздити. І я відповідно до вашого листу доносив про се є. ц. в. у а є. ц. в. згодив ся на се і позволив указом, щоби тих купців пропускано до Риги“ [1]). Невважаючи одначе на се не все могли їздити купції з України „старим трактом“ на Бішенковичі; як се видно з многих скарг, російські пограничні власти старали ся їх відстрашити від того всякого рода шиканами, поки в 1721 р.[2]) цілком незаборонено тої давної дороги. Так само не утримала ся гетьманська контроля, хоч як не догідна та все таки своя, а також пашпорти видавані українськими урядами по смерти Скоропадского відпали, а натомість, як писав потім в 1728 р. гетьман Апостол „малороссійскіе купеческіе люде для своих произдовъ з товарами за границу принуждени брати себѣ пошпорти въ Кіевѣ у ґубернатора или в коммендантов, где оны имѣютъ ся и в інныхъ великороссійскихъ коммандѣровъ, что имъ дѣлаетъ ся з немалимъ убыткомъ“ [3]). Ще гірше було потім з „выписью“ товарів) (рід декляраціі), по яку треба було їздити за сто двайцять верст до Брянської комори[4]).

---

[1]) Судіенко, Матеріалы, т. II. с. 65. [2]) Х. И. А. Д. М. К. № 6816.
[3]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департам. № 3568, л. 88.
[4]) Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

Яким способом дійшло до того, що купції замість у своїх маґістратів мусїли брати випись в брянській коморі, а пашпорти в росийських „канцеляріяхъ коммендантскаго правленія"? На се відповідає той-же Апостол, що „безъ иныхъ пашпортовъ чрезъ заставу не пропущают"[1]). І ту ми власне підходимо до одної з найбільших язв української торговлї під росийським режімом, — росийських „застав" і пограничних командантів.

Річ в тому, що коли купець нарештї полагодив згадані формальности заплатив в дотичнім полку шафарови чи екзакторови індукту — яку, цар Петро зараз в початках гетьмановання Скоропадського віддав в аренду відомому балканському фінансістови Саві Рагузинському, що було одним з перших нарушень української автономії в сфері управи фінансами — так, кажемо, купець при виїздї з української територіі натикав ся на росийську пограничну заставу.

Росийське правительство зараз по мазепинській справі обсадило українську границю військовими форпостами, яких контролї підпадав всякий проїздний через границю а тим самим і купцї. В 1714 р. одночасно зі знаними заборонними указами в справі заповідних товарів і в справі торговлї тільки з росийськими портовими містами правительство поручило київському ґубернаторови Кн. Ґолїцину, щоб він в порозуміню з гетьманом установив „въ пристойнихъ мѣстахъ" спеціяльні застави[2]). Застави сї, як поясняв Ґолїцин в листї до Скоропадського (26. II. 1714 р.), установлені для того, „чтобъ (купцы) конечно никуды инды, токмо въ пристани е. ц. в., стоящія на Балтическомъ морѣ, помянутые товары возили"[3]). І тут власне для купецтва зачинала ся правдива система здирств і всякого рода шикан, а то просто і розбоїв при знаній тодї самоволї і безкарности росийських військових властей, особливо на Українї. Купецтво трактовано, як якесь необхідне лихо, яке заледво можна толерувати. На що вже сильним і протеґованим чоловіком був згаданий арендатор української індукти Рагузинський, а і йому доводило

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департам. № 3568, л. 88.

[2]) Такими заставами була доволї густо обставлена західна і полуденна границя гетьманщини а деякі головно для побирання мита були і в серединї краю. В 1720-х рр. раховано їх разом з форпостами коло 40. Важнїйші, на котрі мусїли купцї з товарами йти і де побирано мито були в Київі, Полтаві, Серокошицях, Любецьку, Стародубі, Переяславі. М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. экспед. кн. 66/1793, лл. 674, 680 і дальше. [3]) Судіенко, Матеріалы, т. I. с. 57.

ся гірко жалувати ся на російські власти, що шиканованнем купецтва підривали йому доходи з індукти, „яка „до конца разрена“ [1]). „Тамошніе — пише він ще 1712. р. Скоропадському — великороссійскіе управители токмо надъ купцами хотятъ силу свою показати и вѣрность, не пропускаютъ караваны от селѣ и ни купцовъ оттуды. Отчего въ первомъ приходитъ ваша индукта въ конечное разореніе, другое, народы какъ великороссійскіе, такъ и малороссійскіе безъ торговъ приводятъ себя въ послѣднюю нищету, а и зъ купцовъ никакое зло произойти не можетъ“ [2]). Так і чуєть ся погорда европейського купця і фінансиста до такої варварської торговельної політики. Але при тім не можна тій характеристиці російських властий з огляду на дані політичні обставини відмовити влучности; таке поводженне з українськими купцями крім грубости і некультурности було випливом ще й з загальної системи в відносинах до України: показуванне своєї сили і вірности в обходженню з „измѣнничьимъ“ населеннем. Ось як описував гетьман Апостол в урядовім донесенню процедуру пропускання купців через застави. Пограничні орґани власти „особливо в Київі на пограничних заставах задержавши купецькі транспорти розбивають їх, переглядають, а людей, які при тих транспортах находять ся, обшукують і що знайдуть з заграничних грошей, товарів, все без останку відбирають і непропускають і де що під арештом затримують а инше то і конфіскують. Те саме роблять і з заграничними фабричними товарами, які привозять ся з заграниці на Україну. За відобрані (чужі) монети не видають грошей, хоч в указї... єго імператорського величества (Петра І.), виданому в 1719 р. з сената наказано за такі монети людям гетьманського рейменту, що поїдуть для торговлї з товарами за границю, видавати гроші (російською монетою) по курсовій цінї“ [3]).

І так коли розглянемо ся в що й по наведенім описї перепуску купців через застави, то побачимо, що підстава такого поступовання російських застав з купцями лежала передо всім в прикладанню до українських купців: 1) норм і указів, що обовязували в цїлїй Росії, хоч Україна завдяки свому положеню була з під них вийнята; 2) в чисто буквальнім стосованню до купців так загальних і спеціяльно для України виданих заборонних указів про ввіз і вивіз деяких товарів.

---

1) Ibid. c. 420. 2) Ibid.

3) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департам. № 3568, л. 88.

Зачнемо від сього останнього. Як відомо, указ з 6 цьвітня 1714, а по нїм і другий заборонив срібло і такіж гроші вивозити за границю а міляні знова ввозити, дальше як знаємо лій був зачислений між заповідні товари, значить теж не можна було вивозити за границю. Очевидна річ що всякий купець вибираючи ся в таку далеку дорогу, як напр. до Вроцлава або Ґданська мусів мати з собою якийсь запас готових грошей і то в добрій монеті, щоби мати чим оплатити кошти подорожі як цла, і т. д. Так само вибираючи ся в далеку дорогу і то звичайно в товаристві певної скількости служби брав на прохарчованнє і улюблене на Україні сало. Та тут то власне російські погранничні команди користаючи з загальної стилїзації згаданих указів найбільш дошкулювали купцям арештуючи або просто конфіскуючи особливо гроші, ставлячи тим нещасливого купця не раз в безвихідне положеннє поминувши вже страту грошей. Адже, як сказано без грошей не можна було пускати ся в подорож, а мідяної монети за границею так само не хотіли приймати, як і в Росії. Скарги з боку купецтва і гетьмана на такі надужитя були такі вже загальні й часті а надуживаннє букви указів таке очевидне, що правительство чуло себе зневоленим бодай про око сю справу унормувати. І так указом з 29 цвітня 1716 р. правительство дозволило видавати їдучим за границю купцям з грошей, які при собі мали по 82 єфимки на один віз а на прохарчованнє 3 руб. чехами, на кінного по 10 єфимків. Солонини дозволено забирати скількість відповідну до довготи дороги[1]). Одначе, ся полекша не мала, як потім показало ся, вїякого реального значіння. В инших випадках низші орґани власти послушні, натепер відчуваючи загальний настрій і тон петербурської полїтики супроти української людности зовсїм сей указ з іґнорували, бо потім чуємо знова скарги гетьмана на погранничні застави в сїй самій справі. Між „пунктами“ Скоропадського, поданими в 1718 р. в ріжних українських першорядної ваги справах, в 6-м читаємо: „Тутже предкладаю вашому величеству лихо (нужду) українських купців, яке дієть ся їм через те, що коли хто їде за границю до Ґданська або до Шлезка і до инших далеких міст з незаповідними товарами, то йому забороняють брати з собою за границю на мито талярів битих і червоних. І у кого такі знайдуть ся, то заставщики їх відби-

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 25/1752, лл. 328—333.

рають, тимчасом копійок (мідяних) у купців на коморах (за границею) не хотять приймати. Так само, коли хто з малою скількістю копійок для прохарчовання за границю взятих і там не збутих вертаєть ся, то теж відбирають (на заставах). А крім того, коли хто з тих українського народа купців їдучи за границю візьме для свого прохарчовання свинячого мняса, яке у нас називаєть ся салом, то через те, що лій по великоруськи теж називиєть ся салом і є заповідним товаром, се теж заставщики від тих людей через саму назву відбирають. І для того покорно просимо, щоби купцям їдучим за границю з незаповідними товарами хоч тільки на одно мито і для куплення харчу можна було брати з собою таляри биті і червоні для того, що там копійчаної монети не приймають, а також щоб можна було брати і згадане сало; і щоби вивезених за границю і там не розстрачених копійок на заставах не відбирали"[1]). На се відповіджено 30 листопада 1719 р. указом щоб на заставах плачено за знайдені у купця гроші при виїзді за границю „по настоящей цѣнѣ" себто вимінювано, а полишувано купцям по 100 єфимків на віз, 3 руб. чехами на харч і т. д., як сказано вже в указї з 1716 р. Зате заборону впускати назад мідяні копійки в границї російської держави задержано дальше в силї — згідно з меркантильними прінціпами[2]). І сей указ теж не мав особливого успіху, бо, як ми вже згадували, в 1728 р. Апостол скаржить ся на ті самі надужитя, які по смерти Скоропадського в часах малоросийської колеґії виступали ще в яркійших формах.

Якими дорогами вводили ся нераз нові порядки на Україні і як вже з самого лише факту захоплення в свої руки російськими властями деяких адміністрацийних функцій на Україні творили ся нові обмеження для автономії і нові тягарі спадали на людність, навіть без усяких нових законів, розпоряджень і т. д. — то прикладом сього може послужити новий факт з сфери відносин російських властей до української торговлї. Тим фактом в сім випадку були „небываліе пошлины", які зачали брати пограничні застави від купців. В донесеню до сената 13 мая 1723 р. наказний гетьман Полуботок писав: „Доносимо в. і. в., що насамперед зачали брати від купців не бувані досї мита в Київі. Тепер же свіжо пробувший до Стародуба командант Ілля Пашков[2]) порозсилав в стародубськім і чер-

[1]) ibid. л. 205. [2]) ibid. лл. 328—333. Бантышъ-Каменскій, Источники малороссійской исторіи, т. II, Москва 1859, с. 282.

[2]) Поставлений Петром стародубським полковником в 1723 р.

нігівськім полку на пограничні застави свої укази і інструкції, в яких велить брати на границі від купців від чоловіка по двадцять алтин[1]) і більше мита, якого на Україні ніколи не бувало. А і в инших пограничних українських полках беруть на границі такі небувалі мита. Для того просимо такі не бувалі мита знести, щоби через те купецькі українські промисли а також ввіз на Україну доконче потрібних, заграничних товарів не припинив ся і щоб тим способом не відвернути від України купців, що приїзджають з заграниці"[1]). Отсї якісь нові мита, які купецтво зовсїм справедливо уважало новим незаконним замахом пограничних російських властей на купецьку кишеню, чим дальше тим більш ставали дошкульні. Проте раз-ураз вносять до центрального правительства скарги, а в 1727 р. купці з київським міщанином Кузьмою Кричевцем на чолї подали на руки нового гетьмана ґенеральну суплїку з приводу сього надужитя[2]). „Стало ся менї відомо — пише з сього приводу Апостол в колеґію заграничних справ — що в київській ґубернській канцелярії і на пограничних заставах, не знати на якій підставі, при купецьких транспортах за границю беруть від українських обивателїв мито від хозяїна (транспорту) по 25 а від челядника по 10 копійок, а від заграничних в двоє стільки або й більше, чого перед тим ніколи не бувало, бо по давним правам і привілеям на Україні так від привожених як і вивожених купецьких товарів береть ся лишень індукта"[3]). Так купці як і гетьманські правлїння найбільш хвилювали ся через те, що ніяк не могли знати з відкіля така нова халепа, яка дійсно спричинювала застій в торговельних зносинах з заграницею. Не знав теж і сенат, на якій підставі заведено на українській границї нове мито, бо такого указу на се не було. Проте вже з приводу скарги Полуботка сенат запитав Печатну контору, яким правом на границї беруть мито по 25 коп. від хозяїна, а по 10 к. від слуги. На се контора дала доволї неясну відповідь, де між иншим покликала ся на дотичні глави „Уложенья", а дальше на конкретний випадок, коли від одної грецької купецької компанії в 1716 р. взято в Київі таку „печатну пошлину", що ніби послужило прецїдентом. Що-ж до мита по 10 коп. від хурщиків і слуг, то контора заявила, що

---

[1]) алтин = 3 коп. [2]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 40/1767, лл. 761—762.

[3]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 674. [4]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. по департам. № 3568, л. 88.

сама не знає, на якій підставі київські власти так поступають[1]).

На сей раз одначе справа так і лишила ся нерозясненою і неполагодженою, бо за часів малоросийської колєґії нікому було вспоминати ся за купцями. Та по відновленню гетьманства в 1728 р. підбадьорені і підтримувані новим гетьманом купці подняли її на ново і під напором скарг купців і гетьмана, саме тоді зорґанізована, спеціяльна „комісія о комерції“ й заняла ся розслідженнєм тих „небывалыхъ пошлинъ“. Се тим більше, що тоді загалом правительство піддало ревізії деякі петрівські постанови, що до торговлї. На підставі довгої кореспонденції між „комісією о комерції“ і київською ґуберньскою канцелярією, від якої комісія зажадала пояснень, справа представляла ся так. Від 1716 р. — що до давнїйшого часу, то ґуберньска канцелярія з огляду на пожар в 1716 р. коли, мовляв, згоріли акти, нїчого не вміла сказати — в київських заставах: 1) від чужоземних купців, Греків, Поляків, Жидів і т. д. які привозять „знатні і дорогі товари“ беруть т. зв. „печатні пошлини“ по 75 коп. від купця, челядника і хурщика, і се головно на підставі сенатського указу з 1716 р.; 2) від чужоземних купців підчас їх візду в Росію а від українських купців в часї виїзду за границю від даних їм пашпортів беруть по 25 коп. від хозаїна а по 10 коп. від челядника і хурщика — головно на підставі „Уложенья“ (глава 18, статї 36, 37, 38 і 55 про „печатні пошлини“) і „по розсмотрѣнію бывшаго губернатора... кн. Голицына“; 3) від „колмогорцев“ (!) „других заграничных жителей“, що приїздять до Київа з сілю, дровами, хлїбом, сїном, овочами і иншими „харчевыми припасами“ і загалом меншої вартости продуктами — по 10 коп. від одного транспорту без огляду на скількість осіб; 4) від чолобитень о розсудженнє ріжних непорозумінь, які виникають на ґрунтї торговлї, по 10 коп. при підписанню чолобитнї одною особою і по 30 коп. коли підписаних більше; від указів на сї чолобитнї по 25, 75 коп. або і 1 р. 25 коп. (се останнє від 1710 р.); 5) нарештї і в Переяславі побирають застави тільки від українських купців при виїздї за границю по 25 к. з хозяїна і 10 к. від челядника. Як ми вже сказали, то ґуберньска канцелярія, старала ся деякі з тих точок, особливо побираннє оплати від чолобитень і указів „въ управныхъ дѣлехъ“ притулити до зацитованих постанов „Уложенья“. Щож

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 7/1734, лл. 589—590.

до решти особливо що до мита за переїзд через границю, т. зв. „поголовну пошлину“ то канцелярія поясняла специяльним указом сената з 1716 р., ну і „розсмотреніемъ“ київського ґубернатора. Та коли „комісія о комерції“ розглянула ся в доказах представлених ґубернською канцеляріею, то побачила, що заледво згадані „печатні пошлини“ мали сяке таке узасадненне в дотичних статях „Уложенья“ під умовою, що „Уложенье“ в Київі обовязувало, одначе покликуванне на указ сената в справі поголовного мита було чистою фікціею. Вправді указ в 1716 р. був сенатом виданий одначе він відносив до однодо тільки спеціяльного випадку. В тім власне році через Київ вибирала ся за границю компанія грецьких купців, які просили сенат пропустити їх з задержаннем певної скількости доброї монети на оплату подорожних коштів, на що сенат позволив наказавши при тім стягнути з них мито. І в тім власне указї рукою дяка Докудовского дописано, що з наказу президента „ближньої канцелярії“ Зотова застави повинни збирати від усїх печатні пошлини підчас перепуску за границю по 25 алтин і по однім грошу від чоловіка і сї гроші посилати в „печатный приказъ“. Відколи і на якій підставі збирано „поголовне мито“ того теж канцелярія не могла пояснити[1]). Така самоволя пограничних властей в накладанню на власну руку нових мит навіть „комісії о комерції“ видала ся за великою, так що вона в своїм рефераті сенатови висказала здивованнє і невдоволеннє з причини „поголовной пошлины, коя без всякаго разсужденія и особливыхъ указовъ, по одной подпискѣ в печатномъ приказѣ дьяка на нѣкоторомъ партикулярномъ дѣле указе зъ 1716-го году в законъ введена“[2]).

Та тут поспішив на поміч київським властям бувший київський ґенерал-ґубернатор (по Ґоліцинї) кн. Іван Юрієвич Трубецкой своїм донесеннєм 1727 р., з котрого виходило, що київські пограничні власти хоч поступили з купцями не законно, та на се потім ex post дістали санкцію від самого царя. Трубецкой власне заявив, що в часї свого побуту в Київі він завважав, що печатні і поголовні мита беруть від купців лише в Київі а в инших городах і заставах нї. Через те купцї зачали обминати Київ їдучи за границю на инші міста „без всякого платежу, і в томъ интересу імп. в—а немалой чинитца убытокъ“. Він

---

1) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, лл. 674—677. 2) ibid. л. 652.

для того розпорядив ся, щоби по ґарнїзонах в Полтаві, Переяславі, в Стародубі і по всїх заставах на більших купецьких трактах брали від купців такі самі мита, як в Київі. „Потім — говорить він далї — в 1724 р. я будучи в Петербурзї доносив його імп. в-у особисто, що збір тих грошей на инших заставах (крім Київа) даром пропадав. І його в-о наказав, щоби те новоустановлене побиранне грошей було і на инших заставах, після мойого розпорядку і щоби доходи з того присилати в кабінет“[1]). Зібране в тих роках тим способом мито представляєть ся так:

Рік	в Київі		в Полтаві		в Сороко-шицях		в Любецьку		в Стародубі		в Переяславі		Разом	
	Рублї	коп.	Рублї	коп.	Рублї	коп.	Рублї	коп.	Рублї	коп.	Рублї	коп.	Рублї	коп.
1716	204	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	204	18
1717	242	92	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	242	92
1718	516	35½	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	516	35½
1719	171	48	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	171	48
1720	165	85	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	165	85
1721	488	95	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	488	95
1722	496	59	57	58	41	72	—	—	—	—	—	—	595	89
1723	726	93½	1554	—½	152	26	224	94	477	4½	—	—	3135	18½
1724	791	81½	1390	82	208	63½	332	86½	450	76	288	84	3463	73½
1725	763	12	1085	13	318	70	236	35	714	48½	526	51½	3644	30
1726	574	12½	1189	19½	458	61	291	38	613	31½	202	25	3328	87½
1727	556	70½	2932	7½	245	68½	297	68½	790	44	495	93	5318	52
1728	не прислано відом.		1382	40½	60	30½	183	46½	448	29¼	198	42	2273	38¾
													23549	63¼ [2])

Як бачимо то такого нелеґального мита зібрано досить приличну суму як на ті часи. Одначе ворожа петрівська система поступовання супроти України на стільки була сильно вкорінена, що збиранне поголовного мита пограничні російські власти вели й далї по 1727 р. Брали його навіть незважаючи на те, що 26 жовтня 1727 р. видано і в цїлій Росії публіковано указ, що випливав з загальної ревізії деяких петрівських і з тенденції визволити торговлю з під гніту адмінїстрації[3]), а яким

[1]) ibid. л. 677. [2]) ibid. л. 680.

[3]) Про закріпощеннє городського населення а також купецької верстви між иншим і адмінїстрацією богато інтересного в спеціяльній книжці

власне скасовано поголовне мито так від самих купців як і від їх служби. Крім того на підставі сього указу купці, що їхали „для торговыхъ промысловъ“ для дороги були обовязані брати пашпорти в своїм місті з маґістрату чи в ратуші без усяких оплат. І в тих містах, через котрі вони будуть переїздили або затримають ся для торгу ніяких инших пашпортів брати не треба було, а ґубернатори і воєводи не мали від тепер права мішати ся в сю пашпортову справу і загалом купецтву „никакихъ приметокъ в томъ не чинить“ [1]). Тимчасом в роках 1728—1729 за ґубернаторства ще до все таки зібрано поголовного мита 3556 руб. [2]) Та вернім Штока наведених висше цифр, які насувають деякі уваги. Цікавий напр. упадок мит в Київі 1719 р., коли вони наслідком допущення „вольного торгу“ деякими перед тим заповідними товарами повинни були піднести ся. Се поясняеть ся тим, що як раз тоді міркуючи по численних скаргах купців і гетьмана, пограничні власти найбільше шикanували купців стараючи ся їх доконче змусити спровадити свої товари тільки „въ рубежѣ“. Дуже слабо підносить ся, а потім навіть спадає цифра зібраного мита за часів управи на Україні малоросийської колеґії, яка довела фіскалізм до крайних границь. Все те разом вказує на значний розстрій коли не на застій торговельних зносинУраїни з загранецею. Що до цифр в 1728 р. то їх скромну величину в значний мірі поясню́є не стільки згаданий указ, як головно відновленнє гетьманства, коли супроти тих прихильних обіцянок для України в напрямі захования автономії і супроти заходів в початках ще досить впливового гетьмана Апостола, російські власти зачали поводити ся трохи обережнійше з місцевою людністю, а в тім і з купецтвом.

По за висше наведеними типами шикан і перешкод купцям, що можна було хоч сяк так звязати чи навязати до заборонних указів, була ще у російських пограничних військових команд широка скаля можливости иншого рода надужить. Для сього підстава була в безкарности і в широких повновластях, якими ті команди наділювало центральне правительство, особливо з огляду

А. Кизеветтера: Посадская община въ Россіи XVIII ст. Москва, 1903. Що до скарг купців також російських на адміністративні власти в тім часї і пізнїйше на гальмованнє свобідного торговельного руху, Семеновъ, op. cit. т. I. с. 139.

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до раздѣл. на департам. № 3568, л. 88. [2]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 678.

на пильнованнє, щоб недопустити морової зарази. Коли напр. одним з указів 1719 р. ґвардейському капітанови Ґорохову, під якого командою стояли застави дано волю „о позволеніи свободного всѣмъ проѣзду чинить ему по своему разсмотренію"[1]), то тим самим, розумієть ся, пропуск купців через границю чи сюди чи туди залежав від него. І він дійсно таких повновластей уживав. Так напр. в 1719 р. той самий Ґорохов як жалував ся Скоропадський, задержав на границї богатьох купців з стародубського і чернїгівського полку, які ще минулої зими (а лист Скоропадського писаний 6 вересня 1719 р.!) виїхавши до Риги а потім повернувши мусять стояти на границї, хоч анї в Ризї анї по дорозї, по якій вони вертали нїякої зарази нема[2]). Правда Скоропадський ще перед тим звертав ся до згаданого капітана з жаданнєм пропустити купців, та на не звичайний собі російський капітан відповів українському гетьманови відмовно а в додатку в доволї грубіянській формі, користаючи притім з систематично в тих часах надуживаного протексту — чуток про морову заразу. „Купцям — пише він в відповіди на гетьманський лист — через установлені форпости... перепуску не буде під загрозою смертної кари, бо в волоськім і мультянськім краю і в Польщі морова зараза. А що до згадки в вашім листї, що купцї через те попадуть в руїну, то здаєть ся менї, се можна лишити на боцї. Хоч би і померли, то журити ся тут нїчим... Що-ж до того, про що в иншім місци свого листу згадуєте, буцїм то маю указ від царського величества, пропускати всїх в Бахмут по сіль, то про таке я не чував і вашій вельможности хтось про се брехливо донїс, бо до Бахмута наказано пускати тільки до соляних заводів підрядчиків і робітників поза форпости, а звідтіля, як вже сказано, нїхто нї з чим до указу не буде пропущений"[3]).

В згаданім тут довозї соли пограничні власти так давали ся в знаки купцям і чумакам, що сї шикани в деяких роках просто викликали соляну крізу на Українї. Як ми бачили висше з Бахмута привіз соли був утруднений, бо в часах Петра загалом була тенденція по змозї перепи-

---

[1]) М. А. М. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 25/1752, л. 104—105.

[2]) М. А. М. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 25/1752, л. 727, теж кн. 27/1754, лл. 512—516.

[3]) Судіенко, Матеріалы, т. І. с. 496.

няти купецькі і всякі инші зносини української людности на південних границях з огляду на Крим а передовсім на Запороже. Але так само роблено і з тими, які їздили напр. по сіль і в Галичину. В однім з листів до Ґоловкіна з 19/I 1720 р. Скоропадський між иншим скаржить ся, що „спроваджено з Коломиї товченої (ступочной) соли, яка стоїть за Києвом мало не ціле літо до тепер (застави) не перепустили. А тимчасом там, хвалити Бога, жадної між ними зарази не було. Проте дуже прошу ваше сіятельство, постарати ся про такий царський указ і післати його київському ґубернаторови кн... Ґоліцину, щоби ту притримату сіль через застави свобідно пущено, бо всюди на Україні показав ся великий недостаток соли, що ніде анї дістати анї купити“ [1]). На се що йно через три місяці видано наказ розслідити справу, чи дійсно чумаки не переїздили через які небудь околиці, де панувала зараза і в такім випадку транспорт соли пустити [2]). І тут власне в донесенню сенатови потребу видання такого указу мотивовано не так інтересом купців і потребами місцевої людности, як радше тим, що соли не стає для розкватерованих на Україні драгунських полків, яким недостарчено соли з Великоросії [3]). І таким способом передержано цілу купецьку чи чумацьку валку на границї мало не цілий рік.

Та що ту вже говорити про звичайних купців, коли цілими місяцями затримували на заставах не пускаючи нї сюди нї туди купців на чолї з такою привілейованою особою як гетьманський фактор, купець Самусенко, що віз з Риги для домашних гетьманських потреб вино, селедці і т. д. Даремно сам гетьман робив київському ґубернаторови (22/I 1720 р.) представлення, що застави прецінь установлені для заповідних товарів і здержування проїзду в Ґданськ і Королевець а не для Риги. А тимчасом купців притримують, як раз в найбільше для них догідну пору, коли вони можуть їхати зимовою дорогою [4]). На се звичайно відповідали, коли загалом відповідали, так як в 1730 р. київський ґубернатор Апостолови в справі купців, яких притримано на семківській заставі 3 місяці. Наколиб купці тримали ся дороги через великоруські городи, тодіб їх перепускали через границю України без перешкоди, а так з огляду на те, що в Польщі, мовляв, не заховують корантани, тому купців форпости і застави затримують [5]).

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 27/1754, л. 98. [2]) ibid. л. 109—110. [3]) ibid. л. 108. [4]) Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

[5]) ibid. Натомість позволено привіз соли без усяких перешкод з Великоросії. Лѣтопись занят. Арх. Ком. вып. XVII, с. 132, № 191.

Тепер само собою насуваєть ся питаннє, через що українські купці, мимо того, що по більшій части мусіли вже вести торговлю з російськими портами, а передовсім з Ригою і Петербургом, незважаючи на такі перешкоди з боку пограничних властей так нерадо їхали через „великороссійскіе города“ і так уперто старали ся утримати ся при старій дорозі, напр. через Бішенковичі. Адже для заохоти купців з України, щоб вони їздили з товарами до Петербурга і тільки в границях держави, 10 листопада 1720 р. цар видав указ з ріжними полекшами для купців. Вага того розпоряджения як ми вже згадували, була в тім, що купці з України на коли візьмуть на митних коморах „виписи“, можуть їхати без перешкод до Петербурга показуючи тільки по дорозї виписи всяким урядникам приставленим до побирання мита, фіскалам і арендаторам (откупщикам) мит. Тим знова наказано під карою ніде таких товарів не зачіпати, возів не розбивати і до самого Петербурга ніде не брати мита від найму підвод, десятої части від найму суден і так само не брати т. зв. „привального и отвального“ [1]). Незважаючи на такі, як здавало ся би, полекші, українські купці не лакомили ся на них, так що на другий рік правительство видало новий указ, яким примушувало їх їздити з товарами „въ рубежѣ“ з Порічча через Смоленськ і т. д. [2]). В одній наведеній нами вже перед тим просьбі купців до Скоропадського, купці вказують на деякі причини такої неохоти їхати через російські міста, а власне недогідність дороги і „зайве мито“. Тимчасом був се не один рід мита і не в однім місци а ціла система мит і всяких инших оплат, якими була обмотана внутрішна торговля в Росії. Супроти того, як показала практика, указ з полекшами не мав для купців найменшого реального значіння. Бо як пише гетьман Апостол в донесенню про недогоди українським купцям „управителї митних комор і їх підвладні по містах і на деяких пунктах купецьких переправ не виконуючи того указу роблять українським людям ріжні прикрости і шкоди. Затримавши вози з товарами відбирають виписи, оглядають товари і без викупу не віддають назад announced виписей і затримують (купців); від найму підвод беруть десятий гріш, так само і від гнаної на продажу худоби, хоч би вона була через

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до раздѣл. на департам. № 3568, л. 88. А. Семеновъ, op. cit. с. 57.

[2]) М А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. на департам. № 3568, л. 88.

брід перегнана, всюди беруть мостове, граблять за спашенне[1]), а крім того на граници беруть від готових грошей (які купець має при собі) і товарів мито, по пять грошів від рубля, а по продажі або купні товару у внутрішних городах беруть других пять грошів (розуміеть ся від рубля), а для того, щоби купець на термін поставив випись до оплати і поквітованне (зворотная выпись) беруть застав або жадають доброї поруки. І тими способами купці наражені на страту часу і шкоду. Колиж купці вертають назад з не розпроданими товарами, то не вважаючи, що вже перед тим з тих товарів мито заплачено, беруть мито другий раз“[2]). В иншім значно пізнійшім донесенню знов пише гетьман про се. „З 1721 р. — скаржить ся він в імени купців — коли на підставі грамоти зачали купці провадити свої товари до Риги... через великоруські городи, то там митні (таможенніе) бирмістри по своєму великоруському звичаю (обыкновенію) установили брати від купців „крѣпостную и клещавую“ (роз. пошлину)[3]) від найму підвод, чого би купці зовсім не повинни платити для того, що вони наймають підводи під свої товари людий з України а не з Великоросиї, і то мито вони і до сього дня що річно платять. Для купців велика трудність лежить також в тім, що для провадження торгів з Ригою мусять їздити по випись аж до брянської митної комори — а Брянськ з відсіля віддалений за сто двадцять верст. Тимчасом митні брянські бурмістри без покликання на який небудь указ змушують їх і вимагають від них якогось мита а власне „з явочныхъ денегъ з рубля по полтретѣ копейки, перекупныхъ по три четвертѣ и новоокладныхъ с платежа пошлинъ по гривнѣ“. На кінци гетьман додає, що коли ся процедура з побиранием сих ріжнородних мит і т. д. не буде понехана то купці готові „и купечества своего лишити ся“[4]).

---

[1]) Наслідком того, що згаданими розпорядженнями експорт товарів звертано до російських портів зачали купці з України гнати туди і рогату худобу. Кизеветтер напр. подає що з України до Коломни річно приганяли до 16000 голов рогатої худоби. На жаль тут не сказано близше в яких се роках було, анї докладно не подано жерела, себто книги дотичної митної комори. А. Кизеветтеръ, Дѣлопроизводство рускихъ внутреннихъ таможенъ, какъ историческій источникъ. Сборникъ статей посвященныхъ В. О. Ключевскому, Москва 1909, с. 78.

[2]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. по департам. № 3568, л. 88. [3]) Роди внутрішного російського мита.

[4]) Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

Значить, укази з усякого рода полекшами мали лишень чисто теоретичне значіннє; в практиці при всіх тих указах, навіть їм в супереч виходило щось зовсім противне. Український купець ідучи з товарами через „великороссійскіе городы“ натикав ся всюди чи то адміністративні чи міські власти, які покликуючи ся на якісь зовсім инші, йому незнані, укази, а то просто „не обявляя никакого указу“ казали від усього платити „нѣякуюсь пошлину“. Одно слово купець попадає в лябірінт того що на Україні як термін називало ся „великороссійскимъ обыкновеніємъ“ — себто такий порядок не, де вже можна розріжнити, закона від самоволї урядників. Та крім того рода ріжні оплати мали ще і в тім свою лиху сторону, що вимагали значного капіталу а власне готівки, ще перед продажію товарів, а се для українських купців, які в тих часах головно оперували кредитом, було очевидно дуже недогідним. Супроти того не диво, що купцї з України старали ся увільнити ся від накидуваних доріг.

Нарештї до тих опікунів, які мали пильнувати ввозу і вивозу товарів на границї в початках 1720-х рр. прилучили ся ще й инші, хто зна чи не більш недогідні для купецтва і загалом торговлї, як війські застави. Правительство для більшого утрудненння переїздів за границю а по части певно і з потреби грошей сенатським указом з 10 лютого 1721 р. віддало, як се дуже часто практикувало ся в Росії, мито на польській границї так від Великоросії як і від України в аренду. При тім наділило арендаторів дуже широкими повновластями, а власне заборонені для вивозу або затаєні товари забирати brevi manu на власну користь. В тих же місцях де по закону не було мита, там віддано в аренду переїзд через границю і нагляд над ввозом і вивозом заповідних товарів теж з правом заборонені товари конфіскувати.[1])

Та на скільки правительство старало всїми способами замкнути купцям виїзд за границю з товарами, що представляли собою цінність для торговлї в российських портах, на скільки протеґувало або дивило ся крізь пальцї на торговельні операції российських купців на Україні, на стільки знова старало ся унеможливити торговлю з України тими товарами, які числили на збут головно в нутрі Великоросії. І так Москва значно перед тим старала ся забезпечити себе перед конкуренцією української горівки і тютюну,

[1]) П. С. З. VI, № 3731; Лѣтопись занят. Арх. Ком. XVII, с. 141, № 252.

заборонюючи їх привозити з України до Великоросії[1]), так само заборонювала брати мито від російських товарів на Україні.[2]) Одначе з початку сї заборони не давали себе сильно в знаки, супроти можливости вести свобідно торговлю з заграницею, при чім з иншими товарами йшов туди і тютюн. Та инакше справа стояла тепер по згаданих заборонах. Купець, що йшов з товарами до російських портів, брав з собою розуміється всякі товари, а в тім і тютюн, щоб при нагоді де небудь продати. І тут то правительство поновило свої попередні заборони значно їх заостривши. І так 1719 р. (4 марта) вийшов указ, яким заборонено везти з України до Великоросії тютюн на продаж під загрозою конфіскати всього рухомого і нерухомого майна дотичного купця.[3]) Виїмок зроблено тільки „для подрядного табаку“, себто партій закуповуваних на рахунок казни, що звичайно доручувано російським купцям. Та практика показала, що ті „подрядчики“ користали з сеї нагоди і купували тютюн і на свій рахунок, бо небавом в доходах з тютюну показали ся недобори. Проте на підставі промеморії камер-колеґії з 14 цвітня 1725 р. малоросийська колеґія в маю тогож року від себе видала по полкам укази, якими заборонила продавати „черкаскій табакъ“ великоруським „всякого званія людямъ“, з виїмком арендаторів доходів з тютюну, або їх вірних зборщиків, і то лишень тоді, коли вони викажуть ся відповідним указом чи то камер-колеґії чи ґубернаторів.[4]) В 1727 р. коли то загалом показало ся неможливим удержати в силї деякі постанови Петра, знесено вправді заборону продавати в Росії тютюн з України, але одночасно наложено на нього дуже високе мито на великоруській границї, мито 25—30% від вартости (20 коп. від пуда), очевидно крім плаченої вже в гетьманщинї індукти.[5]) Так само за привіз горівки з України брали на коморах що найменше по 1 руб. від куфи, як се видно з відповіди камер-колеґії сенатови в 1724 р.[6])

Всї дотеперішні укази, так в справі вивозу цїлого ряду товарів за границю як і що до нормовання доріг, були видані так

[1]) П. С. З. І. № 607. [2]) П. С. З. II. № 537; див. теж Слабченко, Малорусскій полкъ, с. 256.

[3]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. 25/1752, лл. 99—101. Лѣтопись занят. Арх. Ком. XVII, с. 129—130, № 178.

[4]) Х. И. А. Д. М. К. № 6286.

[5]) Семеновъ, op. cit. с. 151; теж моя статя Причинки до історії відносин російського правительства... Зап. Н. Т. ім. Ш. т. 61 с. 38.

[6]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 7/1734 л. 587.

на осліп без якого би то не було попереднього познайомлення про стан торговлї на Україні, роди товарів, конюнктури за границею, роди і величину мит. І се досить скоро зазначало фатальними наслїдками. Власне дальші заходи правительства, особливо укази з початку 1720-х рр., як напр. відданнє мита на граници в аренду і такі повновласти арендаторам супроти купцїв треба уважати головно sui generis боротьбою проти деяких неґативних наслїдків спричинених попередними указами. Здавлена ріжними заборонами і шиканами пограничних властей торговля, особливо дрібнійша, яка будучи найслабша засобами найбільше проти сього була безборонна, зачала шукати собі виходу в контрабандї. Що контрабанда і то власне передовсїм на польській граници зачала особливо в тих часах йти інтензивно, на се маємо цїлий ряд вказівок.[1]) А що знова правительство ставило ся до контрабанди дуже строго, трактуючу се як один з важнійших державних злочинів і підтягаючи се під третїй пункт указа з 1715 р., про дїланнє на шкоду скарбу, то се знова давало привід до деморалїзації людности, донощицтва на тлї контрабанди, а дальше доводило до процесів. Українські власти дуже нерадо займали ся такими процесами і часом не від того були, щоб таку справу замняти, тим більше що самі в души не могли не співчувати контрабандистам уважаючи російські торговельні обмеження незаконними. Та на лихо ініціятива до слїдства в сїй справі звичайно виходила від російських орґанів, які до переведення таких процесів додавали свого представника. Для прикладу наведемо такий процес 1719 р. Стародубський „обиватель“ Бартошевич поробив такі зізнання перед тою слїдчою комісією, що, як ми вже згадували, переводила слїдство в справі скуповування і перевоження за границю пеньки Меншиковим і другими. Бартошевич сказав, що чув від індуктарських слуг, Савки і Івана Кравця, що стародубський обиватель і купець Василь Корнющенко перевозив за границю заповідні товари смольчугу і щітину. Щоби отже індуктарські слуги не донесли про се до ратуші або „індучному“ (факторови) Корнющенко мав їм дати „по копѣ чи по таляру“. Покликані перед комісію згадані

[1]) Див. напр. Слабченко, Малорусскій полкъ, с. 257—258; теж Семеновъ, op. cit. с. 135—136. Тут одначе д. Слабченко не порозумів цїлої тої справи і невірно твердить, буцїм то контрабанда викликала „рядъ стѣснявшихъ торговлю указовъ“, під чим розуміє укази про заборону торговлї з заграницею заповідними товарами. Тимчасом, як бачимо, се було як раз навпаки: згадані укази викликали контрабанду, як реакцію.

індуктарські слуги заперечили, наче б вони що небудь таке говорили Бартошевичови, а заперечили тим більше, що на випадок признання їм самим грозила кара за недонесеннє про се, куди слід. Проте комісія зложена з полкових і ратушних урядників з наказним полковником Чорнолуским, хотіла було замняти сю справу, тим більше, що розмова між індуктарськими слугами і Бартошевичем вела ся з пяних очей. Та на лихо зізнання сього останнього були пороблені в присутности російського прапорщика Малєєва. Через те як доносив висланий гетьманом до Стародуба канцелярист Романович, „того, панове старшина стародубовская, же єсть царственный інтересъ, а к тому что и при бытности господина прапорщика, теперъ от боку велможности вашой сюда в Стародубъ присланного, тоє (зізнаннє) стало ся, во тщє опасуючи ея оставити... о томъ учинили інквѣзицію". При тім замітне в листї канцеляриста обуреннє на Бартошевича, який „при своєм доношенію, непремѣнно хотячи доказати, стоитъ".[1]) Як в сїм власне випадку скінчила ся отся „інквѣзиція" — не знаємо. Міркуючи по тім, як тодї в таких справах а ще й до того на Українї поступали, думаємо, що в кождім разї всї замішані в ту аферу не виключаючи й донощика, не вийшли з неї на сухо. Та зрештою тут се і неважне, а важно те, як одно зло викликало в консеквенції друге. Обмеженнє свобідної торговлї мало в результатї розвій контрабанди, яка вже сама собою означає дуже невідрадні для торговлї обставини і розумієть ся відбиваєть ся як найфатальнїйше на дальшім розвитку правильного торговельного руху. Бо контрабанда накликала нові обмеження, які вже мали характер репресій. Таким ми мусимо уважати зацитований вже указ про відданнне пограничного мита і навіть проїзду в аренду з правом конфіскати недозволених, або дозволених але затаєнних товарів. Правительство очевидно виходило з такої точки погляду, що арендатори мит маючи в тім свій інтерес, далеко краще будуть пильнувати границь ніж урядові орґани. Та знова такі повновласти давали арендаторам в руки дуже широку скалю ріжних способів до надужить, які знова таки перли торговий люд до контрабандного перевозу. І так йшло в колїсце. Очевидно, що сама контрабанда була лишень зверхньою признакою тих пертурбаций, крізи і упадку торговлї й дезорґанізації купецтва на Українї, які витворила така руйнуюча полі-

[1]) Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

тика. Та про се буде дальше, а тепер перейдемо до обговорення того, як відчули обмеження української торговлї ті краї, в які була звернена головна торговельна струя. Становище тих країв в сїй справі і заходи поправити дїло і привернути його до попередного стану, служить при тім посередним доказом великого значіння української торговлї на деяких торговельних ринках.

IV.

Всякі ремонстрації і заходи гетьмана Скоропадського проти нового курсу торговельної полїтики російського правительства на Українї нї в чім не вплинули на переміну того курсу. Що найбільше гетьманови вдавало ся хиба в якім небудь спеціяльнім дрібнім випадку помогти в чім небудь поодинокому купцеви чи цїлій купецькій компанії; при тім голова цїлої гетьманщини нераз цїлими місяцями мусїв ждати на перемогу над яким небудь пограничним капітаном, якому через щось не хотїло ся пустити або випустити купця через границю. Діспропорція між заходами а результатами гетьманських представлень була на стільки велика, що як ми вже сказали, інтервенції гетьмана в справі торговлї лишають ся майже незамітні. Своєю дорогою, що і сам Скоропадський, чоловік дуже не далекий, не особливо здавав собі справу з ваги цїлого сього питання і не показав особливої ініціятиви в бороненню автономії України в торговельних справах, інтервенюючи звичайно на підставі поодиноких купецьких скарг. Одначе треба додати, що супроти такої свідомої своїх цїлий і такої безоглядної полїтики Петра навряд чи міг би був чого добити ся і чоловік далеко розумнїйший і енергічнїйший від Скоропадського.

За те з кінцем 1710-х і в початках 1720-х рр. вступив ся за інтереси української торговлї новий несподіваний чинник, на якого здаєть ся анї українські купцї анї російське правительство не числили. Тим чинником було австрийське правительство. Само собою розуміеть ся, що Австрія не робила сего з якоїсь особливої любови до України і з бажання їй помогти, але для оборони своїх власних інтересів, які в сїм випадку вповнї годили ся з інтересами української торговлї.

Скасованнє Петром свобідної української торговлї, заборона вивозити товари за границю на рівнї з українським купецтвом, а з початку то можливо в ще висшій степени, болючо відчули австрийські взглядно вроцлавські купцї. Для Австрії страта такого цїнного експортера сирих продуктів і такогож

ринку збуту для австрийських мануфактурних виробів (шлезських, стирийських і т. д.), який представляла з себе Україна, була незвичайно важна. Українська торговля творила занадто велику позицію в австрийськім торговельнім білянсї, щоби Австрія могла з легким серцем і без боротьби з тим погодити ся. Як ми вже згадували, то ще в 1714 р. шлезські купці подали свому правительству меморіял, в якому вони звертаючи увагу правительства на значіннє української торговлї з Вроцлавом. просили ужити заходів для усунення для торговлї перепон в Польщі, головної тодї ще перешкоди для українського купецтва перед виданнєм потім цїлого ряду петрівських заборон. Певна річ, що заінтересовані австрийські промислові а особливо купецькі круги дуже скоро відчули на своїй кишени перепиненнє торговлї з Україною, і коли австрийське правительство не виступило перед російським з відповідними представленнями зараз по 1714—1715 рр., то тільки тому, що не було зручної нагоди. Весь той час, хоч Росія старала ся ввійти в тіснїйший контакт з Австрією, то наслїдком ріжних обставин (а між ними напр. справи царевича Олексія) відносини між обома державами були по більшій части дуже натягнені, а в 1719 р. мало не дійшло до розриву дипльоматичних зносин.[1]) Та при кінци 1710-х рр. полїтичні конюнктури так уложили ся, що Петро з огляду з одного боку на нескінчену війну зі Швецією, з другого на свої інтереси в Німеччинї доконче старав ся притягнути Австрію до заключення зачіпно-відпорного союза з Росією.[2]) Для підготовання для сеї справи ґрунту вислано 28/2 1720 р. уповажненим послом до Відня австрофіла ґенерала Яґужинского, який підчас переговорів з цїсарськими мінїстрами несподївано для себе наскочив на українську справу на горизонтї міжнародних відносин, дарма, що справа ся мала не полїтичний а економічний характер. А що се було несподїванкою для російського правительства видно з того, що в подрібній інструкції даній Яґужинському не знайшло ся найменших вказівок про торговлю України з Вроцлавом.

Видно, що вже на самім вступі переговорів пороблено натяки на припиненнє української торговлї з Вроцлавом, бо вже в першій реляції з Відня свому правительству 30 цвітня 1720 р. Яґужинский пише: „Що ж дотичить торговлї з Вроцлавом, то буду ту-

---

[1]) Див. напр. Соловьевъ, Исторія Россіи (Виданнє „Обществ. Пользы“ без дати) IV, с. 398—402, 521—529. [2]) ibid., с. 531—535.

тешним міністрам відповідати, що ся торговля була самовільна без усякої реґуляції[1]) і договору, а потім сама собою перепинила ся (!) наслідком многих причин а по більшій части через морове повітре; але нехай тутешній двір подасть проєкт, на яких умовах (кондиціяхъ) бажає сю торговлю відновити, то я його перешлю дворови в. цар. величества і сподію ся, що в. величество для приязни з цісарем згодите ся на все можливе, що не противить ся вашим інтересам".[2]) Ся запропонована відповідь Яґужинского, яку він мав дати австрийським міністрам дуже характеристична. Характеристична вона перш за все з гори заповідженим крутійством, з яким думав він вести дальші переговори в сій справі, а друге орґанічною чисто московською неохотою до всього, що „самоволне без всякаго опредѣленія и договору", що не мало свого жерела в якім небудь указї, хочби воно, як в сім випадку українська торговля, було природним наслідком даних обставин. В рескрипті з 23 мая в відповідь на сю реляцію Яґужинскому в імени царя написали: „Що до вашої відповіди, яку ви думаєте дати в справі торговлї України з Вроцлавом цісарським міністрам, наколи вони се будуть підносити, то ми се наймилостивійше апробуємо. Про се можна говорити потім, прийшовши до згоди в головній справі (себто в справі політичного союза), одначе не написавши сюди не можете на се (відновленнє торговлї) згодити ся".[3])

І аж тепер, коли про українську торговлю заговорили в Віднї, при чім не виключила була можливість, що мабуть треба буде пійти на якісь уступки зі свого дотеперішнього становища, правительство похопило ся, що власне кажучи, про фактичний стан української торговлї воно нічого, або майже нічого не знає. Щоб сьому зарадити, правительство повідомило гетьмана 3 мая 1720 р. що камер-колеґія висилає на Україну свого комісаря Василя Блєклая „для надзирания надъ тамошнимъ купечествомъ, что к размножению того купечества служить можетъ". Після даної йому інструкції Блєклай повинен був зібрати звістки, які товари з Ніжина і з инших українських міст вивозять до Польщі, Туреччини, Німеччини і в инші краї, так

---

[1]) Так треба в сім випадку розуміти „опредѣленіе".

[2]) Московскій Главный Архивъ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ. Австрійскія дѣла, 1720 г. № 7, реляція 1.

[3]) М. Г. А. М. И. Д. Австр. дѣла 1720 г. № 6, рескр. 9. (Всї рескрипти Яґужинскому підписані Ґоловкіним, Шафіровим, Остерманом і Степановим).

само яка скількість з тих товарів йде в Росію, скільки з того приходить мита, а нарешті якими способами можна би розширити торговлю на користь скарбу і народу. Всї ті інформації мав комісар збирати від ратушних митових урядників і від лїпших купців.[1]) На чім скінчила ся місія того комісаря — невідомо; мабуть нї на чім, принаймнї нам не вдало ся досї натрафити на який небудь слїд того справоздання, яке він повинен зложити правительству.

Тимчасом австрийське правительство не засипляло сеї справи і мінїстри дальше при кождій нагодї пригадували Яґужинскому про відновленнє торговлї з Україною. В реляції з 22 червня того року пише він знова своему правительству про се... „Ґраф Штарембerґ буцїм то від себе по щироcти сказав менї — говорить Яґужинский — що між иншими справами можна буде зробити договір про свобідну по давному торговлю України з Вроцлавом. На се я йому реплїкував, що треба ранїш прийти до порозуміння в головній справі, а торговля з трактатами нї в чім не вяжеть ся, хиба лишень о стільки, о скільки з обидвох сторін мали би бути іменовані комісари; до того ж я не розумію ся на порядках (очевидно при переговорах) про торговлю. На се він (Штаремберґ) відповів, що торговля справдї до головних трактатів не належить, а він теж в таких річах не має знання (іскуства) — і потім покинувши се злегка натякнув про невідповідне поступованнє Дашкова в Царгородї".[2]) На се знова відповіли Яґужинскому з Петербурга в рескриптї з 18 липня, що дізнавши ся про прінціпіяльну згоду цїсарського двора ввійти з Росією впорозуміннє, цар наказав уложити проєкт доброї приязни з цїсарем і в справі торговельних зносин між обидвома сторонами. Так проєкт оборонного союза як і в справі торговлї мав бути післаний Яґужинскому по виготовленню, тепер же його сповіщенно про се, щоб він мав на випадок конференції щó відповісти.[3]) І справдї, заки ще российський посол дістав сей рескрипт, то як він пише в реляції з 2 липня, австрийський віцеканцлер мав з ним конференцію, на якій заявив, „що цїсар тепер володїє богатьма краями над Середземним морем, проте можна б робити договір і в справі торговлї (побіч полїтичного). Потім віцеканцлер близше від себе пояснив, що можна

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малорос. эксп. кн. № 27/1754, лл. 127 і 129. Лѣтопись занятій Арх. ком. XVII, с. 134, № 205.

[2]) М. Г. А. М. И. Д. Австр. дѣла 1720 г. № 7, рел. 13, л. 50.

[3]) ibid. № 6, рескр. 17.

би умовляти ся і про торговлю з австрийськими німецькими провінціями. На кінець ґраф Штарембериґ просто таки зійшов на відновленне торговлї з Вроцлавом. Се вони — кінчить Яґужинский, який нарештї зорієнтував ся що до становища австрийського правительства — ставлять як достаточні і важні пропозиції з свого боку"[1]) (для заключення і полїтичного трактату).

Дотеперішний хід тих переговорів, як бачимо, дійшов до тої точки, де становище обидвох сторін достаточно вияснило ся. І так коли з одного боку російське правительство з початку справу відновлення торговельних зносин України з австрийськими краями вважало дрібною і неважною, про яку буде можна опісля говорити по заключенню головного трактату, то австрийське правительство навпаки, з початку що правда поволи і до волї осторожно, але чим далї то все більш твердо і консеквентно висувало сю справу наперед, так що вона кінець кінцем набрала характеру передвступної умови, від якої, як здавало ся, почасти залежить і порозумінне „о главнѣйшихъ дѣлехъ".

І російське правительство порозумівши в чім річ пішло й мусїло піти на уступки, принаймні в теорії. В рескриптї до Яґужинского з 1 серпня міністри писали: „коли цїсарський двір хоч не малу має охоту вступити з нами в зобовязання, одначе для того очікує проекту з нашого боку, для того ми наказали тут уложити такий проект так про приязнь з цїсарем (полїтичний союз), як про торговлю між обидвома сторонами... і сей проект буде вам скоро присланий".[2]) І дійсно в виготовлений загальний проект влучено між иншим і справу відновлення торговлї, як 5 точку, хоч зредаґовано її так загально, що в такій формі вона властиво нїчого не пересуджувала. В тій точцї сказано: „Щоби сей трактат зробити твердим і хосенним через користи (авантажи), які можуть обопільно мати піддані обидвох сторін в установленню торговельних зносин між краями і підданими висше названих величеств, для того постановлено і згоджено ся на те, що будуть іменовані комісари, які мають з'їхати ся для порішення і установлення умов трактату про комерцію. А заки той трактат буде заключений, то позволено буде з обидвох сторін підданим приїздити в другу державу і краї і тут займати ся купецтвом по установам і звичаям кождої держави".[3]) І коли — як говорить Яґужинский в реляції з 27 серпня — він відповідно до інструкції злегка натякнув австрийському ві-

[1]) ibid. № 7, рел. 16, л. 58. [2]) ibid. № 6, рескр. 18. [3]) ibid.

цеканцлеру, що надієть ся, що скоро буде в можности вести неґоціяції в справі обосторонної торговлї, то віцеканцлеру було се приємним, і він на се заявив, що се річ гарна і що можна вже чим небудь зробити початок цілій справі.[1])

Та тут російське правительство, хоч поробило обіцянки для приєднання Австрії, але що привернення давних торговельних зносин, себто свобідної торговлї на Українї йшло в розріз цілим напрямом його полїтики супроти гетьманщини — з дальшими стадіями сеї справи зволїкало. І що цікаво, що з хвилею коли воно загалом допустило розмову про евентуальний торговельний трактат, то від тодї дуже старанно уникало уживання термінів „торговля з Україною“ і т. д., а удавало, що дїло тут в торговлї загалом з Россією, а потім висувало і торговлю з Москвою, хоч австрийські міністри вже з самого початку дуже виразно поставили справу, о яку торговлю їм розходило ся. Як доносив Яґужинский 22 жовтня тогож року, віцеканцлер знов говорив йому про торговлю і питав, „чи я маю повновласть переговорювати про се, згодити ся в тім напрямі, щоби торговля між Росією (!) і Вроцлавом по давному була свобідна. При тім додав, що з вигодою для обидвох держав обопільно можна вдоволяти ся товарами, а власне за юхт і инші російські товари можна брати сукна, угорські вина, що лїпші від французьких, і т. и., згадав також, що тепер у них в Остендї заведено торговлю з Індіями“. На се відповів Яґужинский, що торговельного трактату так скоро не можна уложити, і для того звичайно в усїх инших (загальних) трактатах тільки застерігаєть ся, що для уложення специяльно торговельної конвенції будуть іменовані комісари. При тім російський посол покликав ся і на зацитовану висше точку російського проєкту, в якій досить виразно зазначено, щоби до часу заключення торговельного трактату було позволено підданим обидвох держав приїзджати і торгувати в кождій з двох держав відповідно до постанов всякої з них. Нарештї закінчив, що треба з „главнѣйшей матеріи дѣло начинать“.[2]) Розумієть ся, що таким становищем австрійські міністри не задовольнили ся. Се тим більше, що російське правительство на практицї не сповняло обіцянок, зроблених в 5 точцї договорного проєкту, і, як знаємо вже, так само як і перед тим ніяких уступок не поробило українським купцям що до вивозу за границю товарів. Проте небавом по сїй розмові 19 листопада покликав до себе Яґужинского міністер ґраф Шлїк і тут насту-

[1]) ibid. № 7, рел. 29, л. 115. [2]) ibid. № 7, рел. 43.

пила між ними інтересна виміна гадок в сїй справі. Ґраф Шлїк зажадав від Яґужинского, щоби перед заключенянем формального трактату „позволено підданим обидвох держав свобідно по давному вести торговлю“. На се відповів Яґужинский, „що про те нема що й говорити, бо се вже в поданім проєктї запропоновано, і коли в головній справі прийде до порозуміння, то се останнє (дотично торговлї) само собою прийде“. Шлїк очевидно знаючи вже цїну таким обіцянкам вправдї впевнив Яґужинского, що австрийське правительство схилило ся до тої думки, щоби обидві держави „тїсно звязали ся“, одначе додав, що „позаяк **торговля є головним мотивом до доброї приязни** між обома націями, то він сподїєть ся, що се тому нї в чім не перешкодить, наколи торговельні зносини зараз же будуть відновлені“. Супроти такого dictum російський амбасадор нїчого лїпшого не міг придумати, як знова заслонити ся тим, „что о подробностях коммерціи не іскусен і тако ничего на то ему отвѣтствовать не могу“. Одначе наколи австрийське правительство чого такого бажає, то нехай з свого боку запропонує, яким способом уладити торговельні зносини. а він, Яґужинский, не занедбає про се донести. За се вхопив ся Шлїк і тут же „старой образецъ предложилъ“, себто щоб привернути попередній стан. Врештою можна було, по думцї Шлїка, знайти і другий спосіб, по части компромісовий, а власне що австрийські купцї могли б зі Шлезка возити свої товари до Ґданська, а купцї з Росії (з України) на російських кораблях теж туди спроваджувалиб свої товари і там наступала би обміна. На се знова відповів Яґужинский, що він не може дати пояснень про такі подробицї, а просить мінїстра представити свої жадання і проєкти на письмі, що Шлїк прообіцяв зробити иншим разом.[1]) На сїм австрийське правительство поки що перервало переговори в Віднї, щоб їх перенести на більше відповідний ґрунт до Петербурга.

В Петербурзї підняв сю справу на ново австрийський посол ґраф Кінскі. Він міг сподївати ся деякого успіху тим більше, що одночасно вів секретні переговори з деякими відданими собі мінїстрами (напр. відомим вже ґенералом Яґужинским) в справі унормовання наслїдства на російськім престолї в користь свояка цїсаря, сина Олексії Петровича, в чім потайки годили ся з ним мінїстри. І так Кінскі відбув першу, здаєть ся, конференцію в колеґії заграничних справ дотично відновлення торговельних зно-

[1]) ibid. № 7, рел. 50.

син між Україною і Шлезком 4 грудня 1721 р. Тут він навязав від разу до тих перегеворів, які ведено в минулім році в Відни через Яґужинского. Він заявив, що позаяк тепер щасливо відновлено давну добру згоду між обома державами, для того треба б, щоб для показу сього на зверх, піддані обидвох сторін могли з того користати. Через те з боку цісаря ставлять домагання, щоб тепер до часу заключення формального трактату була між підданими обох держав відновлена по давному свобідна торговля, а власне з України через Польщу з містом Вроцлавом. Очевидно російські міністри звалювали вину перепинення торговельних зносин зі Шлезком вже не на морове повітре, а на трудности, роблені купцям в Шлезку[1]), а також використали, як арґумент давнійші скарги українських купців на митарства

---

[1]) Не знаємо навіть приблизно, які надужитя над купцями в Шлезку закидали російські міністри. Але розуміеть ся, що за такий довгий час зносин знайти що небудь в тім роді було нетрудно. І так можливо, що тут міністри покликали ся на подію, яка склала ся з київським купцем Романом Якимовичем. Після представлення справи самим Якимовичем, його пограбили в марті 1704 р. недалеко Вроцлава цісарські піддані, що подали себе за Шведів, з яких одначе був тільки оберляйтнант Гаґен (Haagen). При тім мав помагати тій шайці властитель замку і містечка Тошка, де се власне стало ся, ґраф Кольонна. Шкоду понесену наслідком тої грабіжи подав Якимович на 20.000 ефимків (пограблені товари на двадцяти возах, як сукна, полотна, срібло і коси). Якимовичеви вдало ся виканючити в Петербурзї в 1705, 1707, 1709 рр. відповідні грамоти до цісаря з просьбою розглянути сю справу і нагородити пошкодованого. Австрийське правительство дійсно зарядило слїдство а потім і суд в Празї в сїй справі, з чого виходило, що пограбив Якимовича шведський відділ зі згаданим оберляйтнантом на чолї під претекстом конфіскати оружя і все те разом з купцями відпровадив до Торуня, де був тодї шведський король. Король з добичі $^{2}/_{3}$ задержав собі а $^{1}/_{3}$ віддав грабіжникам. Ґраф Кольонна, як виходило зі слїдства не тільки, що не помагав грабити, але ще старав ся оборонити купців, хоч розуміеть ся безуспішно. А що в тім нападї в самій річи приймало участь декілька цісарських підданих, то австрийське правительство зобовязувало ся з них по змозї відповідну частину шкоди стягнути. Одначе се, як і загалом цїла ся афера, скінчила ся нї на чім. До річи, в наступнім (1705) роцї того нещасливого Якимовича знова пограблено тепер вже в Польщі на суму 15.000 ефимків, наслідком чого він обанкротив ся, а його зобовязання мусїв перейняти на себе його брат, відомий Кузьма Кричевець, пізнїйший київський війт, якому знова 1709 р. російські салдати забрали 52 коней, буцїм то для переслїдування Шведів. Вся та історія служить ярким зразком того, як тяжко давала ся в знаки північна війна українській торговлї. М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малорос. экс. кн. № 7/1734, лл. 722—772.

в Польщі. Кажемо: очевидно, бо того можна догадувати ся з відповіди ґрафа Кінского на ті дві точки. І так що до евентуальних трудностей купцям в Вроцлаві, то після запевнень Кінского римський цісар обіцює видати відповідні дуже строгі укази, щоб на будуче чогось подібного не було. Що до того, на що були наражені купці підчас переїзду через Польщу, а власне на перетримуваннє, плаченнє богатьох неправних мит і т. д. то Кінскі іменем свого правительства запропонував спільну інтервенцію у короля і Річи посполитої з домаганнєм, щоб там був запроваджений в сїй справі порядок і забезпеченнє купців від надужить[1]).

Нарештї колеґія заграничних справ, в якій Кінскі зі згаданих перед тим мотивів натрафив на прихильність, а якій хотїло ся приєднати Австрію, в своїм докладї царю про сю справу запропонувала в дуже зрештою обережній формі таке: „Тому що від цїсарського мінїстра наступило предложеннє відновити свобідну торговлю з городом Вроцлавом, то чи не зволить імператорське величество показати цїсарському дворови деяку прихильність в тїй справі, а власне позволити певну о з н а ч е н у скількість (уреченное число) товарів туди (у Вроцлав) возити. А щоби в митах не було страти, то в Київі установити на ту означену скількість товарів мито. Тим способом можна б в разї потреби приєднати цїсарський двір для инших зобовязань". На се цар 21 цвітня 1722 р. поклав таку резолюцію в формі інструкції для мінїстрів: „О трактатѣ полномъ указу не имѣетъ а здѣлать года на два с разсмотреніемъ". Крім того, щоби себе лїпше забезпечити, Кінскі на приватній авдієнції у царя 13 мая предложив особисто — як видно з протоколу тої авдієнції — між иншими головними, як 4 точку своїх домагань „О бреславскомъ купечестве, чтоб по прежнему с Украиною возстановлено было", на що цар відповів, „що для виявлення своєї приязни до цїсаря вже наказав (мінїстрам) з ним, ґрафом, прийти до порозуміння".[2])

На скільки допущеннє українських купців до Вроцлава було важним моментом в відносинах Австрії до Росії, бачимо тут вже виразно з того, що при попередних переговорах лише від часу до часу маркована, тепер вже ясно Кінским була сформулована позиція, що Австрія в значній мірі від відновлення торговлї з Україною робить залежним своє дальше становище

[1]) М. Г. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1721 г. № 9, лл. 23—24, Австр. дѣла 1722 г. № 6. М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 706. [2]) М. Г. А. М. И. Д. Австр. д. 1722 г. № 6.

до Росії в політичних справах. Навіть більше, Австрія власне від сеї справи хотіла зачинати переговори про політичний союз. Се особливо підніс Кінскі на дальшій конференції з російськими міністрами 7 липня[1]) тогож року в часї дебати над союзом. По словам донесення французького посла Кампредона кардиналови Дюбуа, Кінскі зазначив, що для облегчення дороги до тої щасливої події (союза) необхідно треба зачати від справи відновлення торговлї між Шлезком і Україною.[2]) Справа ся була на стільки серіозна навіть в кругах дипльоматів инших держав[3]) що Кінскі уважав зовсім можливим можливим пояснювати нею хоч би перед згаданим Кампредоном свої таємні конференції з російськими міністрами, за чим, як догадував ся Кампредон, крили ся переговори в справі наслідства російського престола.[4])

Остаточно під напором австрійського правительства так цар і його міністри по неволї мусїли згодити ся на таке поставленнє справи, що відновленнє торговельних зносин з Вроцлавом становить один з важнійших моментів в відносинах між обома державами, зглядно одну з головних точок для австрийсько-російського союза. Так само колеґія заграничних справ пропонуючи цареви „показать в томъ нѣкоторую склонность“ австрійському дворови, як і сам цар, коли відповідаючи підчас авдієнції Кінскому сказав, що „для показанія дружбы своей к цесарю“ він поручив міністрам „о томъ согласить ся“, тим самим признали сю справу навіть, як передвступний крок до загально-полїтичного трактату. Тут заходила тільки та ріжниця, що як ми вже зазначили, Австрія мала на думцї і говорила про відновленнє торговлї між Україною і Шлезком, а російське правительство маючи очевидно на думцї те саме, старанно обминало саму назву України, а справу ставило так, що буцїм то діло в торговельних зносинах між Росією і Вроцлавом. Одначе, що тут очевидно розходило ся поки що о самі слова, то австрійському послови було байдуже, як се називають. За те показала ся велика ріжниця між поглядами російського

---

[1]) ibid.

[2]) ...M. le comte de Kinsky a ajouté, que pour faciliter cet heureux évènement, il était nécessaire de commencer par le rétablissement du commerce entre la Silesie et l' Ukraine. Донесеннє з 30 липня 1722 р. Сборникъ Русс. Историч. Общества, т. 49, с. 127.

[3]) ibid. с. 123; донесеннє Кампредона з 24/7 1722 р.

[4]) ibid. с. 134.

правительства і австрийського посла, коли прийшло до розвязки конкретного питання, яким способом навязати назад торговельні зносини з Вроцлавом. Австрийське правительство нічого не мало проти торговельної конвенції, за яку стояла Росія, але розуміло і се, як привернення status quo. Для російського правительства таке поставлення питання означало ні менше ні більше, як перечеркнення свойого дотеперішного так фіскального, як політичного становища супроти гетьманщини. А на се воно, як на зміну свого основного прінціпу в відношенню до України жадним робом не хотіло піти. І тут то між центральними російськими інституціями завязала ся кореспонденція, яка мала сформолувати становище Росії в сій справі. А передовсім відчувала ся потреба відповідного матеріялу для інформації, яким колеґія заграничних справ не розпоряджала, а який з свого боку посідав австрійський посол, маючи в руках хочби цитований вже нами меморіял вроцлавських купців. Та тут з гори можна було сподівати ся, що такий чи инший результат тих дослідів ледви, чи міг що небудь змінити. Врештою російське правительство, головно колеґія заграничних справ, яка вела переговори ще перед зібраннєм потрібних дат вже мала вироблену певну перспективу, в рамках якої вона постановила держати ся. Не виходячи зі становища інтересів торговлі а передовсім української, але трактуючи сю цілу справу як необхідну уступку своїх інтересів на річ Австрії, Петро і його міністри від разу, як ми бачили, станули на тім, що можна згодити ся на вивіз до Вроцлава тільки певної скількости товарів, при захованню нового мита і то на разї лишень на два роки. Але розумієть ся, для дальшого ведення переговорів сього було мало. Проте колеґія заграничних справ звернула ся насамперед з пропозицією з 9 марта 1722 р. до комерц-колеґії а потім 29 мая і до сената з жаданнєм прислати відомість, „в котрім році і які саме товари указами заборонено з Росії за границю вивозити і які позволено, щоби знаючи се напевно можна було з цісарським послом в справі торговлї з Вроцлавом дійти до порозуміння“.[1]) Дальше колеґія в початках липня стягнула зізнання київського купця Вишневського проте, які товари з України вивозять до Вроцлава, а які звідтіля привозять.[2])

Поки наспіла відповідь від згаданих інституцій, Кінскі зорієнтувавши ся, що справа йде в небажанім для нього напрямі, ви-

[1]) М. Г. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1722 г. № 6. [2]) ibid.

ступив з новими поясненнями. І так в часі відомої конференції 7 липня, коли на його пропозицію відновити вже раз торговельні зносини з Вроцлавом, російські міністри зажадали від його спису найбільше потрібних Вроцлавови товарів, а при тім заявили готовість заключення конвенції, то він тим зовсім не одушевив ся. Він відповів, „що така конвенція зовсім непотрібна, бо як сю торговлю указами заборонено, то цісар просить лишень, щоби знова указами назад її привернено".[1]) Потім одначе передав спис потрібних товарів, який ми вже перед тим використали. Таке представленнє австрійського посла не вплинуло на зміну становища колеґії і вона передавши сенатови бажання Кінского, від себе подала (31 липня) такий проєкт. Отже хоч колеґія опирала ся на резолюцію, то одначе вона що до часу, на який мала бути заключена конвенція, значно її звузила. „По думці колеґії — написано тут — можна позволити (на вивіз товарів до Вроцлава) до указу без означення часу, бо можна буде розглянувши інтерес імператорського величества[2]) се розпорядженє знова переміни́ти. Можна позволити на вивіз до Вроцлава на продажу тих товарів, котрі перед тим туда вожено і котрі находять ся в списї цісарського посла ґрафа Кінского, а власне всякого рода юхту, воску, сала, всяку мягку рухлядь, казьонного ревеню, рачачих очей, бадяну, салітри (означену скількість), клею, чаю, тютюну, бобрових хвостиків, китайок, китайських камок всякого коліру, рогатої худоби з України, означивши притім при кождім товарі, скільки якого річно туда пропускати. А з Вроцлава позволити привозити в Росію ті товари, яких царськими указами впускати до Росії не заборонено. При тім в Київі установити на ті товари означену скількість мит, відповідно до того, скільки належалоб платити від тих товарів в портах його величности, щоби не було через те для скарбу страти".[3]) І так як бачимо проєкт сей не тільки, що власне кажучи не робив ніяких полекш для торговлї, але ще — особливо що до України — заострював в дечім дотеперішне положеннє. Задержував і через конвенцію хотїв санкціонувати установлене iure caduco мито, якого на Україні перед тим не платили, за те дозволяв вивозити товари, які перед тим від біди можна було вивозити, а так само й ті, що

[1]) ibid. [2]) себто колиб такий дозвіл показав ся шкідливим для інтересів скарбу.

[3]) Г. М. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла, 1722 г. № 6. М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 721.

що в 1719 р. перестали бути заповідними при одночаснім задержанню в цілій силї постанов, які забороняли впроваджувати конкуренцийні для російської промисловости або для російських портів заграничні вироби. Та сього мало. Брак означення терміну, до якого ся нова постанова мала обовязувати, впроваджував постійну непевність в купецькі круги, які через те не могли пускати ся на більші торговельні підприємства і подорожі. А вже найбільше безглуздою і небезпечною була пропозиція установити певного рода контінґент вивозу до Вроцлава, себто якийсь процент загального експорту поодиноких родів товарів. Така чисто канцелярська видумка при недостачі орґанізації торговлї в тих часах, браку торговельної статистики не тільки з поодиноких районів, але й з цілої держави, мусіла впровадити лишень величезне замішанне в торговельнім руху і наразити купецтво на кольосальні шкоди. Правда прототип такого контінґенту мала колеґія в процентовім роздїлї вивозу до поодиноких портів держави, але там принаймнї було се зорґанїзоване через приділенне поодиноким портам поодиноких торговельних районів.[1]) Одначе сенат, як верховна власть в указї з 10 вересня тогож року цілковито станув на становищи колеґії що до всїх її пропозицій в сій справі а в тім числї і що до згаданого контінґенту доручивши колеґії заграничних справ на спілку з комерцколеґією виробити такий контінґент для поодиноких родів товарів.[2])

За те критично поставили ся до того кабінетного еляборату більш компетентні в таких питаннях інституції, як комерцколеґія і головний маґістрат. Мимо того, що згадані інституції теж держали ся прінціпів фіскалїзму, але не горячкували ся так дуже всякими полїтичними тенденціями, як колеґія заграничних справ і сенат. Вони дивили ся на справу більш холодно і не бачили причини инших заборон, крім зміцненого мита. В своїй промеморії з 9 жовтня 1722 р. до колеґії заграничних справ комерц-колеґія писала: „Можна позволити так із Росії крім салїтри і лосевих шкір[3]) до Вроцлава, як і заграничні товари пропускати через границю без означення скількости, хто скільки схоче, за оплатою мита, яке побирає ся в російських портах і через те не буде страти в поборі з мит. Так само

[1]) Семеновъ, op. cit. c. 58.
[2]) Г. М. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1722 г. № 6.
[3]) Салїтра і лосеві шкіри йшли головно на потреби війська.

можна пропускати за границю і заповідні товари, але за оплатою мита на підставі ново уложеної тарифи.[1]) За оплатою мита після тоїж тарифи дозволити можна і привіз заборонених товарів з Вроцлава. Бо — як справедливо говорить дальше комерцколеґія — „установленнє високого мита служить замість заборони вивозу“. Щож до побирання тих мит, то комерц-колеґія пропонувала на тій граници (в Київі) дати для сього окремого інспектора. Тому для піддержання своїх виводів комерц-колеґія запропонувала на поодинокі роди товарів дійсно незвичайно високе мито, яке мало лягти в основу нової тарифи.[2]) Так само критично відніс ся до проєкту колеґії заграничних справ а тим самим і сенату головний маґістрат в своїй промеморії з 23 жовтня. Головний маґістрат уважав шкідливим і неможливим до переведеня точку проєкту про контінґент. Маґістрат „постанову сенату в справі відновлення торговлї з Вроцлавом... а власне, щоби з перечислених товарів для торговлї з Вроцлавом пропускати тільки певну означену скількість“, вважає неможливістю. З того виникне для купців клопіт і замішаннє (конөузія), бо — арґументує маґістрат — наслїдком деяких перешкод не зібрано досї певних звісток, скільки юхту і инших товарів вивожено до Вроцлава на продаж, а на жаль таких звісток не можна буде скоро зібрати. Можна лишень догадувати ся, що напр. юхту, котрого там (на Шлезку) найбільше потрібують, вивожено 30—50 тисяч (пудів). І наколи означити певну часть до вивозу до Вроцлава особливо юхту (бо що до инших товарів, то по думцї маґістрату, торговля ними в портах не зменшить ся), то в такім випадку не обійдеть ся без замішання серед купців, бо не знаючи, що і як, богато купців поїде з немалою скількістю юхту, а на гра-

---

[1]) Г. М. А. М. И. Д. Австр. дѣла 1722 г. № 6.

[2]) І так комерц-колеґія м. и. пропонувала такі мита від впроваджуваних товарів: від золота, срібла, шовкових парч і шовкових матерій і камок — 20% від вартости товару; від каламинок — 20%; від всякого рода полотен (гладжених, голяндських, шлезських і т. д.) — 10%; від панчіх — 20%; від шовкових золотом і сріблом перетиканих лент — 20%. Від вивожених за границю і допущених до свобідної продажі (вольный торгъ) давнїйших казьонних товарів: від свинячої щітини $^{2}/_{3}$ єфимка від пуда; від клею — 3 єфим. (пуд коштував 15 р. отже 10%); від ревеня 5 єфим. (пуд вартости 40 руб. отже 7%) і т. д. М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малорос. эксп. кн. № 66/1793, лл. 723—725.

ниці їх не пустять, коли буде надвишка від призначеної для вивозу скількости. Через те і упаде торговля". Що до ввозу і вивозу инших товарів так заповідних як і незаповідних, то з огляду на те, що на них мало бути наложене звичайне а на заповідні підвисшене мито, значить ніякої страти для скарбу не могло бути, то маґістрат загалом згодив ся з думкою комерц-колеґії. Одначе всеж таки, як представник російських купців і промисловців висказав легкий сумнів, чи завдяки спроваджуванню заграничних виробів, не понесуть якої шкоди російські фабрики.[1]

Арґументи сих двох компетентних інституцій були на стільки важні і сильні, що навіть вплинули на колеґію заграничних справ, так що вона в донесенню з 22 листопада заявила себе згідною з комерц-колеґією і головним маґістратом. Та не те сенат, який руководив ся передовсім мотивами політичного, а не економічного характеру. І так не дожидаючи ся, що скаже колеґія заграничних справ на промеморії комерц-колеґії і головного маґістрату сенат на засіданню 20 листопада 1723 р. порішив лишити ся при першім проекті так що до означення певного проценту товарів, допущеного до вивозу на Шлезк, як і що до мит, які повинні бути однакові з побираними в портах. Рівнож постановив не позволити на вивіз заповідних товарів, а так само ввіз заборонених заграничних виробів. Означеннє проценту (з виїмком юхту, якого сенат призначав для вивозу 30 тисяч пудів, чіпивши ся непевної цифри поданої комерц-колеґією) доручив комерц-колеґії, яка мала теж порішити, в якім пункті установити комору для побирання мита.[2] На тім поки що ся справа спинила ся.

Тимчасом у Відни з початком 1723 р. той самий Кінский, який повернув з Росії, не можучи діждати ся остаточного полагодження тої справи, не давав спокою новому російському послови Ланчинскому, безнастанно допитуючи ся, чи вже вийшов указ про приверненнє торговельних зносин з Вроцлавом. З тим Ланчинский змушений був звернути ся до свого правительства в реляції з 2 лютого 1723 р.[3] На се йому відповіли аж

[1]) ibid. лл. 725—726. Г. М. А. М. И. Д. Австр. дѣла, 1722 г. № 6.

[2]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малорос. эксп. кн. № 66/1793, л. 727.

[3]) Г. М. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1723 г. № 3, рел. 11.

в цвітни, що указ про се ще в лютім видала комерц-колеґія разом зі списом товарів, які заборонено вивозити до Вроцлава і заборонено ввозити з заграниці до Росії. Притім Линчинскому переслано копію до того указу для евентуальної передачі австрійським мінїстрам.[1]) Такий указ справді видав сенат 6 лютого 1723 р. а опублїкувала його комерц-колеґія з кінцем того місяця.

Що перше кидаєть ся в тім указї в очи, то власне постанова, проти якої ремонструвала перед тим комерц-колеґія і головний маґістрат: з дозволених загалом для продажі за границею товарів допущено до вивозу тринадцяту часть цїлого обороту, з виїмком китайських камок і перських матерій, які можна було вивозити „безъ препорціи“. Отже упривілейовано продукти не українські а такі, якими торгували передовсїм російські купцї, які значить, тепер головно скористали. Дальше вийнято з тої заграничної торговлї заповідні товари, а мито на дозволені установлено таке, яке плачено в російських портах. Наконець зі Шлезка дозволено спроваджувати ті товари, які і так до тепер не були заборонені, а мито на них наложено теж таке, як побирано в портах. Врештї не означено часу, до якого обовязувати мали сї норми, а сказано загально, що до указу, себто до відкликання.[2]) Колиж переглянемо тепер долучений до того указу спис заборонених до ввозу в Росію і вивозу заграницю товарів, то побачимо, що в першім випадку полишено в силї всї попередні заборони, цитовані нами вже перед тим. Иншими словами і на дальше не допущено усіх заграничних виробів, для яких в Росії закладано фабрики, а так само тих, яких імпорт правительство старало ся направити через російські порти, щоб тим способом піднести значіннє так портових мит, як також російських купців, котрі ті товари в портах купували для перепродажі їх опісля в инших містах. Щож знова тикаєть ся вивозу, то на індексї заборонених продуктів найшли ся лосеві, оленячі і козлові шкіри, салїтра, лен і пенька.[3]) Значить вийнявши рогату худобу, юхт, віск, сало, щітину і пару продуктів дрібнїйшого значіння як ревень, клей і т. д. підставові, так сказати, предмети української торговлї, а власне пенька, лен і салїтра, так і ли-

---

[1]) ibid. № 7, рескр. 4.

[2]) П. С. З. VII, № 4159. Г. М. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1723 г. № 7 додаток до рескр. 4. [3]) ibid.

шили ся забороненими. Отже коли і була яка небудь користь з тих переговорів і з їх результату — що йно наведеного указу, то вона найменше розтягала ся на українське купецтво. Поза тим для тодішньої адміністрацийної практики дуже характеристичне, що всяка справа, особливо наколи вона як в сім випадку дотичила України, перейшовши через фільтру правительственних інституцій, затрачувала в часї того усї свої скільки небудь добрі прикмети і виливала ся на кінець в формі указу, який зате задержував усї відємні точки урядових проєктів. Здаєть ся не треба додавати, що таке порішеннє справи не тільки що не принесло ніякої користи, але як се вже передвидів головний маґістрат, ввело ще більшу „конфузію“ між торговий люд, ніж се було до тепер. Тим самим розуміє ть ся се нікого не вдоволило, анї австрийського правительства, що в сю справу тільки вложило заходів, анї заінтересованої людности. Се найкраще видно по тім, що контрабанда на польській границї чим раз більше змагала ся. Уряд бачив себе спонуканим хапати ся чим раз острійших способів, про що свідчить хочби при кінцї тогож 1723 р. (28 листопада) виданий указ. Указ ствердивши істнованнє потаємної торговлї забороненими товарами, установляє ще раз „крѣпкія заставы“ на польській границї на більших дорогах, менші наказує закопувати, закладати і т. д. а нові знова дороги забороняє прокладати. Наколи б розїзд застави, помітив слїд прокладеної свіжо дороги, то повинен зробити засїдку і спіймавши винуватця (очевидно, коли се буде купець з товарами), усе в його конфіскувати.[1])

(*Кінець буде*).

---

[1]) П. С. З. VII, № 4370.

Дещо з української творчости артиста-маляра Тропініна.

Подав **Кость Широцький.**

Відомий на початку XIX віку московський портретист Василь Тропінін (1776—1857 р.) цікавий для нас тим, що він, будучи Москалем по походженю, через переймане української манери від своїх попередників і вчителів, а також через свою житеву школу не хотячи був якийсь час справжнім українським художником.

Учитель його, теж відомий маляр, Степан Щукін передав йому секрет і манеру писання чудових портретів, взяту ним від Українця Дмитра Левицького (1735—1822 р.), а житє, природа і люде України, де прийшло ся довгий час Тропініну жити, ввели його в круг українських ідей.

Завдяки сему Тропініну належить ся певне місце в історії українського малярства. До України належить вся перша пора діяльности сего художника, коли він пробував у кріпацькому стані.

Вирощений на Україні й вихований на українських майстрах, Тропінін, що перші кроки артистичні робив на Україні, иншим як Українцем по формам своєї творчости й по духу не міг бути, бо як кріпак він був близький до нашого простого народу[1]) й впливала на него не московська чи італійська природа, а натура українська.

[1]) В подільських селах, напр. в с. Кукавці Могилівськ. пов. заховали ся деякі теплі спогади за Тропініна; там його вважають, між иншим, за Українця з роду. Див. Труды Под. Епарх. Ист.-Статист. Комитета т. IX ст. 693, також: „Православная Подолія“ за 1909 р. № 41.

Через те Пречисту Діву, плащаницю й цілий іконостас сьвятих Тропінін малював з українськими лицями (в церкві с. Кукавки Могилівськ. пов.); малював також українські побутові сцени („Весіля в Кукавці“, „Прядільниця“, „Дівчина на черешні“) й українські містини („Альбом краєвидів з с. Кукавки“, „Церква в Кукавці“). В своїх портретах мальованих на Поділю Тропінїн теж був зачарований природою України й її кольоритом. Там він не відступає від манери старих українських портретів й дає при тім де-які нерозгадані досї для нас лиця Українців вельми цікаві.

Біоґрафія Тропініна інтересна тим, що трохи нагадує горопашне житє Тараса Шевченка.

Не по своїй волї й охотї судило ся Тропініну осїсти на Україні та піддатись її впливам. Він ще за молоду був вивезений сюди з Новгородської ґубернії, з с. Карпова, своїм паном, зятем відомого Мініха, ґрафом Іраклїєм Морковим.

Молодий хлопець почав малювати самоукою. Батьки просили за хлопця, щоб пан віддав його вчити ся до маляра, але пан натомість був його відправив в науку до кондитора. Тоді вступили ся за хлопця родичі самого Моркова й пан по довгих ваганнях (1804 р.) віддав малого Тропініна портретистови С. Щукіну, ученикови Дмитра Левицького. За чотири роки науки Тропінін вивчив ся великої точности рисунку, уміння вибрати потрібні аксесуари до портретів, гармонійного кольориту й майстерного, старанного письма. Ґраф Строґанов, тодішний президент Петербурської Академії Штук красних, побачивши картину Тропініна „Хлопчик з пташкою“, хотів приняти його до Академії, але Морков мерщій забрав художника з Петербурга й відіслав його в свої українські маєтки.

Морков мав на Україні великі добра, які дістали ся йому в нагороду за відзначеннє в польській війнї й при штурмі Ізмаїлу, року 1793, по другому поділї Польщі. Дала йому цариця Катерина на Поділю Сальницьке староство (тепер в Літинському й Могилівському повітах), сконфісковане у Катерини Косаковскої, з роду Потоцкої[1]).

До сих маєтків відправив Іраклій Морков Тропініна — в теперішній Могилівський повіт, в с. Кукавку (по книжному

[1]) Там же ціле Камянецьке та Лятичівське староство дістав брат Іраклія Маркова Аркадій. Див. в „Трудах Под. Ист. Статист. Комітета“ т. IX, а також в „Матеріалахъ для исторіи Подольской Губерніи (1792–1796 г.)“, ст. 210 и д. Кам. Под. 1885 р.

„Кіковку“), куди й сам перебрав ся, впавши в немилість царя Павла I.

В Кукавці Тропінін багато малював з натури, але разом з тим робив тут на пана як звичайний кріпак: малював паркани, карети, прислуговував за столом, їздив з панами, вчив малювати панських дітий, доглядав за сільськими роботами, малював портрети своїх панів й сусідніх дідичів.

Бодай таким чином — на панських портретах, а свою руку Тропінін набивав і набивав. Натури перед очима своїми він мав досить і в свому захопленю малярством, не зважаючи на брак часу, не пропускав нічого, що було гідне в ту пору художницької уваги. Рідко якому вродливому селянинови з Кукавки або дівчині, а й иншому дідови пощастило вивернути ся пензля сего художника — таку силу списав він живих голов.

Україна, по признаню першого вчителя Тропінінового С. Щукіна, стала йому Італією, бо тут він виробив свою манеру й тут було широке поле артистичного житя навіяного західними впливами ще від часів художницьких шкіл в місцевих Лаврах, а також новим чисто українським духом Лосенків, Левицьких та Боровиковських.

При всім тім Тропінін все-ж таки був крепаком й пан, похваляючись ним перед своїми гістьми й сусідами, робив з ним те, що йому бажало ся. Де хто наважував ся був просити за Тропініна, щоб його відпустили на волю, але дочки Моркова на перебій намагали ся дістати його собі на посаг. За Тропініна просили навіть чужоземці, які чудували ся його роботами[1]).

Аж на 47 році віку Тропініна старий вже пан дав йому волю (1824 р.). Художник оселив ся тоді в Москі, там жив до своєї смерти (1857 р.).

На Україні, де під сьвіжими впливами сучасних українських майстрів й української природи виріс його талант, Тропінін пробув весь свій молодий вік, найтяжшу пору свого житя. Рік 1812 був для него особливо тяжкий. Тоді Морков був призначений командуючим над московськими дружинами (під час походу Наполеона) й Тропініну по волї пана прийшло ся перевозити до Москви панське добро.

На сільських возах, волами, не вміючи гаразд росийської мови, прийшло ся йому йти з чумаками через всю Московщину, вперед до Москви, а після до Симбірська. Не оден раз прихо-

---

[1]) Русскій Вѣстникъ за 1861 р. т. XXXVI.

дило ся боронитись від темної юрби, бо наших чумаків вважали всюди за французів й стрічали надто вороже. Окрім того тоді пропали всі його етюди й картини мальовані до тої пори на Україні. Тропінїн був спродав їх П. І. Дмитрієву в Москву й вони всі згоріли на Московському пожарі. Так пропали кращі роботи його молодости, бо після повороту на Україну, Тропінїн за браком часу, обтяжений господарськими роботами, до самого свого визволеня малював вже не богато.

Після визволення з кріпацтва Тропінїн приїхав в Петербург, щоби дістати степень художника; в Академії не повірили, що три портрети, які Тропінїн виставив, то робота його руки; він мусів малювати ще оден портрет (медалера Лебрехта) на очах своїх судіїв. Остання доба діяльности Тропініна цілком не наша, за те молоді літа сего художника являють нам доказ сили нашої природи й нашого минулого, що змогло напоїти його голодну і скривджену душу.

На Україні Тропінїн намалював велику силу селянських голова, малював образи до церков і в хати селянам, а також цілі картини українського побутового житя й українських місцевостий. Де-які з сих робіт Тропінїнових переховують ся по музеях, але більшість пропадає в подільських церквах і у приватних людий. Наприклад, кілька великих картин Тропініна є у нинїшнього дідича в с. Кукавці Аввакума Павлушкова в його домі (великий родинний портрет Іраклія Моркова, коло якого разом сидять його дочки за шитєм та фортепіяном, якась пані й двох синів ґрафа; портрет трох дочок і сина Моркова з ґувернанткою; портрет дочки Іраклія Моркова Наталки; „Ґітарист“ — подібний до тої ж картини з музею Олександра III в Петербурзї; картина селянського весіля по дорозї від шлюбу до дому; образи: Різдво Христове, Мадонна з отроком Христом і Іваном, Марія Маґдалина). Є ще картини Тропініна у поміщика з с. Нижчого Ольчедаїва Могил. пов. в Іраклія Дмитровича Моркова і в др.[1])

В кукавській церкві є цілий, майже нікому невідомий, розрізнений вже іконостас роботи Тропініна[2]) й кілька образів: св. в. м. Дмитра; св. Софії, Віри, Надії й Любови (іменний

---

[1]) Православная Подолія 1909 р. № 41.

[2]) Мальований не 1807 року, як гадає о. Е. Сїцінський (Православная Подолія 1909 № 41), а р. 1818, про що свідчить найблизчий приятель Тропініна художник Рамазанов, який вважає сю роботу одною з останнїх роблених Тропінїном на Україні.

образ ґрафинї Моркової з дочками); св. Миколая, Варвари (в память Варвари Моркової, похованої коло Кукавської церкви); Андрія й Наталії; Чотирох євангелистів з книгами й агнцем (по Йордансу в Люврі); Мадонна з Христом, якого підтримують ангели; знов образи Божої Матері й Спасителя. Окрім того відомо, що Тропінїн малював до сеї церкви корогви а кукавським селянам малював образи.

Одначе в селян в Кукавці окрім памяти, здасть ся, від Тропініна не зістало нїчого, а образи мальовані ним до церкви вже підправлені й попсовані, так що спиняти ся над сими новоявленими творами Тропініна з української доби його житя не варто. Далеко цїкавіщі для нас ті його нечисленні українські етюди й жанрові картини що переховують ся по петербурських й московських музеях та дві картини з музею Камянецького археольоґічного Товариства (Подольскаго церковно-археологическаго Общества). Маючи на увазї розгляд сих двох останнїх робіт Тропініна, я тепер не буду спиняти ся над докладним перечисленєм всїх його картин вивезених з України; згадаю лиш кращі його напівжанрові (перші в Росиї) спроби як от: „хлопчик з дудкою“ (в Московському Публичному музею № 315), „прядїлниця“ — в інтересному кольоритї (там же № 317), „дївчина на черешнї“, „українське весїлє“ (в Кукавцї) й деякі инші етюди та картини.

Один з них (№ 316 Моск. Публичн. Музею) чудової роботи, дуже старанної й імпонуючої, дає образ молодої українки з Поділя з відкритою головою в кісниках, в буденному убранню подільських дївчат Могилівського - Літинського повіту. Вишивка (низь) на поликах так виписана, як виписував хіба наш земляк Дмитро Левицький, син відомого українського ґравера XVIII в.[1]) До речі треба сказати, що в катальоґу Публичного Музея, де ся картина стоїть, над нумером її зазначено: „молодая татарка“[2]).

В Публичному Московському музею приваблюють увагу ще дві картини Тропінїна під назвою: „Портрет старика малоросса“ (№ 319) й „портрет молодого малоросса“ (№ 320).

---

[1]) Григорій Левицький священик в своїх ґравюрах окрім релїґійних композицій дав цїлий ряд образків старого Київа, ґрупу студентів київської Академії, деякі аллеґоричні композиції и инш. Див. у Ровинського „Словарь русскихъ гравированныхъ портретовъ“ та „Русскіе граверы и ихъ произведенія съ 1564 г. до основанія Академіи Художествъ“ Сп. 1870.

[2]) Див. „Московскій Публичный и Румянцевскій музей“. Каталогъ картинной галлереи. Москва 1910, ст. 31, № 316.

Сї етюди повинні головним чином заняти нашу увагу, бо се повторене одної з картин Камянецького музею, відомої там яко портрет Кармалюка.

Здаєть ся, кожному відома популярна на Україні історична, але обвіяна леґендою постать подільського опришка Кармалюка. Коротке житє його спало з важнїйшою добою для долї України. Був то час (початок XIX в.) найвисшого розцвіту кріпацтва й утисків після втихомирення гайдамаччини й прилученя правобережної України до Росиї. Серби, де скарали Івана Ґонту, були у всїх на памяти; неволя висовувала згадки про гайдамаччину й Кармалюка, що саме зявив ся при тих обставинах, став останнім Могіканом гайдамацького руху. Смілива відвага його згадала за народні права й тому він лишив по собі память в народї.

Відданий за якусь провину у рекрути десь коло 1812 р. Кармалюк втїк звідти і пішов в опришки мстити ся на панах. Був зловлений й запроваженій на Сибір, але й звідти втїк. Є переказ, що як він вертав ся з Сибіру, то переплив через Урал на воротях, що зняв з козацької хати. На Україні він знов провадив своє дїло — „у богатих забирав — бідних надїляв“.

Народні оповіданя за Кармалюка складають цїлу епопею. Сам він народний герой, відновляючий волю й долю від пансько-лядського панування. Леґенди й пісні запевняють, що Кармалюк не згубив нї одної людської душі й був справжнїй лицар. Два рази його схоплювали Ляхи (в ту пору весь уряд на Подїлю був польський), але раз він втїк з першого нічлїгу — кажуть — попросив милостиню у пана, що проїздив тут з челядю й втїк, бо пан в каритї й челядь — то була його дружина. Другий раз він втїк з вязниці, спустившись через вікно на звязаних сорочках, а нарід каже, що Кармалюк виплив з тюрми на човні, яке він написав вуглем на стінї, бо був характерник.

Траґічний, оспіваний народом, кінець Кармалюка став ся не задовго до польського повстаня 1831 р. Його вбив з рушниці (свяченогою кулею, як каже нарід) небіж Тадея Косцюшка пан Рудковский, тодї як він прийшов був до дому свого товариша Прокопа Копчука змовити ся про напад на шляхтича Воляньского, портрет якого Тропінїн теж малював.

Д-р Антонї каже, що тїло вбитого Кармалюка було виставлено поблично, а потім поховане нібито в Лїтичеві без попа, без хреста і гробу, що ховала його тюремна сторожа, а яму копали арештанти. Не зрозуміло чого б то мали ховати Карма-

люка літинські арештанти, як його вбив навіть не жовнїр чи поліцай, а простий шляхтич далеко від Літичева. На ділї нарід показує могилу Кармалюка в с. Головчинцях (Літинського пов.), звідки він був родом й де був вбитий.

В Головчинцях досї ще є рідня й хата Кармалюка, а панами в Головчанцях ще до недавнього були Пiйловскі, родичі тих Пiйловских, на яких робив колись напад Кармалюк.

В камянецькому судї має переховувати ся ціле діло Кармалюкове перенесене туди з літичівського судового архиву. Там при ділї був і той мальований Василем Тропініном портрет Кармалюка, що попав був в руки проскурівського начальника тюрми, потім до п. Венгрженовского а нарештї до камянецького музею. Дві ж копії чи просто варіяції сего портету А. Кубаревим були передані від Тропінїна до Московського Румянцевського Музею, де вони й визначені яко „портрети старого й лодого малоросів“.

Нема нічого дивного й неправдоподібного в тім, що Тропінїн написав портрет гайдамаки. Одно те, що се робив він на запрошенє урядовців, а друге, що особа Кармалюка мала бути йому близька до серця й цікавіща а ніж особа того Волянського на котрого Кармалюк збирав ся з набігом й якого Тропінїн вельми не любив[1]).

Особа Кармалюкова мала бути й для Моркова інтересна. Польща, що позбула ся тодї державної самостійности не позбула ся була своєї культури й освіти національної. Правобережне панство на Україні не перестало бути панством польським й жити як і до того жило своєю польською культурою. Росия не спроможна була підбити Поляків під свою культуру і освіту. Навпаки, самі Росияни переймали ся культурою й цивілїзацією Поляків. Се було зовсїм для Моркова „істино руського“ офіцира непригляднии й він мав інтересувати ся, що Кармалюк підняв ся на Ляхів й захотів, щоб Тропінїн намалював йому Кармалюкового портрета.

Сам по собі Тропінїн мав можливість бачити Кармалюка: Кукавка близька до Кудинки, Чорномина, Головчинців, де орудував сей народнїй герой. Портрети ж героїв клясичних і всяких инших в ту пору особлмве цікавили наших і европейських художників. Тим то ми й бачимо портрет Кармалюка Тропінїновської роботи аж в кількох варіяціях, видно, неодночасних і може копійованих одна з другої по памяти.

---

[1]) „Тропининъ“ Рамазанова в „Русскомъ вѣстникѣ“ за 1861 р.

Всї три варіяції — тих дві, що дані в Румянцевському Публичному Музеї в Москві й камянецька, сходять ся на тому, що малюють Кармалюка статним, гордим чоловіком, з блискучим поглядом і красою на лиці. При тому камянецький портрет близько сходить ся лиш з одним Румянцевським етюдом, а саме з нумером 319.

Сї дві варіяції дають нам образ подільського опришка в зрілих лїтах (у всякому разї не старих, як то здаєть ся укладчикови катальоґу румянцівської картинної ґалєрії), лиш з деякими відмінами в подробицях. І той і другий портрет дають образ чоловіка мужнього; він дивить ся в бік (на лїво), повернувши високо піднесену голову. Волосє на голові його стрижене по подільськи і навіть знати, як він підголив його по низах, а вуса його спустили ся, брови нависли. На нім одягнена руда свита зі скошеним стоячим коміром, з під якого виглядає розхрістана сорочка застібнута кісником.

Відміну камянецького портрету становить те, що портрет сей більший (35 × 35 снт.), а ніж № 319 Румянцевського музею (розм. 18 ×.18 снт.) й дає не лише погрудя Кармалюкове, а й руки його: правою рукою він взяв ся за бік, а лївою — тримає бука.

Де що инший третий варіянт Кармалюкового портрета № 320 в Московському Румянцевському музею (розм. 18 × 18 снт.). Там ми бачимо парубка повернутого в лївий бік з задумливо схиленою головою. У него невеличкі вуса й високо підголене волосє на голові. Одежа у него нїби та сама, тільки з мякшого сукна. Під верхньою одежою гаптована сорочка.

В обох портретах Румянцевського музею треба підкреслити особливу поетичність, мрійливість і сантіментальність фіґури Кармалюка в порівнаню з Камянецьким портретом оріґіналом — там він суворіщий й нїби старіщий; ріжні вражіня дістають ся від сих портретів хоч би від того, що на московських етюдах волосє й лїнії лиця трохи мякші й не такі жорсткі як в Каменці. На всіх трох варіянтах, однако, бачимо старанну роботу, звичайні тропініновські тони й особливу, переняту ним від Левіцького й Щукіна, уміліcть малювати ткани.

Хоч перекази й відносять камянецьку, а з нею й анальоґічні їй московські картини до Кармалюка, але нам зостаєть ся ще сї три, видимо не одночасні, варіянти погодити.

Тропінін міг бачити одну і ту ж людину вперед молодою, а потім старіщою. Але також він міг змалювавши Кармалюка

в старшім віку, робити фантазії про його молодість після, бо справді фарби й весь вигляд „портрета молодого малоросса“ сьвідчать за тим, що се робота пізнійша. Художникови могла подобати ся вдача гайдамаки й його задумане над людською неправдою обличча й він се передав на своїх опоетизованих, мрійливих московських етюдах.

Окрім того, як ми вже знаємо, Тропініна могли примусити до того власти, а також пан Морков. Можливе разом з тим і то, що хтось инший казав собі зняти копії з оріґінального портрету, бо був то образ відомого чоловіка.

Самий факт істнуваня копій з портрету може говорити за те, що художник цінив свою роботу і що справді се не звичайний який етюд, а таки портрет значної особи. Не може бути сумніву й в тім, що се робота Тропініна, бо манєра письма сих портретів, тони кольорів, постановка фіґур йде прямо до Тропініна. При тім ми знаємо, що Тропінін мав звичку свої картини повторювати. Оден портрет своєї матери[1]) він писав щось пять разів (той самий портрет має музей Олександра III в Петербурзї, Румянцевський музей і картинна ґалєрія Цвєткова в Москві[2]); так само повторював він свого звісного „Пушкина“ (в Москві й в Петербурзї), „Гитариста“ (у Павлушкова в Кукавцї, й в музеї царя Олександра III в С.-П.[3]), свої види с. Кукавки, образи (деякі образи в Кукавцї в церкві і у Павлушкова однакові) и т. п.

Треба знати також, що риси Кармалюкового портрета намальованого Тропініном спадають з типами односельців Кармалюка й з згадками народу про його лице, постать і, взагалї його зверхній зовнїшній вигляд. Нарід і очевидцї Кармалюка малюють його високим, білявим дужим і вродливим, з добрим поглядом і серцем чутким (з друкованих оповідань пор. „Кармелюк“ Марка Вовчка). Взагалї сей тип підходить до нинїшнього типу головчинських людий, що справді виділяють ся з серед своїх сусїдів і лицями, одежою й навіть звичаями.

Цікаво досї зазначити в манєрі писання Кармалюкового портрету впливи старої української штуки. Тут рука Тропініна

---

[1]) Портрети матери художника, за які йде мова, по своїм тонам нагадують дуже камянецький портрет Кармалюка, так що вони певно мальовані в часї близькому оден до другого.

[2]) Виданий в „Старых Годах“ за 1909, кн. XII.

[3]) Нумер 284 VII салї в низу по катальоґу Барона Вранґеля 1907 року.

не відступає від численних українських історичних портретів XVIII в. Тропінін дає Кармалюкови бук в руки, перериваючи внесенєм сеї характеристики деяку стару портретну абстрактність сеї все ж таки дуже живої для свого часу фіґури. Ся манєра не може обійти ся без певних аксесуарів в портреті; вона мусить показати на полотні з ким має діло. Безпосереднього передаваня жятя тоді ще не знали, а інсценували цікаві для себе події й лиця прибраними особливо акторами й статистами серед відповідних декорацій з меткістю досвідченого режісера й бутафора; простого любовного відношеня до свого предмету не було. Се загальна риса всіх старих українських портретів і картин (порівн. числені образи „козака Мамая“).

В тім, однако, нема защо дорікати Тропініну, бо не ліпше стояла тоді портретна уміліѕть й заграницею, а в Росії взагалї; він все ж таки був лучший від других художників, не дивлячись на те, що розвиток його таланту затримував брак школи, кріпацтво й, взагалї, не дуже широкий світогляд. Навпаки, такий чи инший по своїй художній вартости портрет народнього героя йому можна покласти в заслугу.

Годї встановити хронольоґічну дату портрета, бо діло Кармалюкове мало доступне, щоб легко її було там вишукати. Однако нема сумніву в тім, що Тропінін бачив Кармалюка й, судячи по відзнакам первопортрету (в Камянцї) се було між 1820—24 роком, коли він написав близький до сего портрету в кольорах і постановцї фіґури, портрет своєї матері, що стоїть в VII салї музею Олександра III в Петербурсї (№ 3045), рівно ж в галерії Цветкова в Москві[1]).

Що Василь Тропінін був не лиш Українцем етноґрафом, а також переломив в собі ті старі культурно-артистичні впливи заходу що виродили були цїлу стару українську штуку в столїттях попереднїх, можна бачити то не тільки з отсього портрету. Плащиниця намальована ним до церкви в с. Кукавцї, а тепер придбана камянецьким музеєм, тому найкрасший покажчик.

Сій картинї Тропініна загрожував сумний кінець: її вкрав був з кукавської церкви оден простий маляр, щоб мати з неї взірець для своїх робіт, але вона була випадково найдена й відібрана від него управителем Камянецького музею. Палеоґрафічні дані в написї на плащиницї говорять за XIX вік, а походженє її з Кукавки, де працював Тропінін, прекрасно на-

[1]) Портрет виданий в журн. „Старые Годы“ за 1909 р. кн. XII.

мальований образ Христа, не звичайний для сільської церкви розмір плащаниці (1 метр 27 снт. вздовж й 88 снт. поперек) заставляють сю картину віднести до Тропініна без жадного вагання.

Виглядає плащаниця так, що Спаситель сам оден лежить мертвий на пелені („плащаниці чистій“); ніяких аксесуарних ґруп, окремих фіґур, анї предметів тут не представлено, хоч художник мав би рацію дати коло Христа засумованих апостолів, св. жінок, Никодима, Іосифа, Діву Марію, предмети страстей Христових (губа, копіє, хрест) й т. п.

Варіянт плащаниці, даний Тропініном, таким чином простий. Він передає не плач над вмерлим Христом, так відомий в плащаницях старої Візантиї, всього греко-восточного світу й на окремих композиціях заходу (так звана Pietá), а лише тіло Спасителя вже вмерле, наготовлене до похорону й мало не сповите. Сей варіянт західного типу давав ся в старовину на Україні, щоб виділити саму фіґуру Христа задля його честних ран, які бачимо також і на плащаниці Тропініна.

Почитанє плащаниці, взагалї, звязане з знайденєм й почитанєм того „плата“, чи сіндона, в якому був сповитий Христос на похорон й на якому відбило ся його лице і всеньке тіло. На заході відомі два сіндони: оден в Туринї цїлий і тепер ще, а другий, що в XVIII віцї розлїз ся зовсїм в Безансонї. Обидва дають той самий образ лежачого Христа зі згорнутими на грудях руками й оперезаного в лентій, що й на наших старих плащаницях. Ґотфрид Бульоньский року 1099 знайшов сіндон в Єрусалимі; сей сіндон дістав ся в спадщину Туринови. Взагалї традиція плащаниці дуже темна. Про неї згадують Євангелия (Мат. XXVII, 59; Мрк. XVI, 46; Лук. XXIII, 53; Ів. XIX, 40), апокрифи, і отцї церкви. Св. Анатазій (Олександрійський IV в.), напр. каже, що образ на сіндонї був зроблений Никодимом, що пробитий Жидами він дав воду і кров й що саме сей образ з'явив ся дивно в лятеранській базилїцї, як то видко з „Breviarium Romanum“: „Die IX Novembris“. „Благочестивий іудей Гамалиїл по Воскресенню сховав сей сіндон й передав дїтям; сіндон довго ходив поміж вірними, а потім був перенесений з Єрусалима в Сирію, а Ґотфрід знов застав його в Єрусалимі. Сіндони були й в других місцях, бо 1205 р. з Тіру, Анкони й др. міст привезені були в Саксонїю частки de syndone et de sudario Domini“.

Як би там не було, а на Україні ширили ся під впливом

заходу плащаниції туринського типу, що давали лиш оден відбитий на них образ Христа без „предстоящих". Тропінін передав нам сей тип на своїй плащаниції.

Напис кругом його плащаниції теж такий як в старовину на Україні: „Благообразный Іосифъ с древа снемъ пречистое тѣло Твое, плащаницею чыстою обвивъ и благоуханіями во гробѣ новѣ закрывъ положи. Но тридневенъ воскреслъ еси, Господи, подаяй мирови велію милость"[1]). Сї слова прямо відступають від установлених російською церквою слів; вони теж характеризують Тропініна з того боку, що він був звязаний з минулим українським житєм і користував ся його спадщиною. Видко, що художник не мав де взяти инших зразків, щоб скомпонувати свій образ як з українських старих плащаниць, а сї зразки як раз до його духа підійшли.

Помічаючи стару схему сеї композіциї у Тропініна, не треба забувати, що плащаниця має свою ціль і свої строго гієратичні форми, так що художник, хоч би й мав перед своїми очима вмерлого чоловіка, мусїв уміщати ся в рамах, які церковне житє і традиция віками освятили.

Тут спосіб мальовання Тропініна близький до инших його робіт, що переховують ся по музеях Москви та Петербурга. Тїло Спасителя, видко що вмерле — воно витягнуло ся й кров перестала текти з ран, застигши в жилах; руки Христові згорнуті на грудях. Се характерні реалїстичні подробиці. До Тропініна сих подробиць (посиніла кров в жилах й т. и.) не було на плащаницях, а він ввів їх до своєї картини, будучи перенятий натуралїстичною думкою про вмерлого Христа, яко чоловіка наготованого до похорону й лежачого на покривалах. Тїло Христове дає він біле, з тим зеленковатим-землявим відтїнком, що має вмерлий, коли вже починає тлїти. Зір Христа тихий, смирний: видко що вмер Він через свою любов до людий; Його склеплені вії нїби визирають поглядом доброти; сціплені уста Христа нїби заговорять й все лице мерця запечатане чимось таємним. Так тяжко виписати лице Богочоловіка, як виписав його Тропінін на плащаниції!

При всїм тім самий тип лиця Спасителя цїлком український,

---

[1]) Підкреслено ріжницю сего напису на сучасних плащаницях в Росиї: „Благообразный Іосифъ съ древа снемъ пречистое Тѣло Твое, плащаницею чистою обвивъ и вонями во гробѣ новѣ покрывъ положи".

так само як і ясносиноваті тони, зелені й каштанові лінії всего образу.

Західна церковна штука вплинула таким чином на вибір пози й загальний замисл плащаниці Тропініна, але в розрібці подробиць вона участи не взяла й там чути відбиток української натури.

Ту українську натуру ми бачили на портретах Кармалюка й инших картинах Тропініна.

Він виявляє всюди в своїх роботах, як і Лосенко з Левицьким, чисто український нахил до чорноти й біловатости перенятий Левіцьким від свого батька й инших старих іконописців та ґраверів; так що в творчости Тропініна знайшла собі вислів традиція старої іконописі на Україні глибоко пройнятої західними впливами[1]).

Доброго художника з Тропініна зробили, як ми бачимо, отсї старі майстри українські виховані на впливах заходу, захоплене правдою й гаряче шукання її в природі[2]). На Україні він подужав природу й вже свобідною рукою писав свої роботи — ніколи не був одноманітний, а завше уважливий до правди і не однаковий в кольорах.

В ґалерії Третьякових, а також в музеї Олександра III-го можна бачити цілий ряд зразків ріжної роботи Тропініна оліями. Одні його роботи булуть густі в своїх кольорах („пяниця", „мисливець" в Третяковській ґалерії), другі залегкі (мати художника в Цветковській ґалерії), инші в холодних жовтавих тонах (портрет Брюлова), ще инші мають рожево-срібляні тони (на портреті Торубаєва), червоні (на портр. купця Яковлєва) й т. и. Слабші й одноманїтні у Тропініна — жіночі типи сантіментального, міщанського змісту, мальовані в манєрі французького жанриста Жана Батиста Ґреза відомого тоді в Росиї по ґравюрам Флїпара й Массара старшого. Тут лїпші здібности Тропініна остаточно повернули ся на виписуваннє жіночих тоалєтів, мереження й всього другорядного в картині.

Треба знати, однако, що сї його „кружевники", „швачки", „молочниці", дївки цвіточниці" були для всеї Росиї першими

---

1) Див. Ал. Бенуа. Исторія Русской живописи, т. II, 26.

2) Навіть коли він здіймав яку копію з чужої картини, то необходив ся без натури. Відомо напр., що почавши копію з Ермітажного портрету Яна Собєского роботи Рембрандта, він кінчав єї в Кукавці з лиця тамошнього селянина подібного до Собєского. Новицкій, Исторія Русск. Искусства, т. II, 148 ст. М. 1903 р.

несмілими жанровими спробами, які Тропінін почав ще на Україні.

По ріжних збірках картинних переховують ся й релїґійні композіції Тропініна, напр. Марія Магдалина в ґалєрії Цвєткова; відомі ще його „Блудний Син“ писаний за Карлом Льоті, „Зняте з хреста“ (по Каведонію), Товія (у Тучкова) й образи в Кукавці.

По матеріялу роботи Тропініна бувають всілякі. Окрім олію він писав олівцем та акварелями.

Малюнки олівцем се начерки, які робив Тропінін для своїх картин під свіжим впливом тих подій чи осіб, яких він мав малювати (такі начерки портретів Пушкина, голови матері Тропініна, Равіча, ґрафа Ростопчина й инш. в Цвєтковській та Третьяковській ґалєріях).

Всїх робіт Тропініна, особливо портретів не можна перечислити. Їх багато у музеї Олександра III в Петербурзї[1]), в Академії штук[2]), в Публичному Московському музеї[3]), в Третьяковській[4]), Цвєтковській й Боткіновській ґалєрії в Москві, у Моркових, у Євреїнова[5]) (в смоленській ґуб.), у Ґорянова в Москві та у всяких невідомих людий, як то можна бачити хоч би з того факту, що р. 1903 кілька робіт Тропініна бачив виставлених кимось в Камянці Под. о. Е. Сіцінський.

Слабку спробу перечисленя картин Тропініна зробив був Рамазанов в XXXVI т. „Русскаго Вѣстника“ за 1861 рік. То була перша й, здасть ся остання більш менш докладна робота про Тропініна. Після неї варт згадати дрібні замітки про Тропініна, що зявили ся, у ріжних періодичних та артистичних виданях та історіях російської штуки. Се будуть: XXII випуск „Московской городской художественной галлереи П. С. Третьяковыхъ“ вид. Кнебелєм під редакцією (й з текстом) Сергія Глагола й И. Остроухова; статя про Тропініна в „Энциклопедическомъ Словарѣ“ Брокгауза й Єфрона (т. XXXIII); невеличка заміточка в журналї „Новь“ за 1885 рік; замітка з помилками в „Подробномъ иллюстрированномъ каталогѣ выставки русской портретной живописи за 150 лѣтъ (1700—1850 г.)“, ряд слушних уваг в „Исторіи Русской живописи“ Ал. Бенуа (т. II); в „Исторіи Русскаго Искусства“ Новіцкого (Москва, 1903); в Путеводителях по музею Олександра III Барона Вранґеля: „Обзоръ

[1]) VII саля в низу. [2]) Напр. № 354. [3]) № 314—324.

[4]) Див. по катальоґу 1910 р. на стор. 17, 58, 59, 146.

[5]) Див. Подробный каталогъ выставки русск. портретной живописи за 150 л. СП. 1902 р.

русскаго музея Императора Александра III“, СП. 1907 й О. Кулибиної: „Русскій музей Имп. Александра III“ СП. 1910 г.); стаття о. Сіцінського в № 41 „Православной Подоліи“ за 1909 р. й, нарешті, згадка за Тропініна у Тарасова в його: „Цвѣтковской Галлереѣ въ Москвѣ“ (див. „Старые Годы“ за 1909 р. кн. XII). У всіх перечислених виданнях знаходять ся також деякі копії з Тропініновських картин і портретів, яких перебирати тут не буду.

Головна хиба усеї згаданої літератури та, що автори її обходять український бік в діяльности Тропініна, не дивлячись на те що елементи українські у него самі кидають в очі.

Творчість Василя Тропініна оден з останніх проявів того впливу, яке мала на Москву Україна в минулу пору розцвіту свого національного, культурного й політичного житя.

Павлин Свєнціцкий.

Публїцистична, наукова та лїтературна його дїяльність.

Написав Володимир Радзикевич.

Вислїдом научання української мови в ґімназії треба вважати також його граматику,[1]) що переховуєть ся в рукописи в архіві тов-а „Просьвіти“.

В „заснові“ до своєї граматики викладає Свєнціцкий, що таке „реч“ (реченнє), склад і „голоси“. „Голоси“ дїлять ся в нього на „голосні“ (vocales) і „зголосні“ (consonantes), а усї букви разом звуть ся „абеткою“. Автор вичислює усї букви „абетки“, приймаючи для чужих слів також знак g (ґ). Знаку ъ уживає замість апострофа пр. „зъупінитцьа“, не знає натомість знаків я, є, ю. „Зголосні“ тоб то співзвуки дїлить Свєнціцкий на „горлові“, „язикові“, „устові“ і „піднебові“. Дальшу частину „заснови“ виповнює наука про акцент, перепинаннє, части мови і речення. Автор приймає такі знаки перепинання: „крапку“, „впину“ (,), що є в нього знаком найкоротшого перестанку голосу, „застанову“ (;), „виліч“ (:) — „знак задержанньа голосу, коли шчо вилічујемо“; „питай“ (?), „оголос“ (!), „випуст“ (—), „знак випущеного слова в серединї речі“,

[1]) Украјінська (Руська) Мовньа (Граматика) длја учнів gімназијі і шкіл реальних зложена П. Свјенціцким у Львові 1872 р.

„крапки“ (...), „наміт“ [( )], „котрим прикриваjемо слова, або реч, служачу до поjасненньа; „чужець“ („“) і „одсилок“ (*).

„Усе, шчо лиш можемо бачить, почувать, чути зветцьа — у Свєнціцкого — річчьу, або предметом (стіл, вітер, біль — річі або предмети)“. Підмет зветь ся в нього „первиком“, присудок „основою“, злучка „звьазкою“, а кожде близше поясненнє „досказом“.

Другу частину „мовні“ Свєнціцкого виповнює наука про „видослов“.

Приступаючи до „одмінних“ частий мови подає автор дефініцію „jменовика“ і ділить іменники на „jавні“ (concreta) і „догадні“ (abstracta); „jавні“ знову на „живучі“ і „неживучі“. „Іменовики спільні (appellativa) визначаjуть річі, котрих jе багато; власні-ж (propria) лише такі, котрі чомусь або комусь одному назвою служать“.

„Іменовикі (sic) громадні (collectiva) даjуть цільну назву одиноким річам сполученим у цілість; jменовики цільні служать назвоjу річij, котрих часть і ціле однаково звутцьа“. Родів іменників знає граматика Свєнціцкого три: „мужовиj“, „жоновиj“ і „ніjаковиj“ або „жоден“, а „лічби“ дві: „одину“ і „многу“. „Односини предмету, визначені переміноjу jмена на кінци зовутцьа „склоном“ (declinatio) а кінцева одміна слова: „спадом“ (casus). „Спади“ тоб то відмінки можуть бути рівні (casus recti) і хильні (c. obliqui). Деклінацій у Свєнціцкого три. „I-им склоном склоньуjутцьа jменовики роду мужового; II-им роду жонового і III-им роду ніjакового“.

В першій відміні маємо аж 8 взірців (пан, хлопець, злодіj, стовп, грім, день, гай, коровай), з яких три перші служать для іменників животних, пять останних для неживотних.

В примітках звертає Свєнціцкий м. и. увагу на те, що іменники животні мають в другім відмінку „скінчу“ а, jа, неживотні: у, jу і що семий відмінок заступаєть ся деколи третим (на козакови).

Деклінація друга заступлена аж одинацятьма взірцями (сестра, ворона, матір, пісньа, сіль, муха, вежа, земльа, кість, бров, мазь).

В примітках підчеркнена переміна гортанних співзвуків в III і VII відм. і вставка подвижних о і е в 2 відм. ч. мног.

Середний рід заступлений дванацятьма взірцями (вікно, серце, імја, тельа, весіллье, скло, јмено, веретено, сміттьа, двориште, хлопьа, горло). В примітках говорить автор м. и. про подвоєннє співзвука (весілля, корінне).

„Позначень (n. adiectivum), друга часть мови, показує: јаким јe јменовик (јаку маје стать), чијім він јe (до кого належить) або коли вијавивсьа. Післьа того і дільатцьа позначні на властиві позначні, слідні і часові". В слід за сею дефініцією йде і сама відміна прикметників, для якої автор приймає три взірції: зелений (прикметники на ий, а, е), сестрин (прикметники на ин і ів) і синіј (прикметники на їй, я, є). В примітках зазначує автор колишні зложені, довші форми прикметників і домагаєть ся мягчення співзвука перед к в родових назвах в кінцевім кий: пр. Вишневецький а не: Вишневецкий.

Дальше переходить Свєнціцкий до степеновання прикметників і розріжнює три „ступні рівнаннья": „самостајниј", „порівнујучиј" і „переходьачиј".

„Лічні" ділять ся на „головні" або „визначні", „порьадковіјі", „значені" (definita) і „незначені (indefinita).

Числівники бувають ще „громадні", „множні", „часточні" (distributivə) і „дробові".

Після відміни числівників приступає автор до заіменника, який зве ся у нього „пројмьа", або „пројмено".

„Пројмена дільатцьа на: особові, або лицеві (personalia), зворотні (reflexiva v. reciproca), питајучі (interrogativa), посідајучі (posses[s]iva), показујучі (demonstrativa), взгльадні (relativa) значені (definita), незначені (indefinita). Автор переходить дальше відміну заіменників особових, присвоюючих, вказуючих, (тој, цеј, дальші відмінки цього, цьому і т. д., він, јого, јому...) і питайних.

„Діјевик" дефінюєть ся так: „Діјевик, або Слово (verbum) јесть часть мови, котроју виражајетцьа: істнуваннье, діјаннье і стан, у јакому предмет находитцьа". Ділять ся дієслова в Свєнціцкого на дієслова роду „діјучого" (genus activum) і „вдіјаного" (g. passivum). Після того знову, чи дійство їх переходить на предмет, чи ні, звуть ся „діјепоказні" або „недіјепоказні".

„Діјевики — знову — діјепоказні і недіјепоказні розді-

льајутцьа на: конані і неконані (verba perfectiva i imperfectiva).“

Дієслова доконані можуть бути „сповньуванні“, коли „діјанньє у часі кінчитцьа (випју...) і „сповнені“, коли „діјанньє треваје минутно і зараз кінчитцьа (кину, пльуну, махну — додај слівце: „і конець“)“.

Дієслова недоконані можуть бути знову: „чаті“ (y. inchoativa), „однозначні“ (actualia) і „повторні“ (frequentativa).

Часів є три: теперішний або треваючий, минувший і будучий. Коли дієслово виявляє усї три особи, то називає ся лицевим або особовим, колиж тільки трету особу однини — називає ся неособовим, або нелицевим. Дійство звернене на того, що діпає „вијавльајетцьа дієвиком зворотним“, коли ж знову „вијавльајетцьа діјанньє міждо двома або більше особами, стаје тогді дієвик міждособниј (сваритцьа, боротцьа)“.

Відміна дієслова „часами, робами, особами ї лічбами зветцьа зводом дієвика (coniugatio)“. Дальше виясеніює Свєнціцкий на примірах, що таке пень дієслова, корінь і „скінча“. Коли дієслово не виявляє часу і способу дійства, тодї стоїть воно в видї „непозначному“ (infinitivus). Дієприкметники („іменодіјі“) є діяльні („діјучі“) і страдальні („діјані“). Прислівник — се „іменодіј неодміньуваниј“. Родів — тоб то способів є три „вијавльајучиј“ (indicativus), „допускајучиј“ (coniunctivus) і „звельајучиј“ (imperativus).

Сам „звод“ дієслів випереджує виклад про творенє часу минувшого і будучого. Свєнціцкий приймає три коньюґації. „І-ому зводови дієвиків слідујуть такі слова, котрих вид непозначениј закінчајетцьа на ать, іть, овать, — увать, ьувать, а котрих 1-ша особа часу теперішнього кінчитцьа на ају (бігају) ију (сивију), ују (купују), ьују (горьују). II-ому зводови слідујуть дієвики у виді непозначенім, скінчені на оть, ить, іть, ать: а у 1-ј особі часу теперішнього на ьу (кольу, дзвоньу, орьу), жу (ріжу, ходжу), чу (кличу, хочу), шу (пишу). III-ому зводови слідујуть дієвики скінчені у виді неозначеному на ну, ер; а у 1-ј особі часу теперішнього на ну (сохну), ру (тру).

Окроме зводжујутцьа ось ці чотири дієвики: јесьм, јім, дам, вім“. Дальше йде сама відміна.

Останну частину граматики Свєнціцкого виповняє наука про невідмінні части мови, а саме: „показець“ або „дослів“ (adverbium), „злучень“ (coniunctio), „орудень“, або „орудовик“ (praepositio), „голосець“ (interjectio).

Граматика Свєнціцкого найцікавійша для нас з огляду на свою на скрізь ориґінальну термінольоґію, яку автор силкував ся установити в дусї української мови, мало вважаючи на своїх попередників. Цікаве також становище автора в трактованню предмету. Він не вчить говорити, не підтягає української мови під утерті граматичні абстрактні правила, а радше реєструє факти мови, живої, щоденної, що не стоїть на одному місцї, а постійно йде вперед, розвиваєть ся. Правопись у його граматицї наскрізь фонетична, завдяки чому легко приходить ся йому зазначити усї тонкости у вимові. Замітна граматика його також з педаґоґічного і дидактичного боку. Виклад її легкий, уклад ясний, прозорий, а стиль єї не сухий, формалїстичний, а живий. Кожде правило попирає Свєнціцкий рядом примірів і часто умисно виписує хибні форми, кажучи ученикам їх поправляти. Се ориґінально, але дидактика тут на мою думку — хибна.

„В українсько-руській граматицї своїй — каже проф. Огоновський[1]) — доказав п. проф. Свјенціцкий, що мова українська ёму зовсім звістна, и що проте він є спосібний ик уложеню такої книжки. Автор установив термінольоґию нову и старав ся також у дефініциях граматичних бути ориґінальним, а при тім и зрозумілим“.[2]) Всеж таки граматика П. Свєнціцкого не появила ся друком завдяки самому таки рецензентови, проф. Огоновському, який при всїх піднесених уже висше гарних її боках вважав її невідповідним підручником до науки української мови в ґімназіяльних і реальних школах і не апробував її.[3])

---

[1]) Пор. його: „Справозданье“ з дня 27 марта 1873 р., заховане враз із рукописною граматикою в музею То-а „Просьвіти“.

[2]) также.

[3]) „Наколиб сеся граматика відповісти мала требам ґімназий, то належало б не тілько видослов (Formenlehre) обширнійше обробити, але треба би також науку о звуках, о словотворі по словоскладі уложити.“ Крім того закидує проф. Огоновський Свєнціцкому нескладність деяких його граматичних термінів, як „питай“ (Fragezeichen), „чужець“ (An-

Та попри фактичну вартість, яку представляє „Українська мовня“ Свенціцкого для історика українських граматик сама собою, як цінний памятник першої проби введення у нашу граматичну літературу на галицькому ґрунті живої української мови в основі й у викладі і фонетичної правописи, попри той інтерес, який мусить будити вона і новими, наскрізь ориґінальними термінами, утвореними в дусі української мови і підбиранням примірів з української історії, ґеоґрафії, етноґрафії, з української народньої словесности і артистичної літератури, примірів, що своїм змістом так і вказують на людину, яка навіть при укладі граматичних правил не хотіла чи не могла позбути ся своєї власної поетичної ідеольоґії,[1]) опрокидує вона ще крім того враз із брошурою „Вік XIX у діях української літератури“ і новим, основно переробленим, збогаченим і доповненим виданнєм „Байок“ твердженнє Дра Франка, наче би Свенціцкий по упадку „Sioła“ „ушелъ совсѣмъ въ польскую литературу.[2])

Я зовсім не думаю перечити факту, що діяльність Свенціцкого в тому періоді тобто в рр. 1866—1876 у польській мові була значно богатша, як його праця на українській мові, хочу тільки зазначити, що не була виключною. Що була богатша, слїдно не лишень із ряду літературних творів, але й трох його поважних наукових розвідок, з яких найінтереснїйша для нас його „Uwagi“[3]) над перекладом т. зв. Несторової лїтописи, перекладом довершеним спільними силами Бельовского і Вагилевича. В „Uwagach“ бє Свенціцкий дуже сильно на потребу досліджування взаємин між мовою найдавнїйших руських лїтописних памятників, а мовою живою україн-

führungszeichen), „позначевь“ (adiectivum), „первик“ (subiectum), „основа“ (praedicatum) і помилки у граматичних дефініціях.

[1]) От кілька таких примірів: „не цурай ся того слова, що мати співала, јак малого сповивала, з малим розмовльала — ст. 3; або „усі льуде рівні“ — ст. 1; або: „нема крашче, јак на Вкраіні жити“ — ст. 6; „соломьаноjі стріхи не цурај сьа, про рідньу мову дбај, за добрі діла приjмај сьа, чужого не бажај“ — ст. 22; або: „мужицькиј, попівськиј чи панськиј ти син, — оден усім закон“ — ст. 26 і и.

[2]) Южнорусская литература. — Енциклоп. словарь Брокгауза-Ефрона, т. XLI, ст. 317.

[3]) Paulin Stachurski — Uwagi nad tłumaczeniem Latopisu Nestora przez Augusta Bieloskiego i J. Wagilewicza, Львів 1869, стор. 16.

ською, виказуючи при тій нагоді основне знанне церковнославянщини і староруцщини, живий інтерес для староукраїнських хронік, а вслід за тим і для української бувальщини, бажанне зрозуміти духа історичної минувшини українського народа. І саме сї досліди над українською бувальщиною звернули увагу Свенціцкого на виданне Несторової лїтописи і її переклад зладжений Бельовским і Ів. Вагилевичем, поміщений в історичних „Monumenta-х Poloniae“ останнього.

В передмові подає Свенціцкий ґенезу своїх „Уваг“ і мотиви, що навели його на думку „sprostować ustępstwa oryginału“. З листу Духіньского, надісланого йому з Парижа, дізнав ся автор, що приготовлюють ся нове виданне лїтописи.

Свенціцкий зазначує, що переклад лїтописи повинен мати два згляди на оці: історичний і фільольоґічний, язиковий. Для першого потрібне вірне переданне в перекладї думки ориґіналу без огляду на слова, друга вимагає дослівности перекладу з захованнем духа мови. На думку автора переклад Бельовского і Вагилевича має за собою історичну вірність, але не має фільольоґічної правди. Тимчасом для дослідника староруської мови, для того, хто рад би дізнати ся, які взаємини заходять між сучасною українською мовою, а сею, що істнувала в минувшинї, є річию великанської ваги основне пізнанне мови Нестора. В перекладї отже лїтописи добре було би виказувати головні цїли староруської мови і таким робом освітлювати темряву минувшини та заохочувати людий до студій в тому напрямі.

І сей саме мотив кермував автором, коли приступав до виказування язикових помилок у згаданім перекладї... Автор просить не пояснювати його уваг, як результату зарозумілости в лінґвістичних відомостях; не думає вчити тих, чиїх учеником є сам, не думає вчити Бельовского, якого знаменитим вказівкам на полї дослідів над бувальщиною України сам завдячує чимало, хоче тільки, щоби люди звернули увагу на його охоту віддати услуги науцї... „Уваги“ задумував Свенціцкий спершу помістити в якомусь польському періодичному видавництві, одначе редактори, яких просив, відмовили його просьбі, мотивуючи відмову надто спеціяльним характером статї.

Як добуток порівнуючо-лінґвістичних студій Свенціцкого появила ся іще його розвідка: „Odmiana zaimków“.[1])

---

[1]) P. Święcicki — Odmiana Zaimków. Rzecz językowo-porównawcza. Львів, 1871, ст. 30.

Досліди знову на полї анатомії і фізіольоґії людського тіла[1]) дали в результатї розвідку „Mowa ludzka“.[2])

В передмові до першої студії розводить ся автор широко над великою вагою науки лїнґвістики, яку з огляду на її вислїди ставить „u przewodu nauk, zajmujących się doślеdzaniem wszechprzyczyn powstania rzeczy każdej“. Автор доказує, що лїнґвістика відкриває нові, невідомі закони й правди навіть там, куди инші науки, не виключаючи історії, сягнути не можуть. Мова народу, відблиск його духового істновання, уґрунтована на природознавстві може нам дати знаменитий образ чоловіка, відбиваючи у зеркалї власного розвою історію даного народа. Дослїдити отже початків мови, пізнати закони, що кермують її повстаннєм, відкрити причини, що викликують такі чи инші прояви, словом: подати докладну історію людської мови — отсе на думку Свєнціцкого завданнє порівнуючої лїнґвістики. Автор студії, хоч посвятив своїм дослїдам довгі години працї, не хоче чванити ся знаннєм, свідомий того, що є ледви ляіком науки. Але ділить ся із загалом овочем своїх трудів, „який для инших може послужити блимаючим вогником на шляху тайн, що їх сонце знання освітлить колись вповнї“.

„Odmiana zaimków“ є тільки частиною обширнїйшої працї. Автор доторкує у нїй найріжнороднїйших питань: початку мови, природи звуків, їх сполук, переміни тих звуків і злуки їх у слова; старає ся прояснити темну минувшину, ба навіть силкує ся установити нові закони.

Свої дослїди опирає головно о литовщину, санскрит і зенд, а зрікаючи ся помочи клясичних мов, ґотику і новійших романських, звертає в першій мірі увагу на славянські нарічя. При тім треба зазначити, що українську мову трактує Свєнціцкий скрізь на рівнї із иншими славянськими мовами і послугує ся нею, як поважним науковим чинником. Головним завданнєм студії вважав Свєнціцкий звернути увагу ученого світа на вагу славянських мов для порівнуючої фільольоґії з одного

[1]) Ґрже ґоржевский (Gaz. nar. 1876, ч. 213) думає хибно, що анатомічно-фізіольоґічні студії відбував Св—ий перед виготовленнєм розвідки: Odmiana zaimków. Таких студій до згаданої розвідки він не потребував: ужив їх що йно при працї „Mowa ludzka“.

[2]) P. Święcicki — Mowa ludzka, jej układ pierwotny i budowa. Львів, 1873, ст. 93. Вийшла також в нїмецькій мові п. з. „Die menschliche Sprache, ihre Bildung und ihr ursprünglicher Bau“. Липськ, 1875.

боку, а з другого заохотити земляків до дослїдів над славянськими мовами, які взаїмно себе доповнюючи, вимагають їх трактовання в цїлости.[1])

Найбільше працї вложив Свєнціцкий в студію, що носить заголовок: „Mowa ludzka, jej układ pierwotny i budowa“. З передмови дізнаємо ся, що вже від 1863 р. займав ся автор лїнґвістичними студіями, стараючись оперти їх на підвалинах фізіольоґії і математики, бо вважав останні важними чинниками, пособляючими науковим дослїдам. Ізза недостачі засобів мусїв автор попристати тільки на частиннім опублїкованню своїх дослїдів, задумуючи в дальшій черзї оголосити инші партії студії, яку опер на таких жерелах порівнуючої граматики як Fr. Bopp-a, Schleicher-a, Miklosich-a і фізіольоґії, як Helmholtz-a, Du Bois Reymond-a, Сєченова, а в головній мірі І. Щелкова. В обох останнїх студіях Свєнціцкого богато фантазії.

Коли глянемо тепер на дїяльність Свєнціцкого в рр. 1869—1876, то дивувати ся просто треба її ріжнородности й інтензивности. Як великої енерґії мусїв бути сей чоловік, що спроміг ся при свойому здоровлю рівночасно вчити в ґімназії, і то вчити з посьвятою, з охотою заінтересувати учеників, про що можна пересвідчити ся також із конференційних звітів дир. Ільницького, що зберігають ся в архіві академічної ґімназії у Львові, приготовлювати ся до професорського іспиту, редаґувати педаґоґічну часопись,[2]) займати ся серіозно науковою роботою і ширшою лїтературною творчостию.

В архіві академічної ґімназії у Львові зберігаєть ся цїлий ряд цікавих документів, що позволяють не лишень слїдити за ходом поважної грудної недуги Свєнціцкого, але також кидають світло на його тогочасну наукову дїяльність, доказуючи його поважну наукову кваліфікацію. Тим самим вносять вони вязку нових промінїв світла в отсю останню, доволї темну добу житя автора „Колись було“. І так в січни 1872 року відносить ся Свєнціцкий через галицьке намісництво до київського ґуберна-

---

[1]) „Odmiana zaimków“ стрінула ся з незвичайно острою рецензією Партицького на шпальтах „Основи“ (1870, чч.: 9, 10, 12). Одначе своїх критичних уваг Партицький не докінчив.

[2]) Сею часописию був педаґоґічний тижневник: „Szkoła“. Редаґував її Св—ий в рр. 1871 і 1872. Szkoła містила статї чисто педаґоґічного змісту й педаґоґічного інтересу, як пр. „Nauka poglądu w szkołach ludowych“, „Szkoła w Ameryce“, а також звіти з дїяльности педаґоґічних товариств.

тора з просьбою видати свідоцтва, які одержав на уніїверситеті св. Володимира в Київі. Непевний висліду своєї просьби,[1]) а також правосильности згаданих свідоцтв в границях Австрії, складає вже в січни і лютім ряд приватних іспитів на львівському уніїверситеті. Дня 13 січня 1872 р. здає іспит (певно „colloqium“) з польської мови і літератури перед Дром А. Малецким, 14 січня перед проф. Огоновським з української мови і літератури, а в червни тогож року сідає до іспиту з математики перед Дром Машковским.[2]) В тім же роції вносить він просьбу до міністерства о звільненє його від іспиту, приписаного для учителів середних шкіл, до якої одначе „Pan Minister wyznań i oświecenia nie przychylił się według rozporządzenia z dnia 25 stycznia 1873 року.[3])

В 1874 роції приступає отже Свенціцкий до державного іспиту, приписаного для учителів середних шкіл, на що вказують документи Ради Шкільної краєвої з дня 23 серпня 12 грудня і 24 грудня 1874 р. і 11 січня 1875 року, в яких Рада шкільна домагаєть від Дирекції ґімназії предложення кваліфікаційного свідоцтва, будь відсилає його між залучниками.

Та в міру зросту таланту Свенціцкого, в міру зросту його енерґії до наукової праці розвивалась і його недуга. В червни 1872 р. подаєть Свенціцкий о відпустку для поратовання здоровля. Лікар Рудницкий стверджує лікарским свідоцтвом з дня 17 червня 1872 року запаленнє легких і озявів у свойого пацієнта і каже йому виїхати в гори. Директор Ільницький горячо попирає просьбу петента, бо його хороба, „na twarzy uwidoczniona“. Він дістає відпустку на шкільний рік 1872/73. Дня 19 листопада 1873 року просить Свенціцкий знову о двомісячну відпустку, „bo silny wybuch krwi odjął mi siły, tak że chodzić ni mówić nie jestem w stanie...“ Доктор Рудницкий приписує се „nie innej przyczynie, jak tylko natężnej pracy w domu i szkołe, zwłaszcza podczas wykładu lekcyi“. В 1874 роції здоровлє Свенціцкого поправляєть ся о стільки, що він може вчити в школі і приготовлювати ся до іспиту. Декретом з дня 13 лютого 1875 р. Рада шкільна переносить його, як іспитованого вже заступника учителя до

[1]) Відповідь на згадану просьбу прийшла що йно в марті 1872 року і то для Свенціцкого доволі неприхильна: свідоцтва його віддано до суду, що мав судити Св. за самовільний виїзд за границю.

[2]) Персональна табеля.

[3]) Рескрипт Ради шк. кр. з 12 лютого 1873, ч. 1123.

висшої школи реальної „w dotychczasowym charakterze służbowym“,[1]) а дня 12 вересня 1876 року кінчить він жите в найкрасшім розцвіті талану і віку, коли трета його драма з української історії „Ігор“, і трийцять шестий рік житя не добігли ще кінця.

Похорони Павлина Свенціцкого відбули ся дня 14 вересня о 5 годині по полудни з мешкання при вулиці Сакраментою, при співучасти літератів, професорів, учеників реальної школи і численної публики ріжних станів. Неодна сльоза жалю покотила ся з очий присутних, з грудий богатьох добулось щире зітханнє.[2])

V.

Літературна діяльність. Комедія і драма.

Літературну діяльність розпочав Свенціцкий іще в Київі. Зачав її по всякій імовірности драматизованнєм Шевченкової „Катерини“, хоч не виключена річ, що тоді вже збирав сюжети до своїх байок, коли в 1864 році міг видати цілу їх збірку. Що вже в Київі зачав Свенціцкий драматизувати Шевченкову „Катерину“, виходить із дописки, яка поміщена під заголовком його драми: „W Kyjiwi 1862 r.“[3]) Перо в руки спеціяльно до писання драматичних творів могли подати йому артистично-драматичні аспірації його унїверситетських товаришів, гуртка київських аматорів[4]), які грали красше всякі штуки, ніж актори постійного театру[5]).

В лютім 1858 р. виставили студенти унїверситету двічи комедію „Zemsta“ при великім натовпі публики в авлї унїверситету[6]), а дня 4 лютого 1860 р. „Stare dzieje“ і „Odludki“ в аматорськім театрі[7]). В останнїх виставах мусів брати

---

[1]) Усї некрольоґи Свенціцкого, йдучи за „Gazeto-ю narodow-ою“, отже й Другъ, op. c. l. c., думають, що Св—ий три роки перед смертию переніс ся до висшої школи реальної. З декрету й Хронїки дир. Харкевича („Хронїка львівської академічної ґімназії“ — Звіт за шк. рік 1900/901, ст. 44) — виходить, що він служив в академічній ґімназії аж до р. 1875.

[2]) Dziennik polski за рік 1876, ч. 212.

[3]) Sioło, III, 73.

[4]) Про істнованнє сего гуртка згадує Перетц: Павло Житецький. Записки Українського Наукового Товариства в Київі 1908, книжка II, стор. 6.

[5]) Estreicher: Teatra w Polsce, I, ст. 109.

[6]) ibidem. [7]) Estreicher, ст. 116.

участь також Свенціцкий. Про його виступи в аматорськім театрі київських студентів свідчили би не лишень два принагідні натяки у звітах з його сценічних виступів на галицькому ґрунті як Лозовського й Сельского, які подибуємо в „Меті“ [1]) і „Dziennik-у literack-ім“ [2]), але потверджує сей здогад також факт, що в галицькому театрі виступає він як випробувана, заводова акторська сила.

Що саме „Катерина“ заняла увагу Свенціцкого — нічо дивного. Вона одушевляла під ту пору усїх демократично настроєних студентів київського університету. Із поезій Шевченка „szczególnie „Katarzyna“ uderzyła naszą wyobraźnię“ [3]), мовить один із них. „Przedmiot tego poematu... jest najsmutniejszą i najrzewniejszą nutą w całej melodji nieszczęsnego stanu ludu Ukrainy... Skreślić wiernie położenie uwiedzionej dziewczyny, wypowiedzieć boleść upokorzenia i hańby sprowadzonych wschodniem grubijaństwem, lub wyrafinowaną zachodnią podłością — trzeba było być wielkim jak Szekspir, nieszczęśliwym jak chłop ukraiński i jak chłop ukraiński uczciwym. Takim Szekspirem — chłopem ukraińskim był Szewczenko“ [4]).

„Катерина“ Свенціцкого появила ся друком що йно 1866 р. в „Siol-ї“ [5]). Богатство акції, сильно заакцентовані драматичні ситуації в поемі, обильність високо траґічних моментів Шевченкової „Катерини“ становлять з природи сильні підвалини під будову драми. Тільки саме в розводнюванню сих драматичних моментів, що силою своєї короткости й ядерности викликують бажаний драматичний ефект, лежить небезпека для драматурґа.

Свенціцкий старає ся по можности як найменче віддалюватись від тексту ориґіналу, вихісновуючи тільки зазначені ситуації як підклад для творення нових сцен. Із слів поеми:

„Зайде сонце, Катерина
„По садочку ходить,
„На рученьках носить сина,
„Очиці поводить:
„Оттут з муштри виглядала
„Оттут розмовляла,
„А там..., а там... сину, сину!...
„Тай не доказала...“ [6])

---

[1]) 1865 р., ст. 496. [2]) 1866 р., ч. 13, ст. 205.
[3]) Sioło, I, 146. [4]) Тамже, ст. 146—148.
[5]) Kataryna. Sumnyj obrazu V. dijach. Za Szewczenkom Pawło Swij. III, 73—106; IV, 93—126.
[6]) Поезиї Т. Шевченка, вид. „Просьвіти“, 1902, ст. 284.

виходить в Свенціцкого ціла окрема сцена (акт III, сц. 4). Катерина виходить у сад із сином на руках. „І не слухає криків; знай розмовляє із сином:

Soneczko moje jasne, Iwaseczku detynko! de twij bat'ko? synu!... Pokynuw... widcurawsia... Skaraje Boh, skaraje... Iwasiu lubuseczko! Jak wono do mene wsmichajetcia, janhelatko!... Lu-lu-lu! zasypaje... lu! lu! lu! Zasnuło i smijetcia... (tycho ciłuje syna). Nema, nema... czy wżeż i ne bude?... ni! — poklawsia... Win ne widcurajetcia syna — swoho syna... (chodyt' po sadku i hirko płacze). „Ot-tut z musztry wyhladała... ot-tut rozmawlały... tut raz perszyj obniały sia; a tam... a tam... synu! synu!" (zapłakała, i pylno dywytcia na szlach) [1]).

Так само із слів:

„Сидить батько кінець стола
„На руки схилив ся,
„Не дивить ся на сьвіт Божий
„Тяжко зажурив ся.
„Коло його стара мати
„Сидить на ослоні
„За сльозами ледве ледве
„Вимовляє доні...[2])

утворив Свенціцкий окрему сцену. (Акт III, сц. V):

Matwij: Hodi wże! Taka boża wola... inaksze j buty ne może.
Marija (z płaczom): Twoja prawda, czołowicze.
Matwij: A może sprawdi tam jiji szczastie bude?...
Marija: Oj horeńko! hore!
Matwij: My chot' bez naruhy wiku dożywemo...
Marija (płacze).
Matwij: Stara! hodi żurbi piddawat'cia — treba tak zrobyty.
Marija (tycho): Treba...
Matwij (w wikonce): Katro!...
Kateryna: Zaraz, tateczku (wbiha do komory; stamwidtam (sic!) wchodyt' do switłyci, bez detyny. Matwij ne dywytcia na doczku; stara płacze; Kataryna stojit' oczy w zemlu opustywszy.) [3])

Ілюструючи таким робом живими особами й живою акцією спокійне епічне оповіданнє Шевченка, вкладає Свенціцкий дальше за Шевченком в уста матери цілу її промову від слів: „Що весіллє, доню моя?..." аж до слів: „Іди од нас..." без найменшої зміни...[4]) І в тому саме вірному переповіданню або радше

[1]) Sioło, IV, ст. 99. [2]) Поезиї Т. Шевченка, ст. 286.
[3]) Sioło, IV, ст. 100. [4]) Пор. ст. 100—101.

точному переписуванню неповязаних льоґічно на зверх, оправданих одначе психольоґічно слів нещасної матери, повних суперечности, слів гірких докорів і безмежної материнської любови, слів диктованих великанською розпукою зболїлої материнської душі, а характеризуючих як не мож красше постать Марії, — виявив Свенціцкий з одного боку тонке розумінне психічного настрою матери в даній хвилї, з другого подив і пошану для ґенія Шевченка!...

Дальші слова Шевченкової поеми:

„Ледве, ледве, поблагословила:
„Бог з Тобою!“ — Та як мертва,
„На діл повалилась,
„Обізвав ся старий батько:
„Чого ждеш небого?
„Заридала Катерина,
„Та бух йому в ноги:
„Прости мені, мій батечку,
„Що я наробила;
„Прости мені, мій голубе,
„Мій соколе милий“.
„Нехай Тебе Бог прощає
„Та добриї люде,
„Молись Богу та йди собі
„Менї легше буде“ —

розвинулись в Свенціцкого в повну акцією картину: Катерина падає на колїна перед материю.

„Marija (błohosławyt’ dytynu, ciłuje ta płacze): Boh s tobóju! (zomliła).

Kateryna (twerezyt’ zomliwszu): Mamuseńko!

Marija (prychodyt’ do sebe): Jdy!...

Matwij (poważno do Katry): „Czoho żdesz? neboho!“

Katra (wpała jomu do nih): Prosty meni, mij bateczku — szczo ja narobyła... Prosty meni, mij hołube! mij sokołe myłyj!...

Matwij (z slozamy): „Nechaj tebe Boh proszczaje, ta dobryji lude... mołyś Bohu, ta jdy od nas — meni łeksze bude“.[1])

Подібно із легких натяків Шевченка:

„А жіночки тихо дзвонять,
„Матери глузують,
„Що москалї вертають ся
„Та в неї ночують:
„В Тебе дочка чорнобрива
„Та ще й не єдина,
„А муштрує на запічку
„Московського сина.
„Чорнобривого придбала...
„Мабуть сама вчила
„Бодай же Вас цокотухи
„Та злидні побили!...“ [2])

розвиває Свенціцкий аж дві сцени (у нього „виходи“) четвертого акту, в яких із реалїзмом виводить „щиро спочуваючих“ сусїдів, що приходять в намірі розради затурбованих родичий,

---

[1]) IV, ст. 100—101. [2]) Поезиї Шевченка, ст. 283.

а в дійсности зле маскованою внутрішньою радостю ранять тільки їх серце. Матвій проганяє їх. Зрештою цілий третий акт драми Свенціцкого се тільки розвинена наглядна ілюстрація коротко нашкіцованих анальоґічних місць в поемі. Ориґінальність перерібки зводить ся головно до введення у драму кількох нових, потрібних до розширення і оживлення акції постатий і до епільоґу. Із нових постатий природними чертами характеру наділені сільські сплетнярі: Панько, Приська і Варвара, натомість менче природно у своїй великодушности виходить постать парубка Якова, що з великого кохання рішаєть ся женити ся з Катериною помимо її зносин із москалем [1]).

Замітною креацією у драмі є старий дідуган, Остап. Автор наділив його щедро признаками українського народнього гумору, вкладаючи в його уста ряд народніх пісень в роді:

„Oj buw, taj nema
„Taj pojichaw do młyna,
„Bidnaż moja hołowońko...“
або: „Mołodyce! czyja ty, czyja ty?
„Chody zo mnow hulaty, hulaty...[2]),

а в душу його вляв усю свою велику ненависть до Москалїв і їх господарки на Українї.

„Hej wstań bat'ku Atamane,
„Wełykyj het'mane...“

співає старий приклонник козацької давнини. „Darma! ne wstane... a kołyb wstaw, to umerby u druhe z żalu...“ думає він. „Propała sławna Ukrajina nizawiszczo... klatyj moskal oruduje...“ Рефлексії кінчить дід піснею:

„Ej wy Zaporożci,
„Sławnyi mołodci,
„Hodi spoczywaty!
„Worożeńkiw chmara,
„Na Wkrainu wpała —
„Treba pohulaty...“ [3])

На иншому місцї виливає Остап ненависть до Москалїв іще яскравійше:

„Hej Moskalu bisiw synu,
„Czortowa detyno!
„Pohubyweś ty swit cilyj,
„Ciłu Ukrainu.
„Czerez tebe tiażko w switi,
„Oj łycha hodyna!
„Czerez tebe płacze j stone
„Maty Ukraina.
„Maty nasza, ridna maty!
„Za szczo terpysz muki?

---

[1]) Подібний мотив находимо в „Наймичцї“ Тобилевича у відносинах Наваса зглядом Харитини.

[2]) Акт IV, сц. 1. – Sioło, зош. IV, ст. 102—103. [3]) Także.

„Zaszczo skuti (kajdanamy)
„Wolni twoji ruki?
„Bodaj tii ne skonały,

„Szczo tebe skowały —
„Wolu wziały — hore dały.
„Bodaj ne skonały!“ [1])

Оригінальність знову епільоґу лежить в тім, що москаль одержує належну заплату за своє поступованнє й гине з рук Якова.

Мова у драмі — гарна, жива, народня. „Dla lipszoji charakterystyky — тільки, як зазначує сам автор — sałdaty, w drami, howoriat' swojeju mowoju, kotora zowsim ne je moskowśkoju, a można by jiji zwaty „sałdaćkoju mowoju...“ [2]) і се виходить на шкоду драми. В автора слїдно обзнайомленнє з драматичною технїкою..., одначе „Катерина“ в тому одягу, в який її прибрав Свенціцкий, блїдне, йдучи в парі зі своєю сестрою, „Катериною“ Шевченка. Причина сього нам уже відома. Лежить вона в розмелюванню мотивів і розводнюванню ситуацій. Подрібне й часте зображуваннє сцен кохання Катерини із москалем у перших двох актах драми Свенціцкого нехай послужить доказом правдивости висше сказаного. Дискретні натяки Шевченка вартнїйші тут в десятеро!...

Після еміґрації Свенціцкого у Галичину практичні житеві вимоги завели його на нові дошки української сцени. Сей факт відбив ся дуже корисно у своїх наслїдках на тогочаснім репертуарі української сцени в Галичинї, а в дальшій мірі причинив ся також до розвою нашої драматичної лїтератури спеціяльно й до піднесення українофільського кольориту галицько-руської лїтератури 60-их років — загально.

Лаврівський заанґажував іменно Лозовського „jako najlepiej władającego mową ukraińską“ [3]), щоби він займив ся перекладаннєм і перероблюваннєм пригожих штук для українського театру. І не завів ся на ньому! Свенціцкий віддав ся із питомим собі жаром працї на тому полї, тим раднїйше, що сама інституція сходилась з його програмою й характером своїм чарувала в душі його як найкрасші надії“ [4]).

В протягу кількох лїт присвоїв він українській сценї близько двайцять ріжних більших і менших творів Молїєра, Фредра, Корженьовского й инших, а праця його в тому напрямі не уставала мимо того, що Бачинський, здаєть ся кермований звичайною завистю, знеохотив його до авторських виступів, а сам він за мозольні труди не одержав ніякої нагороди [5]).

[1]) Sioło, IV, ст. 116. [2]) Sioło, III, ст. 74. [3]) Sioło, II, ст. 185.
[4]) Франко, Рускій театръ, Зоря, 1885, ч. 24. [5]) Sioło, II, ст. 185.

Із праць Свенціцкого, що повстали під ту пору, друком появили ся тільки переклади: „Вікна на першім поверсї“, „Циган“ і „Гамлета“ і перерібки: „Гаврило Бамбула“ і „Галя“. Все останне лишилось в рукописи. „Цигани“ [1]) — се прозовий переклад віршованого ориґіналу сентиментальної драми Осипа Корженьовского, переклад доволї вірний, засадничо держаний в дусї народньої мови зі значною одначе примішкою разячих польонїзмів [2]). На українській сценї не робили вони враження й не подобали ся по причинї свойого сентименталїзму [3]).

„Гамлетом“ [4]) зробив Свенціцкий початок „до толкованія большихъ искуственныхъ драматовъ“ [5]). Се перший, що правда неповний (друком вийшов тільки перший акт) переклад Шекспірової траґедії на нашу мову. Як такий мусить він грішити деякою тяжкостию стилю і менше вдатним добором слів і зворотів в родї „вонтплю“, „пестенство“, „чистість єго захотінїй“, „хутний“ (chętny). Такі слова і звороти наводять дра Франка [6]) на думку, що Свенціцкий доконував свого перекладу із польського видання [7]). В передмові заявляє Свенціцкий, що бачить недостаточність своєї працї. Наміряв спершу перекладати прозою, бо хотів вірно віддати думку ориґіналу і що йно пізнїйше змінив форму готового вже перекладу на віршовану, на вірш непоетичний, за то найбільше зближений до ориґіналу [8]). До сього кроку склонила його рада деяких письменників. Др. Франко жалує, що Свенціцкий не видав перекладу прозою, „бо вірш П. Свого в тім перекладї справдї такий непоетичний, що проза була-б лїпша: нема в тім віршу анї ритму, анї поезії; П. Свій по просту лїчить силяби тай то не все“ [9]).

---

[1]) Цигани. Драма въ 5 діяхъ Осипа Корженёвського. З польского переложивъ Д. Лозовський, Львів 1864.

[2]) В родї: „шальний“ (в ориґіналї: szalony), „волочага: włóczęga), „утулить“ (utulić), „хіть“ (chęć), „латво“ (łatwo), „цапнути“ (capnąć), „грозьний“ (groźny), „учта“ (uczta), „злосник“ (złośnik), „праві“ (prawie) і ин.

[3]) Слово, 1866, ч. 25.

[4]) Гамлетъ — Принцъ даньский. „Нива“ 1865, чч. 3—5; 7—9.

[5]) Слово 1865, ч. 16.

[6]) Порів. його передмову до перекладу Кулїшевого „Гамлета“. — Уїллїям Шекспір. Гамлет принц данський, переклад П. А. Кулїша, виданий в передмовою і поясненями Дра Ів. Франка. У. Р. В. С. ст. XIX.

[7]) Франко доходить до такого висновку на основі таких язикових слїдів як: „апель“, „Норвеґчик“, „збаданя“, „на вижинї своєї потуґі“ й на основі польської ритміки в перекладї Свого.

[8]) Нива, 1865, ч. 5. [9]) Шекспір — Гамлет, ст. XVIII.

До перерібок треба зачислити „Галю“ і „Гаврила Бамбулу“. „Галю“ [1]) „переінначив“ Лозовський з францускього [2]) ориґіналу „Ketly“, переносячи фабулу на галицький ґрунт, „на гарний подільський прозір: гори, ліс, скали, води“ [3]). В отсій одноактовій опереті дієвими особами є: старий жовнїр Іван, його дочка Галя, офіцир Славський, шинкарка Гординя, її глупенький син Гаврилко і Петро, слуга Славського. „Галя“ по свойому сюжету належить до ряду здеґенерованих літературних епіґонів „Нової Гельоізи“, до тих сентиментальних, неприродних сестриць „Бєдної Лізи“ і Галочки („Щира любов“), від яких аж роїть ся у всїх літературах. Є тут, як і в „Щирій любови“ Квітки казковий офіцир, пессиміст, що не бачить „серця в сьвітї“ й для якого світ представляєть ся зимним, неправдивим... [4]). Славський одушевляєть ся природою Поділя і декламує цілу купу фраз на тему краси „рідної країни“. „В природї — мовить він — є маґічна сила, котора нас до рідноі землі притягає...

„Чудова країно!
„Ти краси дитино
„Витай! витай!
„Ти найкраснїща,
„Ти наймилїща,
„Ти рай, наш рай!
„Родимі поля,
„Красо Подоля —
„Найкрасша є крас!
„Ти нам пануєш —
„Ти всїх чаруєш,
„Ти всім для нас!
„Піди у гори,
„Піди у бори,
„На поле-гай.
„Там всёго-всёго!
„Лиш нема злого
„Бо то наш рай
„Бо то наш рай...“ [5])

Славський женить ся вкінцї з гарною, но убогою сїльською дївчиною, Галею і поселюєть ся в їїріднім селї, в її сїмї... Чиж не зворушуюче? Є тут також і Галя... Така наївна сїльська квітка, що як сама останеть ся в хатї, то думає, з ким би то вона ходила: „по наших горах, та долинах... Як би то ми собі у двоє сїли над річкою та слухали, що вона говорить; як там рибки грають ся... усміхають ся метелики... А тут сонце зайшло за гору... ми держимся за руки...“ [6]) „Єстъ тутъ съ одной стороны богатая мати-селянка съ дурноватымъ сыномъ, въ другой немаєтный сусѣдъ, отецъ доброи прекраснои Галѣ, котора мимо свого убожества не хоче ити за дурного богача, но въ невин-

---

[1]) Галя. З опери-водевіль „Ketly“ переинначив Д. Лозовський. Львів 1865. — Руський театр, № 1.

[2]) Слово, 1866, ч. 29. [3]) Галя, ст. 1.

[4]) ibidem, ст. 17. [5]) Галя, ст. 18. [6]) ibid. ст. 14.

ности своей мечтае о молодомъ благородномъ офицерѣ, случайно въ ихъ село заѣхавшомъ..." [1]) є богато такого, що ніколи відай на світї не було... Очевидно до „Галї" годї прикладати серіознійшої мірки і вина тут в цїлости по боцї оригіналу. Докір Свенцїцкому ограничував би ся виключно до вибору сюжету. Бо сама перерібка чистотою мови, текстом пісень, ба навіть будовою і національзацією сюжету вдоволила вповнї тогочасну публику і критику.

Як красно вдало ся Свенцїцкому перещіпити отсю еґзотичну ростинку на нашій землї, вказує хочби сей факт, що „Слово" зовсїм не завважало її неприродности, противно для нього „завязка акціи по поводу любовного сношенія троихъ молодыхъ сердецъ, розвивaесь тутъ природно и интересно", а навіть сам „тематъ" оперетки видаєть ся йому „весьма повабный и до обдѣлки про музику аж просящій ся" [2]). Без сумнїву оригінальна музика Вербицького в значній мірі причинила ся до поводження „Галї" на українській сценї, вдоволяючи вповнї невибагливі артистичні вимоги нашої публики. „Галю" виставлювано дня 11 (23) цвітня 1866 року.

Своєрідним національним кольоритом приміненим до спеціяльних галицьких відносин визначаєть ся також перерібка Молієрового „George-a Dandin-a" [3]). „Гаврило Бамбула" [4]), галицький міщанин має заступити місце Молієрового Жоржа Дандена, який зі стиду перед своїм простим походженнем женить ся з дочкою збанкрутованого шляхтича Сотанвіля. Свенцїцкий використовує тут нагоду, щоби поглузувати із великопанських манєр галицької зубожілої шляхти і для піднесення природности акції каже галицьким Сотанвілям, панству Задирновським, rectius „Задзїрновським" говорити польськими фразами, бо се на галицькому ґрунтї належить також до доброго тону [5]). Тим оригінальним помислом наніс Свенцїцкий шкоду

---

[1]) Слово, 1866, ч. 29. [2]) Слово, 1866, ч. 29.

[3]) George Dandin ou le mari confondu.

[4]) Гаврило Бамбула (George Dandin). Комедия Молієра в 3 діях. Для руськоі сцени зладив Д. Лозовський. Львів 1865, як II ч. „Руського театру".

[5]) В 1849 роцї дав Наумович перерібку сеї самої комедії в „Грицю Мазницї" (Грицъ Мазниця або мужъ заманенный. Комедія въ трохъ дѣйствѣяхъ Покелина Молієра изъ француского на языкъ мало-русскій переложена Иваномъ Наумовичемъ. Львôвъ 1849). Його Голишкевичі говорять одначе мовою усїх инших „лицъ".

однобарвній чистоті мови, хоч з другого боку збільшив природність теми серед галицьких відносин.

Другим більшим відступством від оригіналу є епільоґ „Гаврила Бамбули“. Бамбула, що за приміром свого французького предка, Жоржа Дандена, а може й галицького товариша, Гриця Мазниці, вліз в шляхотську родину й шляхотську атмосферу, мусить як і вони сповнювати цілий ряд приписів ввічливости і форм доброго тону, які накладають на нього родичі його жінки, пані Вікторії. Крім того сама жінка Вікторія, яка, озолотивши свій витертий герб грішми Бамбули, думає, що зробила йому честь, коли вийшла за нього замуж, спричиняє Бамбулї ряд терпінь, коли не вважає на його просьби і персвазії, а безцеремонно втішаєть ся товариством пана Паничевського. Тесть і теща глядять на нього з висока й глумлять ся з нього, коли він намагаєть ся доказати їм невірність жінки. Се доводить його терпеливість до краю!... І коли ні його первовзір, Жорж Данден, нї його товариш, Мазниця не сміли реаґувати проти сього й до кінця остали: Данденом і Мазницею, себто людьми вірними свойому характерови, завдяки якому й на дальше мали терпіти амори своїх жінок: Анґелїки з вікомтом клїтандром і Анелї з Крутосвітським і примхи їх родичий, то Гаврило Бамбула... не стерпів... і одного гарного дня вигнав нечайно „дзецко шляхецке“ [1]), паню Вікторію із свойого дому на велике обуреннє панства Задзїрновских, бо „спляміл светни їх руд“ [2]), а на велику приємність публики. Таким оригінальним ексцесом мусїв Свенціцкий очевидно задоволити чувства видців, що з нетерпеливостю очікували подібного моменту, та прогрішив ся сильно проти психольоґічного умотивовання даного факту й консеквентного переведення характеру свойого героя.

Сей психольоґічний „deus ex machina“ в комедії, що не так може завдяки комізмови ситуацій, як саме завдяки артистичному обробленню характерів, зачислюєть до перлин Молієрової творчости [3]), був обчислений здаєть ся на задоволеннє почувань галицько-руської публики. Воно правда, що в житю найбільший флеґматик спроможеть ся часом ненадійно на енерґічнїйший виступ, правда і те, що демократизм Свенціцкого міг обурювати ся і протестувати проти шляхотських химер всяких „Задзїрновских“, тільки-ж в поважнім артистичнім творі ходить

1) „Бабнбула“, ст. 61. 2) „Бамбула“, ст. 67.

3) Стороженко; Нарис історії західно-европейської лїтератури до кінця XVII ст. Львів 1905, ст. 213.

о те, щоби грушки не росли на вербі. Автор поважних історичних драм не повинен був за ніяку ціну ризикувати до тої степени психольоґічною правдоподібністю.

До комедії додав Моліер „вівчарські“ інтерлюдії ідилічного характеру. За його приміром пішов Наумович. „Междудійствія“ останного тоном і загальним характером нагадують інтерлюдії Моліера, що до змісту одначе є ориґінальними. З таких інтермедій зрезиґнував Свенціцкий — і се трете головне відступство від ориґіналу, яке доказує остаточно, що „Гаврило Бамбула“ не є таким вірним перекладом Моліерової комедії, як „Гриць Мазниця“, а ориґінальною перерібкою. Мова у Свенціцкого богато чистійша від мови Наумовича; оминає він також старанно вульґарних висловів, якими Наумович пересипує щедро свойого „Мазницю“.

До перекладів і перерібок Свенціцкого не належить прикладати строгої артистичної мірки. Треба тямити, що кождий, хочби найнедоладнійший, драматичний фабрикат витали під ту пору прихильники поступу народньої справи з отвертими раменами, а сам він робив велику прислугу. Тимто переклади й перерібки Свенціцкого не лишень імпонуючим числом, але й безприкладною серед тодішніх обставин чистотою мови робили важну суспільну роботу, бо збогачували з одного боку убогу ниву галицько-українського письменства, з другого причинювали ся до піднесення національної свідомости серед наших предків. З тої точки погляду треба їх оцінювати, а під тим оглядом значіннє їх безперечно велике.

До того часу віднести треба також ориґінальну комедію Свенціцкого, писану українською мовою під заголовком „Міщанка“ [1]). Зараз по заснованню постійного українського театру, ще перед початком вистав, оголосив театральний комітет, в якому побіч одушевлених народовців, як Климкович, засідали люди що найменче „здорових поглядів“ [2]) на народню справу (Товарницький, проф. Полянський, К. Устіянович) конкурс на драму і комедію, визначуючи чотири нагороди, дві по 100, а дві по 50 зол. [3]), з виразним застереженнєм, що тільки твори „з духа

[1]) Miszczanka. Komedya w 3 dijach D. Łozowśkoro. — Sioło, I, ст. 89—126; II, ст. 91—118.

[2]) Франко — Рускій театръ въ Галичинї; Зоря, 1885, ч. 24.

[3]) Sioło, II, 183; також: Pepłowski — Teatr ruski... стор. 13, і „Исторія основанія и розвою русско-народного театру въ Галичинѣ“. Коломия, 1904, ст. 11.

і з мови“ [1]) українські рефлектувати можуть на конкурсові премії. Оголошеннє конкурсу, сей по словам Франка [2]) свіжий подув вітру в душній атмосфері української літератури, дало товчок богатьом письменникам спробувати сил на полї української драматуріїї. Ільницький пише історичну траґедію „Настася“, Гушалевич висилає у сьвіт „Сільських пленіпотентів“ і „Підгірян“, а найдїяльнїйший зпоміж усіх, Свенціцкий, побіч цілого ряду перекладів і перерібок пише оріґінальну „Міщанку“ і шле її на конкурс. І хоч „Міщанка“ з усіх надісланих драматичних творів найбільше відповідала основним вимогам оголошеного конкурсу, хоч без сумніву більше всїх инших „з духа і з мови“ була українською, завдяки метаморфозї у складі театрального комітету — місце Климковича заняв уже в 1865 р. Богдан Дідицький — не удостоїлась належного признання із боку конкурсових судіїв і мимо голосного протесту народовців, що гуртувались около Климковичевої „Мети“, одержала що йно нагороду... третю [3]).

Сам основний мотив „Міщанки“ — перебраннє інтеліґентної женщини в народнїй, мужицький стрій — не новий. Стрічаємо його вже в „Okręźn-ім“ Корженьовского; характеристичний він тільки як відблиск духа часу, в якому народнїй мужицький стрій відіграв визначну ролю в репертуарі патріотичних маніфестацій на тільки українських, закордонних, але й галицьких хлопоманів [4]), ілюструючи на зверх їх демократичні прінціпи. Важну ролю відіграв народнїй стрій також в приватнім житю великого народовця, а радше „хлопомана“, бо річ діє ть ся в Київщині, пана Володимира Саноцького, бо в одній хвилині довершив в його поглядах на „жіночу квестію“ великої метаморфози, ворога інтеліґентних жінок, чи там „міщанок“, як хоче Свенціцкий, перемінив на їх, зглядно її ентузіястичного поклонника, а з прінціпіяльного скептика на еротичнім полї зробив першорядного аманта, заводячи його кінець кінцем під слюбний вінець. Се прийшлось йому в даних обставинах дуже легко... Бо, хоч п. Володимир в „міщанській“ дївчинї не бачить ні щирости ні правди, хоч пересвідчений, що місце серця

---

[1]) Sioło, II, 183. [2]) Зоря, 1885, ч. 24.

[3]) Першу нагороду дістали „Підгіряни“ Гушалевича, другу драма пана Б. — Мета, 1865, ст. 474.

[4]) Порівнай: Анатоль Вахнянин — Спомини в житя. Львів, 1908, ст. 42—43. Також: Ів. Франко, Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріяли. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., т. L, стр. 10.

заняла у них „кокетерія-зальоти“ [1]), то все те теорія, бо по правдї він їх не знає, в житю „ne lubyw sze j razu i... ne wiryt' szczob moż jomu zalubytyś“ [2]). Не можна одначе припускати, щоби він бодай думкою не грішив на тім полї. Противно, в думках зелеліяв він як правдивий народовець, розчитаний іще до того в творах Байрона, мимо свойого розчарования й неохоти до житя, про що нас дуже серіозно впевнює автор устами пана Саноцкого (стрийка), хоч не мотивує одначе нічим причин сього пессимізму, — прекрасний ідеал жінки, в якому інтеліґенція „міщанки“ могла-б йти в парі зі щиростю і простотою селянки. Коли-б отже найшла ся „selanka mołoda, harna, szczyra, serdeczna; do toho: dotepna, satyryczna nawit', myła, proswiczena, a prosta!...“ [3]), то й наш пессиміст не був би від того... Бо він передовсїм народовець. Про се впевнює нас його стрий, „обиватель“ Саноцкий, коли підносить, як одну із черт характеру свойого небожа, його велику любов до люду і його біль над лихом, що вкрало ся у народне житє [4]). Але не тільки зі слів п. Саноцкого дізнаємо ся про народолюбство п. Володимира, а також із його довгих, патріотично-фразеольоґічних монольоґів. В монольоґах отсих, виголошених героєм у високому тонї при акомпаніяментї гучних акордів звучних фраз, можна найти не лишень характеристичну ілюстрацію роду та сили патріотизму і народолюбства тодішньої української молодїжи по обох боках кордону, але можна їх подекуди вважати також відгуком складу думок і душевного настрою самого автора.

Пан Володимир сипле у другому актї цїлі орації на тему богатства славянського племени, переваги у ньому чутя над холодним раціоналїзмом [5]), в иншому місцї висказує знову тугу за втратою молодечих мрій і честь для тих некритичних поривів молодечого духа, признаючи одначе з другого боку потребу серіозної, солїдної праці, „жертви всїх для всїх“.

Знаменитим приміром послужить нам монольоґ із четвертої сцени II акту, який позволимо собі навести в цїлости:

„Do czoho nam proswita, do czoho rozum zdawsia?... Zahoryt' w nas swiatyj wohoń... zabjetcia sylnijsze serce... damo wolu lotowy ducha, i z mołodeczoju wiroju kydajemsia w prostor — szyroko otworywszy ramena, szczob jimy ciłyj swit obhornuty. O! czom by w sni

---

[1]) Sioło, I, ст. 93. [2]) I, ст. 92.
[3]) I, ст. 99. [4]) I, ст. 95. [5]) I, з., ст. 112.

łym ne zasnut' nam na wiky? Ce buw son nastilko czariwno-harnyj, naskilky pohanoju i dojmajuczoju buwaje probuda! Mołodyj orle! de twij połet bujnyj. Opustyw ty kryła, bo striła lidianoho chołodu swita probyła pałajuszcze twoje serce!... pohas wohoń oczej tych, szczo smiło w sonce dywyłyś, bo temnyna zemśkoji pohani dojmajuszczo jich sporanyła!... Deż naszi dumy zołoti czariwni, hadky tiji rozkiszni, kotorymy za prestoł Boha my siahały?... Mynuły, szczezły, paroju rozwijałyś... a my łyszyłyś na zemli — lude z szczodennym żyttiom-hnyttiom... brr! Szkoda złudy. Sna nam dajte!... sna toho, chot' na mynutu! Ta hodi! — chto raz prosnuwsia ne zasnut' wże tomu, chyba w mohyli; a tam? a tam? woźmim mołytownyk, i zamowczim bidni!...

Poetyczni sny mołodosty... mara! To odbłesky łysz toho, szczo kołyś — może buło... może szcze bude — nichto ne znaje... Zhynuty wony musiat' z litamy, kotori jich porodyły, s perszym morszczkom na czoli — borozdoju, kotoru persza poważniszcza dumka pooraje!... Pid namy je zemla — w nas iiło pereważuje ducha — my lude! Powynnosty... obowiazky, dobro zahalne pered namy — żyttie tiażkoji praci i żertwy wsich dla wsich... O, i w tym bahato swiatoho, bahato wełykoho! Chto łysz ob tim szczyre podumaw — chyba ne maw sercia, koły w jomu ne zabyłoś wono sylne. — Tak, tak! doroha praci i żertwy — toto pered namy! toto j peredomnoju! Tisni, kamianni steżky... terni misć kwitiw i kincem — na samoti mohyła!... Tiażko z mołodymy ukochanymy dumkamy rozstatyś, poproszczat' roskiszni złudy, ta treba!... Bidnyj mij lude! ciłyj ja dla tebe![1])

Пані Хорошевска, мати панни Ярослави, з якою пан Володимир повинен одружити ся, коли хоче сповнити останню волю помершого батька, бачить у всіх тих модерних поглядах п. Володимира, головно-ж в його антіпатії до „міщанок“ „skutok zahranycznoho wychowuwania...“[2]), „łysz wydumy hołow, w kotorych, nałowłeni z akademicznych katedr, ideji szcze ne ułożyłys poriadkom, i do czasu buszujut' w nowij hospodi...“[3]) **і підіймаєть ся вилічити „романтично-гіпохондричкого“ Володимира. Каже отже дочці перебрати ся в народній стрій і відгравати перед ним ролю сільської дівчини, Галї, судженої парубка Гриця. Сей концепт витворює ряд комічних ситуацій не тільки між Володимиром і панною Ярославою, яка вивязуєть ся із своєї ролї артистично, справдї по міщаньски, а також між парою залюблених а Грицьом. Плян вдаєть ся. Наш романтик покохав Галю. В пересвідченню, що кохає сільську дівчину з серцем,**

---

[1]) I, 116—117. [2]) I, ст. 91. [3]) I, ст. 92.

але без ширшої освіти, резиґнує із свойого ідеалу. „Ohoń z wodoju moze szcze koły złuczat', ałe newynnist'-prostota mabut' nikoły z proswitoju w pari ne pijdut' — chyba-b to buw czud, o kotori tak tiażko w XIX stoliti“ [1]). А коли так, коли приходить до вибору між серцем а інтеліґенцією, то від чого наш герой романтиком, ворогом холодного раціоналїзму?... „rozum — вкінці — dobuty można, proswita w slid za pracioju pryjde; ałe sercia ne dobudesz, joho ni za jaki skarby ne distanesz, koły ne choronytcia wono w naszoji hrudy...“ [2]) І він предкладає свою руку... Галї. А коли справа вияснюєть ся, забуває на те, що впав жертвою правдивої кокетерії „міщанки“, а вдоволений ствердженнєм ідентичности особи Галї і Ярослави без усяких дальших протестів позваляє на закінченнє комедії.

Я згадав вже висше, що сюжет „Міщанки“ неориґінальний. Вплив двоактової комедії Корженьовского п. з. „Okrężne“ [3]) в комедії Свєнціцкого слідний не тільки в основнім її мотиві. Видний він також в поменших подробицях. І так: в обох комедіях уклад померших батьків зобовязує дітий (в „Okrężn-ім“ Фелїкса і Теклю, в „Міщанцї“ Володимира і Ярославу) до взаїмної любови і до подружя; в обох герої студіюють на заграничних унїверситетах, в обох не знають своїх суджених, в наслідок чого закохавшись в них, думають, що закохались в сїльських дівчатах. Всеж таки більшого „геройства“ допускаєть ся пан Володимир. Бо коли пана Фелїкса в рішаючім моментї опускає відвага, — він цілує руки дівчини із люду, не думає одначе з нею женити ся, — пан Володимир предкладає Галї свою руку. При порівнанню обох комедій впадає в очи глубше умотивованнє основного мотиву, перебору в народний стрій, в „Міщанцї“, вірнїйша, згіднїйша з тоном житєвої правди характеристика осіб в „Okrężn-ім“.

Бо не лишень в малій ориґінальности самого сюжету комедії, не лишень в пересаднім натягненню основного її мотиву лежить хиба „Міщанки“. Слаба вона також завдяки невдатній характеристицї осіб. І так у постати Володимира хотів нам автор дати тип одушевленого патріота, народолюбця, а зобразив... фразера, якого патріотизм в... позованю. Пан Володимир позує на патріота-демократа, коли виголошує ряд цвітистих монольоґів в роді: „бідний мій люде, цілий я для тебе...“, позує, бо про

[1]) II, 106. [2]) Також.

[3]) Dzieła Józefa Korzeniowskiego. Warszawa, 1873, т. IX, ст. 439—472.

його позитивну роботу для того народа ми не чуємо нічого. Позує він й на песиміста, бо чим міг в житю розчаруватись, чим зневіритись, коли спокійно студіював на заграничних університетах, участи в розбурханих филях суспільного житя не брав жадної і... анї разу не кохав!

І не в позованню невдатність сього характеру, бо й позери бувають, тільки-ж автор був сильно пересвідчений, що вводить на сцену патріота й пессиміста, а тимчасом весь патріотизм і пессимізм героя скінчив ся на... поцілуях з „міщанкою".

Також в мальованню характерів инших осіб Свенціцкий переборщив. На надмірну глупоту хорує Грицько, на котурни високого „сальонового"[1]) стилю стає пані Хорошевська, якій автор повірює кермованнє акцією комедії, кладучи в її руки завязку й розвязку драматичного вузла, а панна Ярослава, почавши від слів: „pro sudżenoho ne sorom howoryt' diwczyni, ta szcze j tohdi, jak maty pytajut'..."[2]) аж до першого поцілуя, грішить надмірною невинностю і наівностю. Попри все те комедія читаєть ся живо завдяки гарній, живій мові і легкому стилю. На сценї виставлювано її доволї рідко.

„Міщанкою" завершив Свенціцкий працю на полї української драматурґії. В пізнійших лїтах видав він іще кілька комедій польською мовою [3]) без лїтературної стійности, а при кінцї

---

[1]) „Сальоновість" „Міщанки" піднесла також тогочасна польська критика й добачувала в нїй головну хибу комедії. „Temata ludowe — писав рецензент „Sioła", Т. Романович — prześlicznie się udają pod piórem pisarzy ruskich, i pod urokiem ludowego ruskiego języka, ale w obrabianiu przedmiotów z życia konwencjonalnego pisarze ci muszą być niesmaczni..." Тому зачислює згаданий критик „Міщанку" до найслабших українських лїтературних творів, поміщених в першому вошитї „Sioła" (пор. Dziennik literacki, 1866, ч. 31, ст. 493).

[2]) I, ст. 97.

[3]) Для театру Милоша Штенґля в Станиславові написав Св—ий чотироактову комедію на тлї суспільного житя на провінції під заг. „Chwasty" (Dziennik literacki, 1867, ч. 48, ст. 768). Про неї згадує Свенціцкий при нагоді звеличування заслуг Штенґля около піднесення позему польської штуки і польських театрів в статї „Teatr polski" (Nowiny, 1868, ч. 19, ст. 148). Другою відомою нам комедією Св—ого в польській мові є „Bawidło" we trzech odsłonach przez Paulina Stachurskiego. Комедія вийшла як IV томик „Bibliotek-и Nowin" за р. 1869. Незвичайно наївний тон і дуже примітивний гумор робив її, впрочім без найменших претенсій до якоїнебудь лїтературної стійности, улюбленою штукою в репертуарі провінціональних театрів. „Bawidło" виставлювано часто під змінеными заголовками: „Dużo śmiechu", „Wiejskie konkury". В Тарнові удостоїлась згадана комедія при-

житя став працювати над поважними драмами з української[1]) історії і писав їх польською мовою, придержуючи ся при тім у техніці і у формі Шекспіра.

„Святослава Ігоровича“ преміювала ще за житя поета конкурсова комісія в Кракові, „Посадниця Марта“ віднесла побіду на конкурсї в Варшаві[2]), а третю „Ігора“ [3]) призначив Свенціцкий на конкурс до Познаня[4]). Смерть не позволила йому докінчити останньої, а усім його біоґрафам навіть її заголовок остав невідомим.

Драма „Swiętosław Igorowicz“ [5]) — се результат студій Свенціцкого над першою нашою літописию. Що тему до написання сеї драми піддала Свенціцкому знайомість із староукраїнськими хроніками, вказує також „motto“ поміщене при заголовку драми: „се повѣсти времянныхъ лѣтъ“. „Swiętosław Igorowicz“ — се ряд розсипаних, відокремлених сцен, що від-

знання як „pełen humoru i zalet scenicznych utwor“ (Nowiny, 1867, ч. 7), а навіть чеські часописи мали обсипати її похвалами й ворожити їй довгого віку в польському репертуарі при нагоді сфінґованої зрештою вістки про її виставу на дошках львівського театру Милашевского (Nowiny, 1868, ч. 12, ст. 96).

[1]) Твердженнє Шумского, наче би Св-ий побіч драм на тлї української історії думав писати драми на тлї польської історії (Kurjer lwowski, 1876, ч. 214) не має за собою ніяких реальних доказів, ніякого фактичного попертя. І надармо боронить ся Ґжеґоржевский проти піднесених із боку Шумского закидів, непотрібно оправдуєть ся, що нічого не знав о намірах Св—ого „stworzenia dramatów na tle bądź wspólnych, bądź odrębnych dziejów Korony i Litwy“ (Gaz. Narod., 1876, ч. 216), надруковані по смерти Св—ого драми: „Swiętosław Igorowicz“, „Posadnica Marta“, а також заголовок третої драми „Igor“ говорять самі собою. Шумский повинен був своє твердженнє уарґументувати, коли не хотів, щоби воно робило вражіннє пустої фрази, як виплиму патріотизму „sui generis“.

[2]) Gazeta lwowska, 1876, ч. 209.

[3]) У виданню „Святослава Ігоровича“ з 1884 року читаємо в заголовку: „Paulin Święcicki: Dramata. Swiętosław Igorowicz. — Igor. — We Lwowie, nakładem wdowy po ś. p. P. Święcickim“. У виданню поміщена тільки перша драма. „Igor“ вказує нам на тему недокінченої драми. [4]) Gazeta narodowa, 1876, ч. 213.

[5]) Swiętosław Igorowicz, książę kijowski. Dramat historyczny w pięciu aktach. (P. Święcicki — Dramata, Львів, 1884, гл. також: „Przewodnik naukowy i literacki, XII річник, ст. 4—9; 30—34; 385—400; 481—497; 577—590; 673—685; 769—788. Порівнай: Dr. Franciszek Krček — Przegląd treści 25. tomów dodatku miesięcznego do „Gazety lwowskiej“: „Przewodnika naukowo-literackiego“ 1872—92, ст. 55.

бувають ся то в Київі, то в Болгариї, то в наддунайських степах, то в царській палаті в Переяславцї, в лїсї і престольній салї князя Святослава і змаганнє автора виспівати славу руського оружя в давнинї. У вступі зображує нам автор Святослава Ігоровича в ролї розумного і справедливого володаря. Тій цїли посвячує він цїлу довгу першу сцену, сцену суду над убийником невинної дївчини, княжим дружинником, Треляфом. Моментом, що має побудити акцію до дальшого розвою: прихід послів Печенїгів. В другому актї напружує й підносить автор акцію таким робом, що в поодиноких релєфних, живих картинах зображує воєнні тріюмфи „сонїчного птаха" [1]) — князя Святослава і його хороброї дружини над Печенїгами, Хозарами й Болгарами. Слава героя доходить зенїту.

В третому актї бачимо його при забаві в здобутій болгарській столиці, Переяславцї. В характерї його заходить одначе ненадійно нагла й автором недостаточно умотивована переміна. Войовничий наїздник з X столїтя, сей чистий Запорожець на київськім престолї, як зве його проф. Грушевський [2]), який йдучи в похід „возъ по собѣ не возяше, ни котьла, ни мясъ варя, но потонку изрѣзавъ конину ли, звѣрину ли или говядину на углехъ испекъ ядаше, ни шатра имяше, но подъкладъ постлавъ и сѣдло въ головахъ..." [3]) забуває під впливом гарних дївочих очий на улюблені свої слова „хочю на вы ити" [4]), не примінює до них свойого поступовання, а починає сальоновим тоном еротомана наших времен деклямувати елеґантні любовні вірші:

. . . .„O piękna!
Lilia od ciebie nie jest bardziej smętną...
Zefir po róży nie ciszej przelata,
Liść jej kołysząc, jak twoje westchnienie
Łonem twem, śnieżnem wstrząsające. Piękna!
O, te ócz dwojga czarnych błyskawice
Wzniecają we mnie ogień... który zgasić
Nie zdoła łza ta, drząca u twych powiek,
Które się siłą osłonić przepaście,
I spojrzeń twoich odmęty. Cudowna!
Jakąbyś kolwiek była! czyli smutna
Czy uśmiechnięta, jak poranne zorze,

---

[1]) Dramata, ст. 26.

[2]) Історія України-Руси, I, ст. 407.

[3]) Лѣтопись по Лаврентіевскому списку. Спб. 1897, ст. 63. [4]) Тамже.

Gniewna, czy słodkiem darząca wejrzeniem,
Chętna mi, czy tez cale (sic) nieprzyjaźna...
Inną co chwila bądź, jak kameljony —
Dla mnie zostaniesz zawsze jednakową:
Zachwycającą i uroczą zawsze,
Rozkoszy dla mnie będziesz wiecznem źródłem
I nieprzebraną wesela skarbnicą,
Szczęściem mem, życiem, i moją na zawsze".[1])

Поминаючи вже факт, що такі модерні освідчини рішучо не гармонїзують з засадничим тоном драми, затираючи її історичний характер, її барву, бо квестіонують поважно історичну можливість ситуації, зазначити треба, що подібна переміна в характері героя могла би сама собою бути причиною катастрофи, але тілько тодї, коли-б була автором відповідно умотивована. Свенціцкий пробує, що правда, мотивувати сю нечайну переміну в характері Святослава, коли впевнює словами Свенета, що його:

„...Otruto;
Lecz nie czarami, ani też trucizną;
Struto go życiem miękkiem i rozwiązłem,
Gładkiemi słowy dworaków, pochlebstwy,
Dobrze udanym podziwem wszystkiego,
Cokolwiek wyszło od niego..." [2]),

але мотивує її вже „post festum" так, що читаючий має вповнї оправдану причину повторити слова Свенета:

„Gdyby dzień w noc się nagle przeistoczył,
Lub ta ostatnia zajaśniała słońcem,
Dobie na wywrót każąc iść — to jeszcze
Nie takbym mocno tem czuł się zadziwiony,
Jak zmianą zaszłą z kniaziem Swiętosławem.
Więc chrobry rycerz stał się krasiwroną,
Największy z władców — błaznem linoskoczków,
Wódz doskonały, o hańbo! babiarzem
Fartuch mający za sztandar; chuchaniec,
Brodę trefiący i włosy na głowie,
Opój, rozpustnik, gracz zapamiętały;
Nadęty głupiec w orszaku gawiedzi,
Dzieci i niewiast jawne pośmiewisko,

---

[1]) Sw. Ig. III акт, 3 сцена (Dramata, ст. 62).
[2]) III акт, 1 сцена.

Cacko, złocona lalka, wiercipięta!...
Słów mi nie staje...“[1])

Отже сей розумний і справедливий князь, що смертю покарав одного з найкрасших своїх дружинників за знасилуванне дївчини, допускаєть ся сам подібного злочину і то без найменшого пояснення із боку автора? Для нас інтересне саме, як могло се стати ся, як могла в характері героя зайти така рішуча переміна. Коли автор, йдучи за прінціпом Арістотеля, вважав своїм обовязком дати у характері головної фіґури мішанину добра і зла, коли його субєктивно потягав подібний момент [2]), коли він на основі таких слів Святослава, як: „не любо ми єсть в Киевѣ быти, хочю жити в Переяславци на Дунаю, яко ту вся благая сходять ся...“ [3]) вносив о таких його забавах в столиці Болгаріі, які сам зобразив у драмі, повинен був заздалегідь підготовити нас до сього скоку... Бо, чим пізнійше в бігу акції виходить на денне світло нова черта характеру головної особи, тим стараннійше мусить її автор вже в початку умотивувати! [4])

Почавши від траґічного моменту, яким є смерть знасилуваної князем дївчини, акція скочуєть ся швидко у діл. До Святослава доходять траґічні вісти о смерти матери, о нападї Печенїгів на Київ [5]), а в боротьбі з грецьким цїсарем, Цимісхієм, щасте його опускає [6]). Вкінцї слїдує катастрофа: князь Святослав гине в боротьбі з Печенїгами.

Головним героєм драми, а заразом осию, около якої вертить ся ціла акція драми — князь Святослав. О його характері мали ми вже нагоду говорити; більше годі, хочби з того згляду, що він сам собі сього не бажає й застеріґаєть ся рішучо перед критикою людського розуму. Бо:

...„Nie każdego z ludzi
Czynności sądom poddają się ludzkim;

---

[1]) III, 1, ст. 44.

[2]) Міг його Св—ий найти в „Ришардї III.“ В першому актї, в першій сценї мовить Ришард:

„Wojownik chmurne rozpogodził czoło
I zsiadłszy z stalą krytego rumaka
Którym przerażał strasznych nieprzyjaciół,
Podryga teraz po dworskich komnatach,
W lubieżnych skokach przy odgłosie lutni...“

Dzieła W. Szekspira, вид. Біґельайзена, Львів 1895, т. IV, ст. 283.

[3]) Лѣтопись по Лаврент. списку, ст. 66.

[4]) Пор. G. Freytag — Technik des Dramas, Leipzig 1898, ст. 272.

[5]) Акт III, сцена 3. [6]) IV, 4.

Są takie, które przed bogi należą.
Takiej natury są i moje czyny...“ [1])

каже Святослав своїй дружині. Около нього ґрупує Свенціцкий цілий ряд сцен, не сполучуючи їх одначе зі собою ніякими трівкійшими узами, не мотивуючи слідуючих сцен, як консеквенції зображених уже причин, як конечного висліду попереджаючих сцен. „Die Handlung wird dadurch nicht einig, daß sie um einen geht“ — каже Фрайтаґ [2]). На се треба внутрішньої сполуки, льоґічного мотивовання поодиноких сцен, що одиноко може запевнити акції одноцільність. А сего в „Swiętosław-i“ дасть Біг.

Що тикаєть ся характеристики инших осіб — є їх у драмі 38 — то монотонність перериває під тим оглядом жінка Святослава, що як богато инших книжкових примірів вірности жінок, заслонює в уборі чури свого Лада перед ударами ворожих мечів, стверджуючи власною смертю любов і вірність мужеви, і дівчина, Булгарка, що волить наложити на себе руку, ніж жити в неславі, хочби навіть з князем Святославом. Впрочім особи в „Святославі“ не грішать надмірною ориґінальністю, чи то виразними, сильно заакцентованими індівідуальними чертами характеру. Княжі дружинники подібні один до другого як каплї води. Свенет вірний Святославови так само, як Ікмор або Руан; Вермуд готов положити за нього голову так само, як Вій або Свенальд. Богато є у драмі також фіґур епізодичних, виведених здаєть ся головно на те, щоби заповнити прогалини в акції або надати драмі відповідний тон, потрібний кольорит (виступ пастухів у третій сцені другого акту).

Зовсім подібний характер під зглядом будови має й друга історична драма Свенціцкого п. з. „Posadnica Marta“ [3]), надрукована в „Przegląd-і polsk-ім“ за рік 1876. Змістом драми боротьба Новгороду з московським князем, Іваном Василевичем

[1]) Dramata, ст. 59.

[2]) op. cit., ст. 34. Коли в історичній драмі шукати мемо одноцільности „nur in der Grundidee, im leitenden Gedanken des ganzen...“, що вистарчає вже Pfordten-ови (пор. його: Werden und wesen des historischen Dramas, Heidelberg 1901, ст. 110), тоді й обі історичні драми Св-ого можна назвати одноцільними.

[3]) Posadnica Marta. Dramat historyczny w 5 aktach. Przegląd polski: Rok XI, kwartał II. Ogólnego zbioru tom 42. Краків 1876, ст. 161—227; 364—387.

в 1479 році [1]). Автора захопив тут конфлїкт двох моментів, двох ворожих собі сил: вольности і деспотизму. Бо:

„To nie Nowogród tylko walczy z Moskwą,
„Ale bój z sobą wiodą dwie potęgi:
„Swobody ludów i despotów siły...“ [2])

Автор вміє відразу вдарити у відповідний, характеристичний акорд і викликати ним потрібний настрій. Усякі погані, зловіщі знаки ворожать Новгородови лихо й свідчать про забобонність Новгородян:

„Burza połamała krzyże,
„Nie takie pomnę wzburzenie żywiołów,
„A krzyż twił mocno...“

говорить один мешканець Новгорода. Другий Новгородянин стверджує, що:

„Z arcybiskupich grobów krew pociekła,
„U „Spasa“ same zadzwoniły dzwony...[3])

Якась жінка бачила знову, як з ікони Пресвятої Діви текли сльози. Хижі звірі виють і утїкають з лїсів, а по землї повзе гадє!...[4])

Всї ті одначе зловіщі знаки не є оригінальним винаходом Свєнціцкого. Автор найшов сей поетичний матеріял у лїтописи і вмів його використати в відповіднім місцї з артистичного боку. В лїтописи п. з. „Книга глаголимая Лѣтописецъ Новгородской въкратцѣ церквамъ божіимъ...“ читаємо: „предъ взятіемъ Великаго Новаграда отъ великаго князя Іоанна Васіліевича всея Россіи, како хоть первое плѣнити, начаша знаменія быти въ Великомъ Новѣградѣ. Сія же знаменія быша не на добро граду, якоже слышахомъ отъ тамо сущихъ житель; глаголаху бо, яко буря велика пришедши сломи крестъ съ великія церкви святѣй Софіи. И паки того же лѣта бысть въ Великомъ Новѣградѣ знаменіе сицево: на гробѣ кровь явися у архіепископовъ новгородскихъ Симеона и Мартирія, у Софіи въ золотой Мартирьевской паперти. Посемъ же паки у святаго Спаса на Хутыни въ манастирѣ корсунскіе колокола сами о себѣ

---

[1]) Свєнціцкий посунув тут дату о кілька лїт наперед. Війна Новгороду з Іваном Василевичем почала ся вже 1471 р. — пор.: С. М. Соловевъ, Исторія Россіи, т. 5, ст. 1354.

[2]) Przegląd polski, 1876, ст. 179.

[3]) op. cit., ст. 165. [4]) I акт, 1 сцена.

зазвониша. Бысть же ино чюдо в Великомъ Новѣградѣ, знаменіе страшно и удивленія достойно: в манастирѣ женстѣмъ святыя прехвалныя отъ іконы пресвятыя Богородицы многажды слезы яко струя исхождаху изъ очію" [1]).

В слід за тим заглядає автор у внутрішній устрій Новгорода і в слідуючих сценах дає нам живі картини ходу вічевих нарад загалу народа під голим небом і засідань новгородської ради в салї нарад. При тім доторкає Свенціцкий також соціяльних відносин, відносин поодиноких суспільних верств до себе. Слова Челядіна:

„A z czego złoto i drogie kamienie?
„Z krzywdy pospólstwa, z krwawej jego pracy!
„Ile tysięcy mrzeć musiało z głodu,
„Z nędzy przepadać, by próżniak bojaryn
„Miał na swym stole przyprawy zamorskie,
„Wina najdroższe, cukry i korzenie?
„Ile wylano krwawych łez i potu,
„By móc ustroić dumne bojarynie
„W sobole futra, w aksamity drogie..." [2]) —

вказують на істнованнє конфлїкту між боярами, а ширшими верствами убогої людности. Вибух сього соціяльного конфлїкту, конфлїкту боярів і черні вміє в критичнім моментї здержати Марта Борецка (I, 4), женщина незвичайної сили волї, повна ентузіязму і посвячення для справи, уособленнє ідеї свободи, дух оборони міста, символ бунту і протесту проти деспотизму і тиранії. Своїми промовами, повними енерґії і запалу, виголошеними по більшій части у формі грімких зазивів, грізних заклять або ще грізнійших проклонів [3]) вміє вона до тої степени

---

[1]) Новгородскія лѣтописи. Спб. 1879, ст. 305.

[2]) Przegląd polski, ст. 168—169. Пор. також ст. 170.

[3]) Для приміру: „Wstańcie szkielety naszych mogilników,
Zwiejcie się prochy grobowe naddziadów!
Chrzęstnijcie kości, rozmiecone w polu!
Z pobojowiska, z cmentarnej ziemicy
Przybądźcie duchy praojców, i w oczy
Spojrzyjcie swoim następcom spodlonym.
Mór, głód i wojna! przybywajcie społem,
W śmiertelny ucisk pochwyćcie ich członki,
Bo oni kłamią Bogu, że są wolni.
Rozstąp się ziemio pod zbójców nogami
I w swoich wnętrzach pogrzeb ich. Lazury
Jasnego nieba dajcie miejsca chmurom,

одушевнити люд, що весь він рішаєть ся боронити вітчини, її свободи і самостійности до останньої каплї крови.

Не відводить їх від сього наміру нї рада колишнього союзника, зрадницького Пскова, щоби залишити війну з могучим і „правним“ властелином, нї вість про побіду Івана на берегах Шелонї, нї грізні зазиви Івана, нї зрада Упадиша і Ларйонова... і вони борять ся через цїлих пять актів, спершу під проводом посадника і Лошинського, а по їх смерти під проводом Марти і сповнюють свою присягу: останньою каплею крови окуповують втрату вітчини і вольности...

II, III, IV і V акт драми — се ряд сцен, неспоєних у нутрі, що зображують або приготовання до боротьби в обох таборах, в Новгородї і у війську Івана Василевича, або картини самої боротьби на ріжних точках, в ріжних порах дня і ночи, обсервованих видцями з близка і уявлюваних у дальшій перспективі за помочю вражінь, які викликують в людий, остаючих на сценї (III, 11), описуваних післанцями (I, 8), супроводжуваних часто диким свистом бурі, гуком громів, бомб і арматних вистрілів (III, 7), сцен правдивого шибеничного гумору (II, 5) й найтоншої нїжности (сцена пращання Марти Борецької з наймолодшим сином, Теодором — II, 9), сцен страшних звірств Івана над Новгородянами (V, 5), стонів і розпучливих проклонів останнїх, сцен болю Марти, болю, що граничить з божевіллєм, сцен заповнених купами трупів, зрошених струями крови, сцен розпуки Новгородян, трїюмфу Івана, побіди деспотизму, упадку вольности... Пукає серце вічевого дзвона, паде статуя Вадима, останньою гине Марта!...

Слабою стороною історичних драм взагалї є те, що у них дуже тяжко уформувати одноцїльну, пруживу акцію [1]). На сїй точцї все грішили й грішать автори історичних драм. Сама концентрація історичних фактів, згуртованнє їх як подвигів чи терпінь одної людини — не вистарчає. Акція повинна поступати в льоґічній консеквенції, а поступ її мають мотивувати **характери**, в данім випадку історичні особи, яких психольоґічне поглубленнє — один із найважнїйших обовязків поета, а заразом поле, на якому, як доказує Pfordten [2]), автори істо-

---

Niechaj z nich gromy straszliwe wypadną
I roztrzaskają bratobojców głowy!...“

I акт, 4 сцена. — Przegląd polski, ст. 172.

[1]) Freytag, op. cit. ст. 40. Otto von der Pfordten — Werden und Wesen des historischen Dramas, ст. 133. [2]) op. cit., ст. 96—99.

ричних драм найкрасше проявити можуть силу свойого творчого духа й далеко йдучою поетичною інтуіцією доповнити сухі історичні факти. Поезія зачинаєть ся іменно там, де кінчить ся історія. Остання повинна служити авторови тільки рамами, в границях яких він має будувати акцію, творити характери. В тім отже напрямі, в напрямі недостачі одноцільности в акції, льоґічного й консеквентного її поступу, що виплив би з характерів головних фіґур, недостачі поглублення деяких історичних фіґур грішать й обі драми Свєнціцкого, „Посадниця Марта" іще в більшій мірі, ніж „Святослав Ігорович".

В драмах Свєнціцкого за богато історичного матеріялу, за богато поодиноких історичних фактів і подробиць, які в дійсности ділив протяг цілих літ. Споїти їх разом в одну орґанічну будову було трудно, а ще труднійше поставити всї на відповідному місці. Через те й історія попсувалась: її факти не вийшли скрізь ясними, зрозумілими й драматична будова не осягнула відповідної пропорції і симетрії.

Я закинув авторови також недостачу поглублення історичних характерів. Закид сей оправданий в цілій своїй інтензивности при першій драмі, може бути дещо змодифікований при „Марті". Характери головних осіб другої драми — не мовлю: поглублені, бо глубокими вони не є, але утворені ориґінально. Креації Марти Борецької й Івана Василевича виходять у драмі Свєнціцкого відмінними а навіть противними своїм літописним первовзорам, особливо первовзорам сфабрикованим у Новгороді, з якими, як показує примір із зловіщими знаками, Свєнціцкий мусів бути познайомлений. Бо коли в новгородських літописях Марта Борецька являєть ся женщиною „злохитривою", опутаною діяволом, яка „соплется лукавыми рѣчами съ Литовскимъ княземъ с Михаиломъ, да по его слову хотяше замужь поити за Литовскаго же пана за королева, а мысляше привести его к себѣ въ Великій Новъград да съ нимъ хотяше владѣти отъ короля всею новгородскою областію; да тою своєю окаянною мыслію нага прелщати весь народъ, православіе Великаго Новаграда, хотяше отвести отъ князя, а к королю приступити..." [1]), „окаянною злою аспидою", новою Єзавелею, Іродіядою, Євдоксією, Далїдою, яка „не точію себе и свою душу погубляющи, но и чада конечно влекущи с собою въ пагубу, еже и бысть имъ;

---

[1]) Книга глаголмая Лѣтописецъ Новгородской въкратцѣ церкваиъ Божіимъ — op. cit. ст. 282.

зане бо нощь прелести к невидѣнію объятъ ю и всѣхъ послушающихъ ея омрачи, и того ради многи людіе на сонмище к неи схождаху ся и многи послушаху прелестныхъ и богоотметныхъ словъ ея...“ [1]), то у драмі Свенціцкого виступає вона в ролї женщини-патріотки, героїні, що не з особистої користи, а в імя ідеї: независимости й вольности вітчини посвячує не лише своє житє, але й житє дітий і тисячів горожан.

Її виступам можна одначе закинути деяку театральність; в промовах її разить надмірний декляматорський патос, високий, бомбастичний стиль.

Оригінальними рисами характеру надїлений Свенціцким також противник Марти, талановитий [2]) князь, Іван Василевич. Історія підчеркує в його характері: „разчетливость, медленность, сильное отвращеніе отъ мѣръ рѣшительныхъ... и при томъ стойкость въ доведенію до конца разъ начатаго, хладнокровіе...“ [3]), новгородські лїтописи виспівують в його честь цілі пеани, дякуючи Богу, що такого імператора зіслав Росії. „Воистинну — мовить ся там — сіе неизреченнымъ своимъ милосердіемъ Господь Богъ отъ своея живоносныя десницы постави своей боговозлюбленнѣй земли Рустей главу, правдива содержателя и благочестива, исполнъ всея премудрости пречестную его главу яко пресвѣтла свѣтилника благочестію, истиннѣ послѣшника и божественному закону хранителя, и крѣпка поборника по православію, благороднаго и благочестиваго и благовѣрнаго великаго князя Іоанна Васіліевича...“ [4]) — Свенціцкий бачить у ньому передовсім незвичайно честилюбивого володаря, якого амбіція не знає границь і тільки тодї може заспокоїти ся

„Aż prawą rękę położy na Bałtyk,
Na Czarnem lewą; głowę w Świecie Nowym,
A nogi oprze o serce Europy...“ [5])

Цїлию його житя і його стремлїнь: скріпленнє і побільшеннє власної власти, хочби за ціну житя тисячів підданих, хочби за ціну втрати вічного житя у небі. Впрочім для нього:

„Wiecznie żyć — znaczy: z równych robić sługi,
A z większych — równych. To znaczy żyć wiecznie!“ [6])

---

[1]) Тамже, ст. 284.
[2]) Талановитим зве його проф. Грушевський — Іст. Укр. Р., т. IV, ст. 275.
[3]) Соловевъ: Ист. Росс. V, 1351.
[4]) Книга глаголимая Лѣтописецъ... — op. cit. 276—277.
[5]) II акт, 1 сцена, ст. 187. [6]) Тамже.

Трівоги він не знає, а бачучи в Марті незвичайну енерґію, силу волї, силу духа, не бажає її смерти, бо рад би при її співучасти зреалїзувати свої далеко сягаючі пляни. Тому складає їй у шестій сценї четвертого акту візитку на оборонні валї „Детінця“ і робить їй доволї ориґінальну пропозицію:

„Sama upadniesz... Ja stanę przy tobie —
I nic się naszej nie oprze potędze.
Zespól się ze mną, a wstrząśniemy światem,
Do nóg nam padnie. Słyszysz? mnie i tobie!
Wieki przeminą, a tych nie usłyszą
Słów: „mnie i tobie skłoni się świat cały!“
Do mego ducha twój duch — wszystko padnie,
Zostanie tylko — Iwan car i Marta...“ [1])

Як поборник визвольних, свободолюбних змагань Новгородян, мусить Іван Василевич бути не тільки людиною упоєною надміром власти і воєнних тріюмфів, але й справжнїм деспотом, кровожадним тираном. Тій цїли посвячує Свєнціцкий вражаючу реалїзмом малюнку, а відражаючу його жорстокостю сцену суду князя над Новгородянами, в якій жовнїри останнього масами вбивають Новгородян, инших топлять у Волхові, а ще иншим обтинають уха й носи (V, 5).

Такими представляють ся нам обі найвизначнїйші креації другої драми Свєнціцкого. При будові обох драм взорував ся автор безперечно на Шекспірі. Вплив останнього можна бачити не лишень у частій змінї сцен, їх ріжнородности та ріжнобарвности, у великому числї виведених фіґур — у другій драмі є їх 30 — замилуванню до войовничих рухів мас, богатстві трупів, словом: не лишень у технїцї і формі (білім віршу), а також в поодиноких мотивах.

Так приміром проклони матери убитої дівчини в „Святославі“ вистилїзувані на адресу князя і його дружинників нагадують проклони женщин [2]) в Шекспіровім „Ришардї III“, а „суд померших“ в згаданій драмі відповідає відкритю убийника в „Ришардї III“ [3]).

---

[1]) Przegląd polski, 1876, ст. 371.

[2]) Леді Анни над трумною тестя, Генрика VI (I акт, 2 сцена) і королевої Малґожати, жінки Генрика VI (I, 3).

[3]) Святослав хоче віднайти убийника дівчини, тому каже всім дружинникам присягати перед тілом убитої дівчини, що невинні її смерти. При зближенню Треляфа струєю вибігає кров із рани вбитої. Зовсїм подібний мотив стрічаємо в „Ришардї III“ (I, 2), де при входї Ришарда виступає кров із ран Генрика VI.

Для нас інтересні драми Свенціцкого тільки по своїм **сюжетам** і по тій точці виходу, з якої автор глядів на визвольні чи там бунтарські рухи Великого Новгорода. Наскільки отже Свенціцкий в „Святославі Ігоровичу" і „Посадниці Марті" опанував польську мову, наскільки зрозумів її духа і орудував нею в білім віршу — не наша річ судити. Годить ся все таки зазначити, що поодинокі місця, поодинокі сцени й картини відрубно трактовані, вдаряють нераз свіжостю й оригінальностю в композиції, великою силою і талановитостю в переведенню. До таких сцен треба зачислити сцену суду в першім акті „Святослава", дальше сцену, в якій „наслідок випереджує причину" в перечутях хана Трека [1]), ідиллїчну сцену в наддунайських степах [2]), сцену працання Марти Борецької з малолітним сином [3]),

[1]) „Святослав Ігор.", II, 1.

[2]) „Святослав". II, 3. Слова одного пастуха вказують, що він мусів бачити дружину Святослава:

„Mówię zadrzała ziemia, a falisty
Dunaj się zgarbił, wydął i ku górze
Pnąć się jak żywy, stanął wielkim słupem.
I-szy Pasterz. Dunaj w słup stanął?
Miko. Stanął.
2-gi Pasterz. Jezu Chryste!
Miko. Stanął i spojrzał. Ja także spojrzałem.
Pasterze. I cóżeś widział?
Miko. Lewy brzeg Dunaju
Moc niezliczona olbrzymich rycerzy
(Sądzę, że duchów) precz cały zakryła.
I stały duchy, i Dunaj stał także.
Wtem jeden rycerz, o trzech złotych głowach,
Dobył płomienny miecz swój, i zawołał:
„Mam cię Dunaju i nie puszczę więcej!"
A rzeka stała, niema z przerażenia.
I jam to widział, i wam mówię o tem.
Poczem ten starszy z duchów zdjął z swej głowy
Hełm i słupowi dunajskich wód kazał
Spłynąć do hełmu; a gdy słup usłuchał
Duch wodę wypił i zawołał głośno:
„Tyś mój Dunaju, bo wypiłem ciebie!"
Pasterze. I wypił?
Miko. Wypił... Dramata, ст. 36—37.

[3]) Марта Борецька питає сина, чи знає він, що то значить умерти. Малий герой відповідає:

„Umrzeć matko, to: nigdy już ciebie nie widzieć;
Nie słyszeć głosu, który sercem wstrząsa,
Nie znać twych pieszczot, rąk twych nie całować,
Nie patrzyć w oczy, które dla mnie niebem..."

Przegląd polski, 1876, ст. 196.

богато сцен боротьби в обох драмах о великім драматичнім напруженню і її живих, плястичних описів в „сценах післанців“ [1]). Коли до що йно сказаного додамо ще гарно розвинений, виобразуваний, часто бистроумний діяльоґ обох драм, то признати мусимо їх авторови мимо всіх, в горі підчеркнених хиб „Святослава Ігоровича“ і „Посадниці Марти“ — драматичний талант.

VI.

Л ї р и к а.

Так отже драмою зачав і драмою завершив Свенціцкий свою літературну діяльність. Зачав безпретенсіональними перерібками на замовленнє, писав комедії українською мовою, щоби заповнити прогалини в сценїчному репертуарі українського театру, писав комедію польською мовою, щоби бавити провінціональну публику дитячими дотепами і примітивним гумором, а закінчив її талановитими пробами серіозної історичної драми. Рівночасно пробував автор „Святослава“ пера і в инших родах літературної творчости: лїрицї, повісти і байцї, здобуваючи собі в польській літературі популярність імени головно повістю, в українській — байкою.

На полї лїрики лишив нам Свенціцкий дуже мало. В „Ниві“ за рік 1865 подибуємо дві його лїричні поезії: „На чужинї“ і „Ніч в Подолї“. В першій із них висловлює автор тугу за рідними сторонами, тисовими скалами, розкішними полями й дорогою річкою, Ушкою, за тою країною, за тим раєм, який поет вічно в думцї носить і забути сил не має:

„Повій вітре зъ мого краю,
„Зъ того гаю — зъ того раю...,
„...Принеси мені стеблинку
„Зъ лугу того роскішного,
„Принеси мені пилинку
„Рідной землі, бо загину —
„Пропаду зъ жалю за вами
„Рідненькими сторонами!...[2])

Подібний мотив і в другій поезії. І ту поет під впливом споминів прекрасної української ночи, змальованої одначе дуже

---

[1]) Пор. опис боротьби над Шелонею; „Посадниця Марта“, I, 8, Przegląd polski, ст. 180—181.
[2]) Нива, 1865, ч. 2, ст. 24.

недотепно, висловлює любов до України, нарікає на тих синів, що цурають ся рідної землї, своєї матери, і заявляє готовість покласти за неї житє:

„Мати моя, свята мати!
„Дозволь мені съ тобой жити,
„Якъ же треба, то въ бій стати
„Й головоньку положити.
„...Смерть не страшна, бо кохаю —
„Зъ ворогами за родину
„Зъ цілимъ світомъ за Вкраіну!!" [1])

Основний мотив обох згаданих поезій не новий, не оригінальний, спільний майже всім польським поетам „української школи" головно-ж тим, що приневолені були ізза якихнебудь причин коротати свій вік на чужині. В усїх їх звенить сей основний тон: любови й туги за Україною, місцем їх уродження, бо:

„Pan Bóg zapowiedział w cudzie,
„Że Ukrainiec nie na Ukrainie
„I wiek przepłacze swój i marnie zginie"

каже Богдан Залеский, бо „сумно, важко на чужині, бо щасте — рай мій въ Украіні" [2]) — стверджує за ним Свенціцкий. Відгомін впливів польських поетів на Свенціцкого бачимо також і в манері писання його лїричних окрушин, передовсім в обильности уживання ономатопоетичних слів, що мають наслїдувати звуки в природі. Відомо, що за впливом Bürgera [3]) ужив Міцкевич в балядї „Lilie" окликів: „stuk, stuk"; „traf-traf"; „skrzyp-skrzyp" [4]), відомо також, що Залеский під впливом перекладу „Дикого Стрільця" Bürgera, зладженого Одинцем головно-ж стихів:

„I hop, hop, hop! rumak skory
„Leci, hasa, wśród trąb wrzawy..."

мав написати думку про Косинського, що зачинала ся словами: „Hop, hop, cwałem koniu wrony!... [5]), а пізнійше так розлю-

---

[1]) Нива, 1865, ст. 25.

[2]) П. Свій: „Колись було", повість въ житя украінського. Нива, 1865, ч. 3, ст. 34.

[3]) Chmielowski P.: A. Mickiewicz, I, ст. 242.

[4]) Dzieła A. Mickiewicza, вид. Tow. Literac. im. Ad. Mickiewicza, I, ст. 112.

[5]) Дашкевич: Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: „Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія", ст. 208.

бував ся в ономатопоетичних зворотах, що нерідко уживав їх, як одного з більших поетичних середників [1]), даючи рівночасно примір до наслїдування й иншим поетам „української школи" в польському письменстві, що один за другим „гопкали" на українському коникови, за що сердив ся на них Міцкевич [2]); відомо дальше, що наш Метлинський довів отсю манеру, як думає Дашкевич [3]) під впливом Міцкевича, а як догадуєть ся проф. Студинський під безпосереднім впливом Uhlanda і Bürgera [4]) до абсурду в словах:

„И ручниці и лукъ-пукъ, пукъ, пукъ, пукъ!
„И то ворогъ, то кіпъ-гепъ, гупъ, гепъ, гупъ!" [5])

але Свенціцкий при описї подільської ночи перевисшив під тим оглядом їх усїх разом і замість реалїстичного малюнку дав карикатуру, а замість знеслого викликав у високій мірі комічне враженнє. Його опис:

„Гу-гу! гу-гу!" сова въ лісі,
„Поховавъ!" пугачъ въ дзвінниці,
„Цвірінцінь!" горобчикъ въ стрісі,
„Цвіръ, цвіръ, цвіръ!" свірщокъ въ світлиці.
„Кумъ-кумъ! кумъ-кумъ!" жабки въ ставі,
„Гавъ-гавъ!" цуцикъ коло хати,
„Гі-гі-і-гі!" щирі брати,
„Ржуть коники на галяві...[6])

Коли одначе Свенціцкий позбуваєть ся таких натягнених поетичних середників, то вірш його пливе гладко, а стих виходить вповнї гармонійний. Приміром:

...Зірки въ небі світять ясно,
Милий вітрецъ провиває,
Соловейко піснь співає,
По камінняхъ потікъ ллється...
З неба віронька сміється..."

---

[1]) Порівнай наслїдуваннє соловейкового співу: „Oj bied-bied-bied-bied biedniż my sobie" (Poezye Józefa B. Zaleskiego, Petersburg 1855, I, 183). В „Czarnoksiężniczce" (I, 270) стрічаємо наслїдуваннє плескоту води: „hul-hul"; „Śmierć w obławie" переповнена звуками: „Rą-tą-ta-ra-ra" (Poez., I, ст. 277).

[2]) Дашкевич — Отзывъ, ст. 195—196. [3]) op. cit., 208.

[4]) Charakterystyka i geneza poetycznych utworów A. Metlińskiego, ст. 38. [5]) Думки и пѣсни та-ще де-що, ст. 92.

[6]) Нива, 1865, ч. 2, ст. 24.

Заслугою поетів „української школи“ є також факт, що вони по раз перший внесли у літературу культ українських могил[1]), яких оспівуваннє було їх постійним поетичним мотивом. Сим мотивом користуєть ся також Свєнціцкий при описї подільської ночи, а його слова:

„Відъ могили до могили
Наша дума слізно плаче...“

можуть також служити доказом знайомости поета із творами чільнійших репрезентантів української школи в польському письменстві і свідчити про вплив останнїх на його поетичну творчість.

В „Dziennik-y literack-ім“ за 1866 р. надрукував Свєнціцкий дві оригінальні поезійки польською мовою. Темою першої із них, що носить заголовок „Stałość“ — стара історія, непостійність жінок.

„Idź mój jedyny, z wrogiem na boje,
„Ja za pomyślność będę błagać Pana...“[2])

каже вона. „Jedyny“ йде, бореть ся, вертає ранений домів, не спішить до старої студженої неньки а просто до Неї, і, очевидно, застає Її... в обіймах з иншим. Другий стишок затитулований „Do..“[3]) має передати невідомій адресатцї квіти: „рожу і ясьмин“, що мають бути „obrazem dusz“ наших залюблених...

Про стихи „Stałość“ і „Do...“ згадую не тому, наче-б вони були чимнебудь інтересними — не можна ту дошукуватись й автобіографічних моментів — а тільки для бібліографічної повноти. На них й кінчить ся уся оригінальна поетична, в найтїснійшому розумінню слова, творчість автора „Міщанки“.

Важним середником, ведучим до помирення обох націй, вважав Свєнціцкий між иншим обопільну знайомість й обопільну виміну лїтературних продуктів. Тому й перекладав Шевченка, Федьковича, Марка Вовчка[4]), Кулїша польською мовою, а Міцкевича українською. На скільки одначе переклади „Кавказу“[5]), „Чигирину“[6]), „Заповіту“[7]), „Пустки“[8]), „Трех шляхів“[9]) вда-

---

[1]) Студинський, op. cit., ст. 1.
[2]) Dziennik Literacki, 1866, ч. 23, ст. 357. [3]) ibidem.
[4]) „Czary“ (Nowiny, 1867, ч. 20—21); „Pensjonarka“, powieść Marka Wowczka przełożył z ukraińskiego P. Stachurski (Kalina, 1869, чч. 28—33). [5]) Dziennik Literacki, 1866, ч. 18.
[6]) Nowiny, 1868, ч. 25. [7]) ibid., ч. 47, ст. 432.
[8]) Kalina, 1866, ч. 2. [9]) Nowiny, 1867, ч. 2.

ряють вірною передачею думки ориґіналу й чарують легкостю стилю та поетичностю вірша [1]), настільки українські переклади кримських сонетів Міцкевича [2]) слабі [3]), тяжкі стилем і мовою, недорівнуючі первовзорам ні поетичностю вірша, ні красою форми. Ними не міг Свенціцкий заняти читачів [4]). На доказ подамо паралельні уривки першого сонету Міцкевича: Pierwszy raz jam niewolnik z mojej rad niewoli...“

В Міцкевича: ...„Nieraz brałem za szczęście chwileczkę swawoli,
„Nieraz mię obłąkała wyobraźnia młoda,
„Albo słówka zdradliwe i wdzięczna uroda,
„Lecz wtenczas i rozkosznej złorzeczyłem doli“.[5])

В Свенціцкого: ...„Неразъ бравъ я за щасте минуту сваволі,
„Неразъ моя обравьня (!) мене въошаліла (!)
„Або врода, або мова дівоча зрадлива,
„Та тогді и розкішній клявъ я моій долі“.

Міцкевич: „...Nawet ową, gdy ową kochałem niebiankę,
„Ileż łez, jaki zapał, jaka niegdyś trwoga,
„I żal teraz na samą imienia jej wzmiankę.

---

[1]) Для приміру подаю переклад „Трьох шляхів“ в цілости:

„Hej trzy szlaki, trzy szerokie
Splotły się w drużynę,
A trzej bracia, trzej rodzeni,
Poszli z Ukrainy.
Starą matkę opuścili
Ten zostawił żonę
A ten siostrę, a najmłodszy
Swoją narzeczonę.
Matka sadzi trzy jasiony
Hen, gdzie czyste pole;
A synowa posadziła
Wysoką topolę.
Posadziła trzy jawory
Siostra przy dolinie
A dziewczyna zaręczona
Czerwoną kalinę.
Nie przyjęły się jawory,
Usechł liść topoli,
Z nią kalina i jasiony
Co stały śród pola.
Nie wracają bracia do dom
Płyną łzy z ócz matki
Płacze żona w chłodnej chacie
I sieroce dziatki.
Siostra idzie szukać braci
Za sąsiadów radą,
A dziewczynę zaręczoną
W chłodną ziemię kładą.
Nie wrócili bracia do dom
W świecie się tułają
I trzy szlaki, trzy szerokie
Cierniem zarostają.

[2]) Є їх в „Ниві“ за р. 1865 три, а не два, як подає проф. Огоновський (Mickiewicz w literaturze rusko-ukraińskiej. — Pamiętnik Towarzystwa Literackiego im. Ad. Mickiewicza, 1888, ст. 171), а то в першому числї, на ст. 16 один („Pierwszy raz...“), в ч. 3 на ст. 46—47 два („Przypomnienie“ і „Do Niemna“).

[3]) Др. О. Колесса — Шевченко і Міцкевич, Львів 1894, ст. XVII.

[4]) Огоновський — op. cit., ст. 171.

[5]) Dzieła Adama Mickiewicza, wyd. Towarzystwa literackiego im. Mickiewicza, 1900, т. II, ст. 82.

„Z tobą tylko szczęśliwy, z tobą moja droga!
„Bogu chwała, że taką zdarzył mi kochankę,
„I kochance chwała, że uczy chwalić Pana Boga"[1]).

Свєнціцкий: „Навіть тую, коли тую кохав я, неземну,
„Скільки слёзъ, якиї запалъ-боязьнь серце вкрила,
„Тепер ще жаль вспімнути ту минулість темну!

„Зъ тобовъ я лишъ щасливий, въ тобовъ моя мила!
„Слава Богу, що дозволивъ тебе полюбити
„Й тобі слава, — що учишъ Господа хвалити" [2]).

VI.

Повість.

І повість почав Свєнціцкий писати українською мовою. Працю на тому полї заінавґурував він „повістию зъ житя українського" під заголовком „Колись було". Друковано її в пятьох початкових числах „Ниви" за рік 1865 [3]), а там і вдержано друк. В 7 числї „Ниви" читаємо таку дописку: „Зъ причини, що повість „Колись було" не скінчилась би в „Ниві" и за десять місяцівъ, загадали ми ii осібно надрукувати, и ради якъ найскоріще въ світъ пустити" [4]). В Лотоцький „имёмъ ґурту" оголосив незабаром „Запрошенє до передплати" [5]). Вислїд одначе оголосин був такий, що повість „Колись було" появила ся

---

[1]) ibidem.

[2]) Нива, 1865, ч. 1, ст. 16. — Що тикаєть ся його перекладів повістий Гоголя, то вони вийшли в „Bibliotece Powieści i Romansów", видаванїй Роґошем і книгарнею Ґубриновича і Шмідта. Три з них менші („Nos", „Powóz" і „Iwan Fedorowicz Szponka i jego ciocia") є перекладом Ґржеґоржевского, а всї инші вийшли з під пера Свєнціцкого. Спершу задумували перекладчики видати переклади оповідань Гоголя під збірним псевдонїмом Громадского, пізнїйше відступили від сього наміру, бо такий криптонїм був уже раз в польськім письменстві. Свєнціцкий мав іще перекладати в 1873 роцї. Дещо мав поміщувати у „Wieściach", редаґованих Відманом, дещо остало в рукописи (Gazeta narodowa, 1876, ч. 216).

[3]) Ч. 1, ст. 3—8; II, ст. 18—24; III, ст. 33—36; IV, ст. 49—54; VI, ст. 82—87. В пятому числї перервано друк повісти тому, „щобъ скоріще дати місце оповіданю нашого Федьковича". Сим оповіданнєм був „Побратим". [4]) Стор. 112.

[5]) Лотоцкій В.: Запрошенніє до предплати на „Колись було". Повість зъ житя украïньского, написавъ Павло Свій. Львівъ. Въ друкарні М. Ф. Поремби, 1865, 4⁰, ст. 1 (Иванъ Ем. Левицкій — Галицко-русская Библіографія XIX ст., II, стор. 55).

в цілости [1]) в польській мові, найперше в „Dziennik-у litereck-ім“ за рік 1865 [2]), а потім й окремою відбиткою п. з. „Przed laty“.

Вина в тім безперечно по боці української суспільности в Галичині, яка безпримірною байдужностю й недостачею якого-небудь інтересу для літературних продуктів у рідній мові спонукала Свенціцкого, людину під ту пору матеріяльно зовсім незабезпечену, глядіти середників до заспокоєння житєвих вимог не тільки тепер, але й на будуче в праці на ниві польського письменства. Тому отже крім малого оповідання п. з. „Покута“, надрукованого 1871 року українською мовою в читанці для висшої ґімназії Барвінського [3]), появили ся усі повісти й оповідання Свенціцкого польською мовою [4]). Повість „Колись було“ дивно нерівна. Зачинає її автор елеґійним тоном, зі сльозами вигнанця в очах описує Україну, ту „святу“ землю, „що то якъ світъ великий, другої такої не вишукать“ [5]), чарівні блакити рідного неба, „коханий“, родимий воздух, село над річкою Росию, прекрасний, зоряний український вечер, той вечір на Вкраїні, „якого не вишукать, не вишукать въ світі“ [6]) й достроює до сього опису гармонійну розмову старих ґаздів, з якої дізнаємо ся, що син Хведора, заможного хлібороба „незвичайний хлопець“. Такий собі незвичайний тай годі!...

„Неразъ бувало иду по надъ річку — мовить один ґазда — а вінъ сідить на скалі, та такъ вже тяжко задуманий, що мені и дивно и страшно якось: „Чого ти такъ задумав ся? Иванку!“ — спитаю ёго — а він задріжить, подивить ся на мене, та: „Отъ дививсь я собі на скалу, та чудно мині, що ні вона до

---

[1]) Малий епізод сеї повісти надруковано в українськім перекладі в „Siol-ї“, II, 73—90.

[2]) Друковано її там почавши від вересня в чч. 70—78.

[3]) Руска читанка для высшои ґимназіи, 1871, часть III, ст. 521—524. Того самого року появило ся се оповіданнє й польською мовою в „Opowieściach stepowych“ (165—171). Барвінський надрукував „Покуту“ „пôсля ориґиналу“ (Читанка... ст. 521), на що вказує й ориґінальна правопись Свенціцкого.

[4]) На українську мову переложено лишѐ „Ґульнару“, „щобы дати выразъ великому пошанованю въ стороны Русинôвъ для вельми заслуженого покôйника...“ — Календаръ Тов-а „Просвѣта“ на рік 1886, стор. 15. „Ґульнару“ переложив Василь Лукич (Календар... стор. 15—33).

[5]) Нива, 1865, ч. 1, стор. 3.

[6]) Ibidem.

річки, ні річка до неі не прийде, хоть скала чекає, а річка буцім йде..."[1])

Оповіданнє пливе дальше тихим, спокійним руслом. Родичі очікують приходу свого малого, дивного хлопчини. Аж ось роздасть ся голос сопілки, „съ котороі достана чарівна мелёдія, наче зъ річкою поруч до села плила. Була то нута одноі съ тихъ пісень, которі чудовимъ потокомъ пливуть зъ душі Украінця, зроджені Богъ знає якъ, прибрані въ просту, а чудівъ повну форму..."[2]) На сопілці грав думку очікуваний родичами хлопчина, Іванко, головна постать у повісти „Колись було". „Бувъ се пятьнадсятилітній хлопчина. Гарне русяве волося, звиваючись у кучери, неладомъ, опускалось ёму на плечи; лице у ёго було гарне та бліде и зъ відбиткомъ сумноі туги, котору такъ часто можъ побачити на лиці нашого селянина и котора викликує подивъ въ тихъ негіднихъ створахъ, що уважаються цілимъ небомъ вищими від люду тогді, якъ суть лишъ остатками спорохнілоі галузи, що зъ пнёмъ розлучена вже и тому не мала силъ, якъ хиба до нетрівалого биту. Відбитокъ духа въ лиці селянина дивує іх, здається імъ якоюсь ненатуральностею... начебъ кривдою, котору зробила ім природа, даючи свій скарбъ не одному зъ тихъ, которі самі лишъ уважаються за привіліёванихъ до чоловічества, коли другі мають лишъ бути скотиною для іх працюючою. Низькі! Наче-бъ природа могла поганитися зъ іми въ плюгавому іхъ обмані? наче-бъ для душі коньче тра модного сурдута и фризованоі чуприни?... наче-бъ перечуттє добра, туга за імъ и ёго чеканнє можъ було вичитать въ французькимъ романсі?! Та и дивуваться імъ трудно! — недогнилі решти сёгодня — завтра мающі укласьться до могили! Оденъ вамъ ратунокъ: въ духу и тілі обновиться! въ люді, съ которого вийшли ви, наче въ живучій воді, скупайтесь! возьміть силъ изъ ёго, крови зъ нёго возьміте, бо ваша лишъ викиди породжувати здібна!"[3])

Я нарочно зацитував сей довший уступ в цілости, бо характеристичний він і для самої манери писання Свенціцкого і для ілюстрації його суспільних поглядів. З одного боку бачимо у техніці писання Свенціцкого часті дегрессії від основного бігу фабули, в яких автор порушує всілякі питання з обсягу суспільного, політичного і культурного житя, проявляючи при тім недвозначно свою симпатію для давнійших, менше

---

[1]) ibidem, стор. 5. [2]) Стор. 6. [3]) ibidem, стор. 6—7.

скомплїкованих форм суспільного устрою, а нехіть й антіпатію для цівілїзації Заходу, з другого боку бачимо також на наведеному примірі змаганнє двох натур, боротьбу письменника-артиста з живою людиною. І знову теоретичний приклонник клича „штука для штуки“, „która nigdy środkiem, ale jest sama dla się celem“ [1]), резиґнує в практицї із слави артиста, щоби впрост і безпосередно дати вилив надмірному почуванню безграничної любови для простого демосу й такоїж погорди для здеґенерованої шляхти, упрівілєйованих верств.

Богато слів, часу і місця тратить дальше автор, богато зуживає найнїжнїйших барв, мельодійних звуків на те, щоби сказати, що хлопчина вродив ся поетом. Впрост сього не каже, а передає його розмову з деревами в лїсї, квітами й метеликами, малює його усміхи до промінів сонця, ясних зір, підчеркує його замилуваннє до соловейкового співу, до житя на лонї природи, „яка укохану свою дітину впоіла чарами здиву, в ёго дитячі груди вліла свою пісвь чудів и кормила молоде серце...“ [2]), а все те разом пересипує сумними рефлєксіями на тему невідрадного положення низших верств, докорами на адресу панів, що „пекло із раю зробили“ [3]), неохотою до культури західної Европи, яка замість услуги кривду вчинила усім „культурним“ людям, коли віддїлила їх від коріня, то є від люду [4]). Усї ті епізоди, сумні рефлєксії, гіркі докори й часті алюзії родить одна тенденція: змаганнє автора хоч вчасти зрівнати пропасть, що утворилась між поодинокими верствами суспільности...

А Іванко тимчасом дальше пестив ся на лонї природи: „днину пересиджувавъ въ полю, лісахъ и скалахъ, якъ давнійшъ допитувавъ зірокъ про іхъ дорогу, зъ вітромъ пливъ по степу зеленому, розмовлявъ зъ квіткою, метеликомъ, тужною нутою виспівувався у сопілці...“ [5]). Його задума тревала би була дальше, коли-б одного дня, хлопцеви було тодї 17 літ, не перервали її слова: „тутъ ти мені“ [6]), які дївчина-пустїйка промовила пустареви-метеликови, що не дав ся їй зловити. „Іванко глянувъ — и съ крикомъ: „вона!“ — бо знав її із сонних мрій, хоч у житю не бачив нїколи — „кинувся въ пропасть... въ воздусі зловив спадаючу, — бо то було над яром — и сильно при-

---

[1]) Akwarele Franciszka Tepy. — Nowiny, 1868, ч. 44, ст. 403—405. Статя підписана повним псевдонїмом: „P. Stachurski“. Автор закидує Тепі вбогість фантазії.

[2]) Нива, 1865, ст. 23. [3]) ibidem, ст. 20.

[4]) ibidem, ст. 22. [5]) ibidem, ст. 23—24. [6]) ibidem, ст. 35.

тиснувъ до серця. Дівча — внучка польського маґната — виратоване зъ іі вибавця лілася кровъ... Силъ неставало... руки впали відъ себе... зсиловався, глянувъ.... прошептав: вона!... вона... и закривъ очі".[1])

І знову зуживає Свенціцкий богато ніжних красок, солодких, теплих слів, сентіментальних зітхань, знову мережить канву свойого оповідання поетичними малюнками сонічних промінних ранків, дрімучих вечірніх сумерків, рожевих сонних мрій, щоби зазначити перші невиразні прояви прозябаючої, невинної, діточої ще любови тих двох істот. Бо від пори виратування дівчини остає вилічений Іванко на дворі старости до послуги й товариства свойому ідеалу, панні Гані, збирає їй квіти або грає на сопілці, а потім на бандурі тужні мелянхолійні українські мельодії, яких в значній мірі вивчив ся від старого козака, Мухи. Панна Ганя заступає йому тепер місце природи, бо як вона колись, поглощує тепер усі його думки й стремлїння, стає метою його житя. Старий Муха зачинає його приучувати до козацького ремесла, розбуджує в характері розніженого хлопчини черти мущини-лицаря, а у повість вносить враз із своєю появою дещо свіжійшого, здоровійшого подуву, випираючи свіжими, виразними, здоровими чертами характеру, житєвою правдою власного малюнку нездоровий, афектований, сентіментальний тон на дальший плян. Вже з хвилею його появи продирають ся крізь солодкаво-слезливі, пестливо-душні, ніжно-мелянхолійні тони повісти місцями сильні акорди власної ініціятиви, мужеської енерґії, що нерідко слїдують по собі в нервовім пристраснім темпі.

З хвилиною, коли Іванко лишаєть ся на дворі старости уриваєть ся український текст повісти. Дальший короткий начерк самої фабули подаю на основі польської, завершеної редакції повісти „Колись було", відомої п. з. „Przed laty". Молоді „ангели" кохають ся. Силу їх кохання видно у всїх їх поглядах, недосказаних словах, глубоких зітханнях, безпричинних сльозах... Самі вони несвідомі своїх почувань. Старий Муха, що покохав Іванка всею елементарною силою щирої, нескомплікованої козацької душі, рад би вирвати хлопця з круга його терпінь, відкриває йому отже очи, вказуючи на соціяльну нерівність і даючи раду, як запобічи лихови піснею:

[1]) ibidem.

„Ne żurysia kozaczeńku z weczera do ranku,
„Pojid' w sławne Zaporoże — werneszsia do zamku.
„W atamana kozaćkoho je sribło, ta złoto,
„Budej żinka — kasztelanka.
„Ne żuryś hołoto!..." [1])

Очевидно слова сеї пісні будять в героя енерґію. Він рад уже йти на Запороже, та пляни його перехрещує лист якоїсь тїтки панни Ганї, що запрошує кузину на варшавські сальони. Дївчина в глухому сільському кутї нїчого не висидить — думає староста — а дорога до Варшави далека й небезпечна. Він дає для її охорони віддїл козаків під проводом Мухи. Іванко покидає родичів, умираючу матїр і прилучуєть ся до віддїлу, бо хоче вмерти, „służąc swojej Pani" [2]). В часї подорожі нападають на наших знакомих Татари. В боротьбі з ними доказують козаки, головно-ж Муха, слїпий кобзар, Вирвидуб й Іванко чудів хоробрости. В хвилинї, коли Іванко, ослонюючи дївчину, паде безтямний під ударами татарських шаблюк, надходить поміч під проводом Криштофа Збаражского. Під дбайливим оком Мухи приходить Іванко до здоровля, питає, де Ганя і дістає відповідь: в татарській неволї. Мрія Мухи сповнюєть ся. Він бачить Іванка на Запорожу, в „улию українських пчіл" [3]), бачить його славний хрест на Днїпрових порогах, в слід за яким наш герой одержує почесне імя: „Чайка", є свідком його военних тріюмфів у Кримі і Царгородї, його козацької слави, бачить, як неспокійно перебігає він усї турецькі гареми — і що йно перед смертю заявляє йому, що одурив його, бо Ганя... на замку. Тимчасом староста вмирає, а Ганя в пересвідченню, що Іванко не жиє, піддаєть ся волї умираючого, віддаєть ся за нелюбого Криштофа Збаражского й попадає у тиху мелянхолїю. Приїздить Іванко, женить ся під напором окруження, в цїли відвернення підозріня з Паранею, кохаєть ся в ...панї. За разяче виявлюваннє афектів дістаєть ся до вязницї. Увільнений із неї панею замку виїзджає на Запороже, щоби в критичнім моментї, в часї нападу на замок хана Ґірая, що мстить особисті кривди, нести поміч героїнї повісти. Прибуває одначе за пізно. Ранений мечник не хоче, щоби його жінка, дїставшись в неволю, попала в неславу, тому каже їй випити отрую. Вона махінально випиває, бачить входячого Іванка, кидаєть ся йому на шию й

[1]) Dziennik literacki, 1865, ст. 603.
[2]) ibidem, ст. 606. [3]) ibidem, ст. 635.

умирає в першому а заразом й останньому поцілунку з коханим!...

Враз із появою коротко нашкіцованої, богатої одначе в факти, фантастичні пригоди, богатої в описи природи, описи козацьких звичаїв, їх воєнних подвигів, богатої в почування героїв, в рефлексії автора „ślicznej, świeżej powiastki“ [1]), появило ся й імя Свенціцкого вперше на виднокрузї польського письменства. Сама-ж повість стрінула ся з просторою і доволї влучною [2]) оцінкою пера Казимира Кашевского на сторінках варшавського „Bluszcz-у“ за рік 1866. Годить ся на сьому місцї зазначити, що рецензент глядить на автора повісти „Przed laty“, як на епіґона „української школи“ в польському письменстві. „Autor — пише він [3]) — повістю своєю „zapisał się do rodu wielkich pisarzy: na tém samém bowiem polu spotykamy imiona Goszczyńskiego, Słowackiego, Czajkowskiego; trzeba rzeczywiście czuć siły niepospolite, aby jakiś utwór zamieścić w galeryi, która takich posiada mistrzów...“ На думку рецензента автор зближуєть ся до згаданих письменників любовю предмету, горячим серцем. З кождого почерку пера видно людину, що пише із знаннєм річи, людину, що впросла з ґрунту, на якому стоїть. Дух, обичаї, мова, уся природа часів і людий стала неначе його природою [4]).

Кашевский зазначує, що повість „Przed laty“ не може йти в парі нї зі „Змиєю“ Словацкого нї Коліївщиною“ Ґрабовского нї иншими продуктами великих мистців, одначе признає їй, і не без рації, осередок заінтересовання, а її авторови талановитість та самостійну творчу фантазію. Повість читаєть ся живо, з занятєм; а поза слабими боками слїдно удари незвичайної сили, на яку абсолютна мірнота нїколи не здобудеть ся [5]). До слабих боків повісти належить зачислити після рецензента сам її початок, який завдяки бажанню автора скупити в ньому всю любов для місць, що їх описує, і для людий, йому дорогих, вийшов незвичайно нудним, афектовано сентіментальним. Зовсїм справедливо підносить дальше рецензент, що автор повинен був тоту свою любов розлити по цілому творі, а не збивати її на одному

---

[1]) Так зве її Залєский в листї із Парижа. Sioło, I, ст. 179.

[2]) Дуже доброю вважає рецензію Кашевского кореспондент зі Львова. — Bluszcz. Pismo tygodniowe ilustrowane dla kobiet. Warszawa, 1866, ч. 55.

[3]) Bluszcz, 1866, ч. 40 (Przegląd piśmienniczy).

[4]) ibidem. [5]) ibidem.

місці, а моралізуючи проповіди й психольоґічні рефлексії — зайвий реторичний баляст, яким спинює біг фабули й відриває читача від подій, якими здужав вже його заінтересувати, повинен був вложити в думки, почування, стремління, слова, діла, словом характери своїх осіб.

Вже в згаданій рецензії Кашевского на першу повість Свенціцкого підчеркнені основні черти белєтристичної творчости останнього: буйність творчої фантазії[1]) і ся черта, яку ми назвемо ліризмом, а яка проявляєть ся у частих, безпосередних виливах особистих почувань поета, висказуванню субєктивних поглядів, думок і настроїв, в його алюзіях на тему суспільного ладу, а радше неладу і в його апострофах до читачів. Вже сам Свенціцкий розумів, що сей його субєктивізм — слабий бік його повістий. „Неоденъ мене полає може — говорить він у повісти „Колись було“ — чомъ бачъ не пильную повісті (sic!), а вдаюсь у балаканнє изъ самимъ собою?“ [2]) „Даруйте — оправдуєть ся він дальше — я у повісті, наче въ житю моімъ плачу, о! богато бо слёзъ треба, щобъ обмить іми частину щастя для тихъ, которі такъ мало ёго знають, — кохаю бо постаті у моій повісті — живучі збірові особи, це тіі въ которихъ усіхъ представляю, пещу іхъ, тішусь іми, и пишнію, бо вони зъ мого серця вийшли и въ ваші серця хтівби я іхъ завести“[3]).

Недостача одначе обєктивного трактовання сюжету, спокійного, холодного відношення до подій, які описує й осіб, що їх виводить, відбила ся також на характеристиці останніх, позбавляючи їх природного реалізму і психольоґічної правдоподібности. Вже Кашевский зазначує, що сї креації, які Свенціцкий малює із спеціяльним замилуваннєм (Іванко, Ганя), вийшли блідшими, менше льоґічними, як фіґури епізодичні, на яких субєктивне уподобаннє автора не поклало свойого пятна. „Takim w niniejszej powieści jest Mucha: on stanowi sam przez się osobną i zupełnie skończoną powieść, i lubo z zamiaru autora miał on być figurą pomocniczą, zdaniem naszem w grupie tej dominuje nad wszystkiemi, nawet nad bohaterem głównym: postać jego jest dokładniejszą, więcej skończoną w sobie, kiedy

---

[1]) Підносять її й инші критики, як Ґжеґоржевский (Gazeta narodowá, 1876, ч. 213) і автор некрольоґу в „Друзї“, ст. 285. Сам Свенціцкий вважав фантазію найосновнійшим чинником творчого ґенія (пор. цитовану статю про акварелї Тепи).

[2]) Нива, 1865, ч. 4, ст. 49. [3]) ibidem.

Iwanko lubo staranniej, z większą pracowitością kreślony nie jest ani tak logicznym ani nawet tak sympatycznym" [1]).

Безперечно герой повісти, що по інтенції автора мав вийти наскрізь ідейною постатю, поетичною, взнеслою натурою, не може йти в парі з Мухою. Не може йти в парі не тільки завдяки своїм фактичним провинам, які добачує в нього рецензент: байдужности зглядом родичів і хвилевої, звичайної змисловости зглядом Гані, а ще більше тому, що се постать „незвичайна", як її зве сам автор, неприродна, відірвана від житя, коли Муха, колишній Запорожець, якому цілий світ не в силі заступити слави воєнних походів, у кождім своїм поступку являєть ся для нас постатю природною, близкою. Його провина: затаєннє дійсного стану річий перед Іванком, якого вкинути у великий, таємний світ козацьких боїв, було його постійною мрією, також зрозуміла нам і ясна, бо випливає з його найглубших пересвідчень.

Дуже неприродною постатю в цілости ще й до того неконсеквентною в характеристиці є Ганя. На початку повісти бачимо прекрасне, наївне дівчатко, живуче в ангельській невинности між дідунем, квітами й метеликами, мальоване автором такими ніжними красками, що не тільки Іванкови, але й читачеви видаєть ся „ангелом у блакитах", умаєним зорями й пристроєним веселкою, „етеричною істотою, що із чаші лілії вилітає у воздух, а легкий зефір уносить її понад луги, гаї, ліси, ручаї..." [2]) І сей „невинний ангел", натура пассивна у дальшому бігу повісти аж до хвилини прибутя Іванка, лякаючись ненависти до нього із боку свойого мужа, заявляє рішучо останньому, що коли він важить ся заподіяти кривду Іванкови, вона вбє власну дитину, одинокого наслідника родини Збаражских! І знову сїй відірваній від житя, воздушній креації Гані, що остаточно ізза надмірного кохання рішаєть ся поповнити злочин убитя дитини, протиставити можемо реальний тип сліпця Вирвидуба враз із його погордою для здеґенеровано козацтва — панських льокаїв — із його кпинами на адресу латинників, із його ненавистю унії" [3]).

Всеж таки мимо всїх підчеркнених хиб повісти, мимо неприродности богатьох сцен і ситуацій, неконсеквентности у характеристиці головних фіґур, невірного, або радше незгідною з жи-

---

[1]) Bluszcz, 1866, ч. 40.

[2]) Dziennik literacki, 1865, ч. 73, ст. 602.

[3]) ibidem, ст. 620.

тєвою правдою малюнку психіки останнїх, мимо вкінцї афектовано-сентиментального тону деяких партій, — дебют Свєнціцкого, як повістиписателя можна вважати талановитим. Повість „Колись було — Przed laty“ цікава ще змаганнєм автора показати, що й у неупривілїйованих є душа, є глубокі й горячі почування, які що до інтензивности ніяк не уступають почуванням упривілїйованих.

Автор має серце і глядить у нього. В повість вносить він тільки ніжности, так богато власних почувань, власної крови, виведені особи огріває так високою температурою власного сердечного тепла, опромінює такими палкими проміннями особистої любови, а картини української природи оліває таким милим чаром поезії, що все то разом каже примикати очи на технїчні промахи. Бо „kto cząstkę ducha zaklina w swe dzieła... — temu słuszna oddać hołd“ — приходить ся повторити слова самого Свєнціцкого [1]).

Сам сюжет повісти, зачерпнений із бувальщини України, перепущений одначе крізь призму індівідуальних поглядів поета, його політичних і суспільних ідеалів, не дає нам ніякого, під історичним оглядом вірного, образу житя українського народу в давнинї, а романтичну ідеалїзацію української старовини. В повісти: „znać Ukrainę z jej krasą uroczą, z błyskami świetnej jej przeszłości...“ [2]), але проблисками односторонними. Українське козацтво живе в як найкрасшій гармонії з польською шляхтою, виступає враз із нею під одним прапором в оборонї спільних інтересів. Козаки в повісти „Колись було“ — се спільники й дорадники польських маґнатів (староста у всїх важнїйших справах радить ся козака Хведора), оборонцї їх майна, союзники в боротьбі зі спільним ворогом, Татарами. Під тим оглядом зближаєть ся Свєнціцкий в зіставленню із трома найвизначнїйшими репрезентантами „української школи“ в польському письменстві, Залєским, Ґощиньским і Мальчевским, найбільше до Мальчевского, який так само малював козаків як союзників польських маґнатів в їх боротьбі з Татарами [3]).

Взаїмні гармонїйні зносини українських козаків і польської шляхти йдуть у фантазії Свєнціцкого так далеко, що, як дока-

---

[1]) Nowiny, 1868, ст. 404.

[2]) Sioło, I, ст. 185.

[3]) Дашкевич: Отзывъ.., ст. 187; також: Студинський — Geneza poetycznych utworów Markiana Szaszkiewicza, 1896, ст. 27.

зує „Podolanka“ [1]) маґнат-каштелян Соломирецкий без найменших вагань віддає одиноку дочку Ганну — Свенціцкий виразно зазначує, що вона „laszka“ [2]) за козацького сотника, Богдана Спису.

В „Podolan-ці“ Україна також країна „шляхотська“, Україна Мальчевского „lacka kraina“ [3]), а козаки, „вольні сини України“ [4]), що „в широкім степу, над рікою Дніпром розложили свій табор“ [5]), на першу вістку про нещастє в домі польського маґната летять у Крим, щоби визволити із гарему прекрасну Ляшку, жінку козака Списи, яку в часї весїля пірвав брат хана, Магомет. Наскільки одначе козаки льояльні, настільки панї з Соломирецких Списова вірна свойому мужеви. Вона віддаєть ся, що правда, під впливом отуманюючих напоїв Магометови, але в хвилинї, коли приходить до самосвідомости, вбиває Татарина, а потім й себе!... „Precz! — каже вона Богданови, що прийшов її визволяти — ja nie Hanna! Hanna umarła, a pozostała kochanka Mechmeta, w której objęciach on usnął...“ [6]) і пробиваєть ся кинджалом. Розумієть ся і Списа паде мертвий, а над Днїстром виростає нова могила, до нинїшнього дня ведуча розговір з буйним степовим вітром [7]).

Коли в повісти „Колись було“ і „Подолянції“ мали ми малюнок шляхотської України і того козацтва, що на взір козака Мальчевского „згадувало думку свого пана“ [8]) або вмирало на услугах своїй панї, то в инших оповіданнях з української минувшини: „Gulnara“, „Na stepie“, „Atamańska mogiła“, „Pokuta“, що зложились на окрему збірку, посвячену „Piewcy dum stepowych Bohdanowi Zaleskiemu“, а відому п. з. „Opowieści stepowe“, пересуває Свенціцкий перед нашими очами ряд граючих барвами веселки картин з житя „козацької“ [9]) України, України Залєского, в якій козаки не є вже

---

[1]) Paulina Stachurskiego — Opowieści stepowe, Lwów 1871, ст. 173—194.

[2]) ibidem, ст. 188. [3]) ibidem, ст. 186. [4]) ibidem, ст. 182.

[5]) ibidem. [6]) ibidem, ст. 194. [7]) ibidem.

[8]) Marya, powieść ukraińska, ст. 2.

[9]) Я послугую ся ту термінами Ґрабовского. В статї: „O elemencie poezyi Ukraińskiej w poezyi Polskiej“ мовить він, що Ґощиньский малював Україну „гайдамацьку“, Залеский Україну „козацьку“, а що йно Мальчевский Україну „польську, шляхотську“. — Literatura i krytyka, Wilno 1837, т. I, ст. 114. Ся характеристика зазначена також в Драгоманова: „Лїтература российска, великоруска, украінска и галицка“; Правда, 1873, ст. 683. Послугуючись нею, хочу зазначити ли-

„чиїмись там слугами, а вольними птицями“ [1]). В часї супокою, в пору бездїлля волочать ся вони по степу в характері „степової голоти“ [2]), „степовиків“, забавляють ся по шинках, обманюють жидів [3]), тнуть присюди, аж запятки відлїтають з чобіт [4]), молодші кохають ся в прекрасних козачках (Дмитро і Гнат в Гандзї — „Na stepie“), женихають ся (Прокіп з Уляною в „Ґульнарі“), инші гуляють на Січи, їдять кашу, люльку курять, розкидують поміж арендарів пригорщами золото [5]), пють ведрами сивуху [6]), запиваючись нераз на смерть [7]), забавляють ся перегонами [8]), пишуть до султана листи [9]) в стилю Рєпіна. За те в часї воєнних походів проливають татарську кров „мов воду“ [10]), палять турецькі міста, з мечем в руках гуляють по турецьких палатах, аж мармурові підлоги пукають під їх тяжкою ходою [11]), виловлюють татарських ханів і башів в їх власних замках [12]), визволюють братів з неволї [13]), розкошують в гаремах [14]), инші шукають „термолами“ [15]), не звертаючи уваги на палкі погляди гаремових богинь. Се ті, що полишили в дома

шень загальну точку погляду, а не згідність чи анальоґію самих малюнків у Свенціцкого і в згаданих польських поетів.

1) „Na stepie“ — Opowieści stepowe, ст. 56.

2) ibidem, ст. 53. 3) ibidem, ст. 60 - 65.

4) ibidem, ст. 65. 5) ibidem, ст. 66. 6) ibidem, ст. 68.

7) Смерть козака Семена в оповіданню „Na stepie“; ibidem, ст. 68—72. 8) ibidem, ст. 74. 9) ibidem, ст. 79—80.

10) ibidem, ст. 65. 11) ibidem, ст. 93.

12) Дмитро Решида-Башу в оповіданню „Na stepie“; Opow. stepowe, ст. 99, Прокіп Іскра Фазиля в опов. „Gulnara“; ibid., ст. 30.

13) ibidem, ст. 96—100.

14) Гнат в опов. „Na stepie“; ibidem, ст. 106.

15) В оповіданню „Na stepie“ (Opowieści stepowe, ст. 43—135; пор. також „Nowiny“, чч. 10—19, де воно появило ся як „pomówka kozacka“) Гандзя, дївчина така гарна, „że i rusałki nie trzeba“ (ст. 46), хотячи відвязатись від залицяння двох „хватів“, Дмитра і Гната, що вже за пістолї хапають, щоби розвязати питаннє, кому припасти має степова квітка, йде за приміром Руцяни Олїзаровского і як та кусня хмари (Дашкевич: Отзывъ... ст. 206) бажає від козаків „термолами“. „Jest — мовить вона — hen za morzem pogański kraj bisurmanów, a u ich carówien takie spodnice, że słońce, miesiąc i gwiazdy wbiera w siebie materja — słyszałam od tatusia — a to się zowie termołamą; kto mi taką spodnicę przywiezie z za morza — ten weźmie Handzię jasnooką jak swoją. Tu wam kozacy ostatnie moje słowo“ (Opow. stepowe, ст. 51). „Proszczawaj diwczyno“ — мовлять козаки і незабаром привозять термоламу, саме в день весїля Гандзї з парубком Василем.

свою Пері [1]). Дуже часто одначе в повороті домів замісць цвитучих хуторів находять вони купи розвалин, а замісць молодої подруги свіжу могилу, що знову дає тему степовому вітру до свіжої розмови [2]).

В ґалєрії козацьких портретів, що їх змалювала фантазія Свенціцкого в збірці „Opowieści stepowe“ на спеціяльну увагу заслугує портрет старого каліки Дамяна, в якого бажаннє пімсти стає головною цілию житя („Ґульнара“), а ще більше портрет атамана Грині [3]). Вважає він себе негідним вмирати разом з товаришами в отвертім бою з Татарами, а добровільно віддаєть ся їм в ясир за „покуту“, що не вмів виратувати товаришів з рук ворогів і мимохіть став причиною їх погибели. Але й Татари не взяли його в ясир... Зрозуміли й оцінили його покуту... Гриня похоронив тіла всіх погибших товаришів, а своє полишив на жир птицям. „Сіриј орел вилетів високо, краче...“ [4]) „Степові вітри сивиј волос розвівали, одстрашујучи ворона од тіла...“ [5])

Дуже цікавим з огляду на становище автора супроти німецької нації мусимо вважати оповіданнє „Czartowa góra“ [6]), переложене скваппо на чеську мову L. Brož-Netolický-м в „Obrazach života“, 1874 р. [7])

Покійна княгиня Корецька мусіла свою дочку, Олену, в любистку купати, а в молодика, коли росою вмивав ся краси позичати — така вродлива вдала ся!... [8]) Покохав її сотник Семен

---

[1]) Таким в оповіданню „Gulnara“ (Opow. step, 7—41) є Прокіп Іскра. Полишив він на Україні Уляну Дамянівну, „гордість степів України“ (стор. 7), тому зовсім байдужно глядить на любов поетичного дитяти Сходу, Грузинки, прекрасної Ґульнари, що тільки смертю втишити може палке коханнє. По її смерти заживає він спокійним житєм з молодою жінкою, а на могилї Ґульнари виростає зелений барвінок і блакитні незабудьки, „які тут звуть сльозами Ґульнари“ (стор. 41. — Иллюстрованый Календарь Тов-а „Просвѣта“, на р. 1886, ст. 15—33).

[2]) „Atamańska mogiła“; Opow. stepowe, 135—143.

[3]) Рецензент збірки „Opowieści stepowe“ найоригінальнійшою постатю вважає постать козака Семена в оповіданню „Na stepie“, який за надмірне уживаннє сивухи, оплачене смертю двох найщирійших другів, складає обіт сім літ її не ткнути, а по упливі згаданого терміну запиваєть ся на смерть, а сам концепт зачислює до найориґінальнійших в цілій збірці. — Przegląd polski, 1871, зошит XII, стор. 477.

[4]) А. Барвінський, op. cit. 521.

[5]) ibidem, ст. 524.

[6]) Opowieści stepowe, ст. 145—163.

[7]) Estreicher — Bibliografia polska XIX st., т. IV, зошит III, стор. 417. [8]) Opowieści stepowe, ст. 146.

Джурило, покохала вона й його. Та раз в часї неприсутности козака напав на дім Корецьких сусід, „зеленоокий“ нїмецький ґраф, Fritz von Rotkirch: „nie jak u nas: w dzień biały, z nagą szablą i piersią otwartą... ale ciemnej nocy wybrali się zbóje niemieckie...“ [1]), людий повбивали, забили й князя Корецького, а Олену пірвали силою, бо припала до вподоби молодому ґрафови. „Hej niepoczciwe to plemie te rudowłose niemcy!...“ [2]) Силою повів ґраф Олену до вівтара!... Тільки-ж воліла вона кинутись зі ступенів вівтара, нїж стати ґрафинею von Rotkirch...

Автор надто вже почорнив фіґури нїмецьких ґрафів, зображуючи їх мало що не чортами, надто вже різкий дав вислів своїй антипатії для нїмецького племени, називаючи його мову просто „djabelską mową“ [3]), а селитьбу нїмецьких ґрафів „чортівською горою“. Ще й в уста дооколичного люду вложив леґенди, що Роткірхи і по смерти „роблять чортови гроші“ [4]). Тенденція автора очевидна; чести йому не приносить, а несмак лишає великий.

Ми бачили, що Свенціцкий в рядї так званих „історичних“ повістий постійно й консеквентно оминав всего того, що моглоби доторкати колишнїх польсько-українських конфлїктів, залюбки здержуючи свою фантазію на спільних виступах українсько-польського оружя проти Татар, або на картинах свобідного, повного ріжнобарвности, елементарної житєвої сили, повного чару й поезії житя українського козацтва. Пішов він ту слїдом своїх попередників, инших польських письменників, що черпали мотиви до своїх творів з глубокої криницї українського житя і здержувались: „не столько на многочисленныхъ историческихъ фактахъ вѣковой борьбы съ южно-русскимъ народомъ, вызванной насиліемъ со стороны Поляковъ, сколько на еффектныхъ моментахъ совмѣстныхъ предпріятий съ козачествомъ“ [5]). Се врештою й зрозуміле. Хто, як Свенціцкий леліяв вічно в души мрії про ідеальні, гармонїйні зносини двох націй в будуччинї, волїв не торкати давних ран, не ятрити їх; противно він намагав ся вказати на можливість таких взаємин, пригадуючи на їх, коли не дійсне, так вимріяне, сфінґоване істнованнє в давнинї.

Але Свенціцкий тямив, що поза тими його картинами,

---

[1]) ibidem, ст. 158. [2]) ibidem.

[3]) ibidem, ст. 153. [4]) ibidem, ст. 163.

[5]) Дашкевич — op. cit., ст. 183—184.

поетичними малюнками польсько-української історичної ідилії і буйного жития українського козацтва, були ще й инші картини, кроваві картини в часах, коли українські хлопи співали пісню:

„Pany — charcyzaky,
„Irody — sobaky!
„Numo w ruky niż..." [1])

Безпосереднього малюнку тих часів не стрічаємо в жадному творі Свенціцкого; ремінісценції про них одначе розсипані в його повісти „Sołowijówka", а память про них передає „от рода в род" старий Гайдамака Охрим, товариш Ґонти і Залізняка, одна з головних постатий згаданої повісти.

Враз із повістию „Sołowijówka", якої сюжет зачерпнений „із часів останнього повстання на Україні" [2]) переходимо до другої ґрупи повістий Свенціцкого: суспільно-побутових. Належать тут крім „Соловіївки" ще „Moskal" і „Trójka". Всї вони інтересні тим, що подають богато цікавого автобіоґрафічного матеріялу, а радше матеріялу потрібного для пізнання й зрозуміння сього середовища, серед якого зріс Павлин Свенціцкий, в якому скристалїзували ся його політичні і суспільні ідеали, в якому усталив ся його світогляд. „Sołowijówk-y" друковано в 1869 роцї двома наворотами й оба рази не доведено її друку до кінця [3]).

Частими натяками на минулі часи Коліївщини, підчеркуванням збереженої про неї серед українського люду традиції, виведеннем постати столїтнього гайдамаки Охрима, дишучого скаженою ненавистю супроти панів-Ляхів й зображеннем мужицького бунту в Білоцерківщині розпирає вона рами попередньої ґрупи повістий, розтягаючи її історичний малюнок на Україну Ґощиньского й доповнюючи його потрібними тїнями. Цїлию одначе автора не було зображеннє гайдамаччини. „Соловіївку" посвятив автор:

---

[1]) „Sołowijówka"; Dziennik Lwowski, 1869, ч. 253.

[2]) Nowiny, 1869, ч. 1.

[3]) Найперше друковано її в „Nowin-ах" за рік 1869, чч. 1—9, а потім в „Dziennik-у Lwowski-м" того-ж таки року в числах: 252—3, 255, 259—60, 262, 267—8, 279—82, 286, 288—91, 293, 295—6, 298, 300—5, 307, 311, 313. Поодинокі роздїли повісти носять заголовки: I. „Futor"; II. „Chłodny jar"; III. „Goście zadnieprscy", — „Pan"; IV. „Znachor"; V. „Na progu do innego świata"; VI. „Wasyl i jego blizcy"; VII. „Białocerkiewszczyzna"; VIII. „Kijów". Докінчення сеї повісти я не стрінув нїгде.

„Nie ustającym w walce!
„Ku czci i pamięci męczennikom za swobodę ludu!“ [1])

Його наміром було отже вивести перед очи світа благородні змагання молодих ентузіястів, студентів київського університету [2]), що ділаючи во імя кличу: „z ludem przez lud“ [3]), усї сили напружували на те, щоби здобути для широких верств української суспільности „wolność osobistą, własność, oświatę“ [4]). А місія таких „хлопоманів“, як герой повісти Василь, син дїдича кількох українських сіл, пана Шимона К... була дуже трудна, бо з одного боку „кривдяча минувшина“ [5]) утворила між ними а людом таку глубоку пропасть, що й власними трупами виповнити її було нелегко, хоч одушевлені народолюбцї здецидовані були й на се [6]), з другого боку їм прийшло ся поборювати себе самих, вести внутрішню боротьбу з родовою традицією, вкоріненими пересудами й застарілими формами [7]).

Чимало прийшло ся таким робом перетерпіти й героєви повісти, що „w strój ludu przebrany, z mową jego na ustach, z myślą rodzinną w sercu wszedł pod strzechę włościanina, i duchem zespolił się z miljonami...“ [8]) Бо судьба хотїла іще, що покохав дївчину з люду Оксану, внучку старого гайдамаки, що позискав довіре останнього, дістав від нього „свячений“ і дізнав ся, де закопані скарби. В наслїдок того „апостол любови“ стягнув на себе цїлу низку проклонів із уст старого Охрима, завзятого ворога всїх панів-Ляхів, коли сей припадково дізнав ся про дїйсне суспільне положенне Василя. „Ot ziemię jem świętą — стилїзує Охрим проклін — niech mię spali na węgiel, żem wroga nie dostrzegł... Włos mój siwy wyrywam z głowy i na wiatr rzucam, że zgrzeszyłem sercem!... Pierś mą gruchocę, że wygrzewała źmiję... i przeklinam cię! niebem i ziemią! powietrzem i wodą! żyjącem i nie żyjącem!... Giń! przepadaj!...“ [9])

Ми не знаємо, яка була доля Василя [10]) і Оксани, не знаємо, як покінчилась любов польського пана й української дївчини,

---

[1]) Dziennik Lwowski, 1869, ч. 252.
[2]) ibidem, ч. 296. [3]) ibidem, ч. 295.
[4]) ibidem, ч. 298. [5]) ibidem, ч. 298.
[6]) ibidem, ч. 302—303. [7]) ibidem, ч. 295.
[8]) ibidem, ч. 296. [9]) ibidem, ч. 281.
[10]) Належав він, як можна зовсїм певно вносити із заголовку повісти, до числа тих 20-и студентів, що згинули з рук українських мужиків в Соловіївцї. Про сам факт: Мета, 1863, ст. 233; також: Fr. Rawita-Gawroński — Rok 1863 na Rusi, II, ст. 224—226.

відчуваємо одначе вповні весь траґізм положення героя. Бо служити якійсь ідеї й мимо волї шкодити їй, хтїти заповнити любовю власного серця пропасть між поодинокими суспільними верствами, а проти волї поглублювати її будженнєм ненависти — се дійсно траґічне!

Одначе судьба героя і його любови з усїми її епізодами: тихою розмовою з Оксаною у вишневому садку, сильною, могутньою сценою проклонів на березї Днїпра, сценою перериваною ударами громів і гуком розбурханих Днїпрових филь, що ґранїтні скелї поривають з глубокого дна, пірваннєм Оксани з її рідної хати, тихою іділлею у лїску, боротьбою Василя з віковими пересудами й традицією панських домів, ненавистю Охрима до пана-Ляха, що посмів полюбити Оксану й позискати його довіре — все те тільки один бік повісти, сама її основа. На сїй основі оповідання мережить автор дуже інтересні малюнки соціяльного положення українського люду в передоднї останнього польського повстання, його неясних поривів до узискання волї, не вповнї свідомих проявів протесту проти поневолення (розділ: „Białocerkiewszczyzna"), відносин польської шляхти до того-ж люду і люду до шляхти, обопільного недовіря й обопільної неохоти (розділ: „Wasyl i jego blizcy"), малюнки житя і змагань київської унїверситетської молодїжи, їх демократичних прінціпів і суспільно-політичних ідеалів (розділ: „Kijów") й опромінює сї малюнки гимнами в честь свободи, „білого архангела чоловіка..." [1])

В повісти „Sołowijówka" намагаєть ся автор сягнути глубше в мотиви байдужного, ба навіть часто ворожого становища українських народнїх мас зглядом польських визвольних рухів, добачуючи їх у великій мірі в поступованню шляхтичів, що приглядали ся простолюдинови з висоти своїх ґанків, а не вміли чи не хотїли зійти до нього низше, а ще й часто заслонювали ся від нього московським оружем [2]).

---

[1]) Dziennik Lwowski, 1869, ч. 295.

[2]) Таке становище українського люду вважає польський історик польського повстання, Равіта-Ґавроньский вислїдом недостачі освіти серед того люду, недостачі розуміння високих ідеалів: відрубности, самостійности й державної независимости, а передовсїм недостачі шляхти (Rok 1863 na Rusi, II, ст. 298), хоч читав знамениту статю Климковича: „Становище Русі супротивъ лядсько-московської борби", в якій автор доказує, що Українцям не було чого квапити ся з помочю Полякам і міняти московську власть на польську, мішаючись у спір двох славянських геґемонів о геґемонію над собою (Мета, литературно-политичній Вѣстникъ, 1863, ст. 61—83).

Звертає він ту також увагу, як згадано вже висше, на той бік українсько-польських взаємин, який він постійно поминав в історичних повістях. Таким робом його увага не концентрується ся, як у инших поетів „української школи“ на одному боці українського житя [1]), а розсіваєть ся звільна на всі його боки. В історичних повістях Свенціцкого бачимо „мелянхолїю місць і часів“ [2]) Мальчевского і „лицарські пригоди і ріжнобарвне житє“ [3]) Залеского. В другій ґрупі його повістий стрічаємо вже „дикі фізіономії й кроваві пригоди“ [4]) Ґощиньского, які робили твір останнього „Zamek Kaniowski“ повістю для польської суспільности „dziwnie niemiłą“ [5]).

До ряду суспільно-побутових повістий причислити можна також повісти „Trójka“ і „Moskal“. Обі вони для нас вже менше інтересні; перша ще менше, нїж друга. „Trójka“ була друкована первісно в „Dziennik-у literack-ім“ за 1866 рік, а 1868 року вийшла окремою двотомовою відбиткою. Автор підписав ся під нею, як і під иншими повістями, писаними у польській мові псевдонїмом: Стахурский.

Малюючи сильно неімовірні пригоди „Trójk-и: Шимона Злоціцкого recte Злодзїцкого, „поводира“ Панька і ґрафа Поровского, злодіїв на більшу скалю, людий до краю здеморалїзованих і до краю нікчемних, автор за богато вже звільнив поводи своїй крилатій фантазії, не числячи ся зовсїм з житєвою правдою. Характери виведених осіб посунув до екстремів; через те людий у повісти не найдемо, а виключно ангелів і противних їм духів. До найінтереснїйших партій повісти належать малюнки вифантазуваної суспільної ідїллї, яку автор добачив у відносинах пана Бужевского, шляхтича спорідненого з першими польськими домами, а оженeного з хлопкою, до його громадян. Людяність Бужевского, його спорідненнє з українськими мужиками, односелянами, дають в результатї прекрасну ідїллю. Селяни люблять свойого „доброго пана“ й витають його сердечно, коли стрінуть на полї. Пан Бужевский знову, коли повернув з довшої подорожі „z rozczuleniem witał się z wieśniakami, często nawet wysiadał z powozu, spiesząc uściskać wiekowego starca, lub powitać ociemniałą staruszkę, otoczoną gronem

[1]) Дашкевич: op. cit., стор. 186.
[2]) Grabowski: O elemencie poez. Ukr. w poez. Polsk.; Literatura i krytyka, I, 1837, стор. 115.
[3]) ibidem. [4]) ibidem.
[5]) ibidem, стор. 106.

prawnuków. Dzieciom rozdawał zabawki, pierniki, starszym książki, dziewczętom piękne byndy i medaliki...[1]) Пані Бужевска і її дочка вбирають ся в людовий стрій. Остання заприязнюєть ся з сільськими дівчатами й бере участь у всіх народніх забавах. „Na „haiłkach“ ona była pierwszą do śpiewów i zabawy, „Kupała“ obrządek pogański, mimo marszczenia się dobrodzieja, widział pomiędzy innemi dziewczętami i córkę państwa Bużewskich...“[2]) Иншим разом пряде вона з сільськими дівчатами дрібний лен, виспівуючи „proste, a tak urocze ludowe piosenki“. Пані Бужевска веде тоді зі старшими женщинами „stateczną rozmowę“, а пан Бужевский в другому кінці світлиці бесідує з селянами... „I miałeś tu zgodę i harmonję, że się dusza radowała i łza ciśnie się do oczu, że też tą drogą nie poszliśmy wszyscy...“[3])

Натомісць з досадою й обмерзїннєм зупинюєть ся автор на инших місцях при малюнку брутальної опіки инших шляхтичів і доробкевичів над мужиком і щирим сміхом заливаєть ся при зображуванню аристократичних претенсій ново упеченої шляхти.

Не менше інтересним являєть ся для нас малюнок хлопомана Могили і сам епільоґ повісти, в якому Свенціцкий зображує рік 1863 на Україні, становище поодиноких народностий, уклад поодиноких партій і погляди поодиноких суспільних ґруп в часї вибуху польського повстання.

„Trójka“ в хронольоґічному зіставленню друга повість Свенціцкого меншу обудила симпатію серед польської суспільности, ніж „Przed laty“, хоч дала нагоду польській критиці сконстатувати в автора літературний талант і виворожити йому „pewną przyszłość“[4]). Згадана повість замітна ще тим, що в ній виходить в великій мірі на денне світло нова черта літературної творчости Свенціцкого — гумор.

Традиція[5]), стиль, мова і сам сюжет вказують також на Свенціцкого як автора повісти „Moskal“[6]). Автор підписав ся під нею псевдонїмом „nie Bolesławita“. В повісти доторкає Свенціцкий з одного боку українсько-польських, з другого поль-

---

[1]) Dziennik Literacki, 1866, ч. 33, стор. 517.

[2]) ibidem, стор. 518. [3]) ibidem.

[4]) Bluszcz, 1866, ч. 55. Korespondencja ze Lwowa.

[5]) Між вичисленими творами Свенціцкого в „Gazet-ї narodowej“ за рік 1876 находимо й заголовок повісти „Moskal“ (ч. 213).

[6]) Powicść z ostatnich czasów nie Bolesławity — Nowiny, 1867, чч. 1—9.

-сько-великоруських взаємин перед і в часї вибуху польського повстання. Один з героїв повісти, Барский, стає на чолї українських селян, „żądających dawnej kozackiej woli“ [1]), в часах, коли кримська війна будила в людий деякі надії, одначе „za podżeganie chłopów do buntu“ [2]) дістаєть ся в салдати.

І що йно сумний сей факт дає йому пізнати, де корінь лиха!... Барский починає розуміти своє фалшиве положеннє супроти українського люду. „Od dziecka — каже він, пращаючись зі слугою Дмитром — żyłem z tobą; a choć obadwa jednakowo oraliśmy ziemię, coś nas dzieliło... i to był grzech!...“ [3]) Він свідомий вже того, свідомий так добре, як автор свідомий причин безуспішности польського повстання, які добачує головно у ворожому становищі українського люду. „Powstanie musiało upaść wobec wrogiego sobie usposobienia miljonów“ [4]). На таке вороже становище українського населення вплинули по думці автора облудні обіцянки московського правлїння, що за посередництвом попів і поліції голосило українським мужикам, що на власність одержує не тільки ту землю, яку вже мали з правом викупу, але й землю панів [5]). Таким робом український нарід відіпхнув „Золоту Грамоту“; в повстанцях добачив панів, а тим самим і своїх ворогів... [6]) Се не спинює одначе українських хлопів у самій повісти станути в рішаючій хвилинї по боці польських конспіраторів, коли треба боронити „dobrą panienkę“ перед нападом московських жовнїрів, наведених на дім дївчини відпаленим конкурентом.

В иншому дещо світлї виступають перед нами польсько-московські взаємини. Се два ворожі табори, між якими точки порозуміння нїколи й бути не може. Характеризуючи Москалїв, автор не щадить темних красок. Москалї після нього — се все раби, підлі слуги брутальної сили. Коли-ж автор находить між ними людину о висшій етичній стійности, то заслуга тут — Польки. Зрештою з хвилиною, коли в Москаля будять ся висші, шляхотнїйші почування, перестає він вже ipso facto бути Москалем, а стає — Поляком. Взнеслїйші почування ведуть його в ряди польських повстанців. Таким є головний герой повісти. „Syn sprawnika, moskal rodem, sam o tem nie wiedząc był polakiem... Michał brzydził się despotyzmem, chciał wolności szczęścia wszystkich — a takim moskal nie bywa; nie trzy-

[1]) ibidem, ч. 3, стор. 3. [2]) ibidem, ч. 1, стор. 1.
[3]) Nowiny, 1867, ч. 1, стор. 2.
[4]) ibidem, ч. 7, стор. 49. [5]) ibidem. [6]) ibidem.

mał z brutalną siłą, nie zasklepiał się w egoizmie, ale stanął po stronie cierpiących, co gdy czyni moskal — przestaje być sobą. A kiedy następnie poznał czystą polską dziewicę, jaką była Róża, gdy ją pokochał całym zapałem młodej duszy — duchowe odrodzenie moskala nastąpiło zupełnie! i dziś Michał, z całą świadomością, gotów był z synami wolności iść na działa, wymierzone przez braci jego z ciała, a wrogów z ducha — moskali!"[1]) **Прикре враженнє викликує така ідеалїзація, одначе герой відносить повний тріюмф: з уст Польки, панни Рузї одержує епітет:** „szlachetny".

Повістю „Москаль" кінчимо огляд другої ґрупи повістий Свенціцкого, а заразом огляд повістий, в яких основу лягла Україна. В критичних замітках про повість Свенціцкого, розсипаних в українських і польських фейлетонах, що появили ся з нагоди його смерти, найдемо чимало компліментів на адресу автора. Попри буйну уяву підчеркує критика блискучий стиль в повістях Свенціцкого і чисту їх мову[2]), **хоч признає, що небогато в його творах найдеть ся вірного зображення житєвої правди**[3]).

Під зглядом одначе лїтературної стійности першенство треба признати рішучо першій ґрупі повістий Свенціцкого, особливо-ж його поетичним „Степовим оповіданням", на основі яких критика ворожила Свенціцкому лїтературну будуччину і „jeżeli nie pierwszorzędne, to bardzo poczesne miejsce między współczesnymi powieściopisarzami polskimi"[4]).

---

[1]) Nowiny, 1867, ч. 2, стор. 9.

[2]) Всї повісти Свенціцкого, на думку автора фейлетону в „Gazet-ї narodow-ій" за рік 1876, ч. 213 „nacechowane tym tęsknym humorem ukraińskim, co to śmiech przez łzy przebija, wszystkie też odznaczają się szlachetną czystością języka, bujną fantazyą, tudzież jędrnością a zarazem kwiecistością stylu...

[3]) Повісти Свенціцкого „отзначуются бôльше фантастичностью въ представленью и ґруповаңью, бôльше звучнымъ плавкимъ слогомъ та гарнымъ, чистымъ языкомъ, якъ добре обдуманымъ пляномъ, бôльше французкою еффектностью, якъ реальнымъ представленьемъ правды, житья. Якъ всѣ Поляки, посѣдавъ бôльше горячого чувства и буйнои фантазіи, нѣжь холоднои розваги и объективности" — мовить автор статї в „Друзї", 1876, стор. 285.

[4]) Przegląd polski, 1871, XII, стор. 417 — Рецензент підписаний ініціялами: L. P. „z przyjemnoscią" наводить цїлї уступи зі збірки „Opowieści stepowe", прим. уступ, в якому автор описує красу Уляни словами: „rozpowiadają, że gdy stanęła nad Rosią, to zapatrzona na

В обговорених польських повістях Свенціцкого слїдно сильний вплив української мови. Автор пересипує свої оповідання українськими приповідками, піснями, оригінальними поетичними зворотами й дотепами і технїчними українськими термінами, щоби зміцнити їх український кольорит і таким робом надати їм більше своєрідного чару. Автор робить се свідомо, з наміром. В манєрі його писання видно вплив польських письменників української школи, головно Чайковского. Автор безперечно взорував ся на творах письменників „української школи“. Се признає й Пипін, хоч ставить твори останнього богато висше з огляду на красше знаннє українського побуту в автора і простійше висловлюваннє українських почувань [1]).

Тому розминув ся Свенціцкий дещо з правдою, коли як доказ великої живучости й сили української народньої лїтератури подавав у відчиті „Вік XIX...“ „факт ізни́кненьа шко́ли украјінськоі в польскіј літературі, хоть справдешні ге́ніјі јіјі поста́вили...“ [2]) Розминув ся з правдою, бо сам продовжував традицію тоїж „школи“, континууючи те, що найталановитші письменники тої школи почали, повторюючи mutatis mutandis їх мотиви.

Але через те, що Свенціцкий не зупинював ся на одному боцї українського житя, а приглядав ся йому з ріжних боків, через те прийшлось йому повторювати мотиви не спеціяльно одного із письменників „української школи“, а їх всїх. Тому кожда характеристика згаданої ґрупи серед польських поетів, кожда характеристика їх лїтературних продуктів в приложенню до Свенціцкого найде оправданнє. Бо коли весь українізм польських поетів зведемо за Драгомановим до деклямації про степи та річки українські [3]), то такі деклямації найдемо в українській лїрицї Свенціцкого; коли у заслугу польським поетам покладемо факт, що внесли в поезію культ українських могил, то культ такий виступає перед нами і в українській лїрицї і в польських повістях автора „Ґульнари“; коли знову характеристичних цїх „української школи“ шукати мемо за Дашкевичем в поетичній реставрації України, ентузіястичній любови української природи,

---

krasawicę rzeka, zatrzymała się w tem miejscu i szeroko rozlała się po błoniu...“ й уносить ся над їх красою й силою. В збірцї, як цїлости, бачить вірність кольориту давньої України, оріґінальности одначе нї у помислї нї у виконанню не бачить.

[1]) Пор. Ист. русс. етнографіи, III, стор. 283.

[2]) стор. 16. [3]) op. cit., Правда, 1873, стор. 683.

глубокому її зрозумінню й ворожому почуванню зглядом московської кормиги [1]), то всї ті ціхи характеризують у великій мірі й писання Свенціцкого [2]). Одної тільки характеристики, неоправданої зрештою в приложенню до цілої ґрупи польських письменників, відомих під назвою „української школи", не можна віднести до писань Свенціцкого, а саме характеристики Куліша, в якій він твори згаданих поетів вважає вислідом шляхотської забавки [3]). В кого як в кого, а в Свенціцкого Україна не була ніколи забавкою: нї її бувальщина, нї її природа, нї її сучасна доля й недоля, нї вкінці її будуччина.

Таким отже робом повісти і лїрика Свенціцкого дають нам право назвати його лїтературним епіґоном „української школи" в польському письменстві. В своїх творах згуртував він разом мотиви ціхуючі поодиноких письменників, додаючи від себе дуже мало. Бо навіть в тім, що писав на українській мові найшов він попередника в особі Падури, навіть у ворожих виступах проти шляхти, висміванню її гербів і ґенеальоґічних гордощий, міг взорувати ся на Чайковскім [4]). Богато ще в його

---

1) Отзывъ... стор. 181—231.

2) Ентузіястичні відзиви на адресу краси української природи й поетичні її описи найдемо у кождому майже творі Свенціцкого. Наведу кілька із них: В романтичному оповіданню „Ґульнара" читаємо зараз на вступі: „На те Богъ сотворивъ Украину, щобы льляла чаръ въ душу чоловіка..." (Календарь „Просьвіти", 1886, стор. 15). В другім місци: „Невько Украино! на диво сотворивъ тебе Господь и на радôсть козачого духа! Голосно ты говоришь могилою и вѣковою славою твоєю. Чому жь такъ мало людей розумѣє сю мову!..." (ibidem, стор. 19). А в „Соловіївці": „Cudna ta Ukraina dziewicza! Cudowny Dniepr jej kochanek, a rozkosz budzi step — nasza radość i sława kozacka" (Nowiny, 1869, ч. 2, стор. 18). Взагалї у творах Св—ого такі відзиви на честь України, „która siedliskiem bogów byćby mogła, tak jest czarowną...", на честь українського народу, що „tak jest piękny, jak wszystko, co go otacza...", що є „święty niewinnością dziecka...", що є „zdumieniem i chwałą wieków" („Przed laty"; Dziennik literacki, 1865, ч. 74, стор. 617) — попадають ся що хвилї. Із описів української природи до кращих належать: опис української ночи („Podolanka". Opow. stepowe, стор. 175), Днїпра („Sołowijówka".— Dziennik Lwowski, 1869, ч. 252), степу („Przed laty".- Dz. liter., 1865, ч. 74, стор. 616) і степового вітру („Na stepie". — Opow. step., стор. 45).

3) Основа, южно-русскій литерат.-ученый Вѣстникъ, 1862, ст. 74.

4) В „Powieściach kozackich" мовить Чайковский: „Szlachta Polska... spodziewam się nie wezmie za satyrę, przeciwko niej wymierzoną, kilku słów o śmieszności herbów, genealogii i rodowitości (wyd. A. Jełowiczkiego, Par. 1837, стор. 105. Цитат подаю за Дашкевичем, op. cit. стор. 201).

творах поетичної ілюзії, богато фантасмаґорії, та є вже і проби заглядання в душу ширших народніх верств, є й намагання реального зображення їх побуту і їх світогляду.

Свенціцкий є автором іще одної повісти, яка не дасть ся одначе підтягнути під жадну із згаданих катеґорій. Є нею „Wycieczka do Pionin“, друкована в „Dziennik-у Lwowski-м“ за р. 1869 [1]). Основою повісти — опис прогульки в Татри. Автор вбрав сей опис в белетристичну форму, пристроїв його гумористичними епізодами, цікавими леґендами й місцевими переказами, що характеризують світогляд польських верховинців і прикрасив його великою дозою етноґрафічного елементу. В повість вплетена високо поетична байка „Świat cudów“, друкована первісно в „Nowina-х“ [2]) в дещо відмінній формі. Польській критиці була отся повість наймилійшою. По її надрукованню стала вона вмовляти в автора, що ся галузь літературної творчости, тоб-то: подорожі й етноґрафічно-історичні студії найбільше відповідають його духовому настроєви і дораджувала йому, щоби віддав ся їй вповні [3]). Рація була тут одна: повість переносила читачів в країну польських верховинців, а про Україну не згадувала ні словечком.

Повісти Свенціцкого становили в шістьдесятих роках рядом з творами М. Балуцкого і В. Лозиньского головну підпору тогочасних польських літературних видавництв [4]), а самі названі автори вибили ся на чоло усіх молодших польських белетристів, як трійка повісти-писателів з визначним літературним таланом [5]).

---

[1]) чч. 154—183.

[2]) Там помістив її Свенціцкий під псевдонїмом: Zorjan. З огляду, що сю саму байку находимо в „Wyciecz-ції“, вважаю Свенціцкого також автором поетичної фантазії на тему гармонійних зносин Славян „Przed lat tysiące“ (Nowiny, 1868, ч. 29), написаної ритмічною прозою, бо й тут автор підписав ся псевдонїмом: Zorjan.

[3]) Przegląd polski, 1869, зош. V, стор. 341.

[4]) Пор. Nowiny за рік 1868, ч. 27. Przegląd pism czasowych, стор. 222—224.

[5]) „Для характеристики його памяти — пише др. Франко в найновійшім „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.“ — важний буде також факт, що він переробив з російського на польську мову відому соціялістичну повість Чернишевського „Что дѣлать“ п. з. „Ludzie“, і що найважнійше місце її акції переніс до Київа“ (ст. 162). Під подібним заголовком відомі менї із тих часів тільки дві повісти, а саме „Ludzie i ludziska, życie i wegetowanie. Powieść przez autora „Wspomnień kapitana wojsk polskich z 1863 roku“, видана у Липську 1866 р., але ся повість не має нічого спільного з повістю Чернишев-

VII.

Байка.

„У нашій літературі лишив Свенціцкий по собі гарну память своїми Байками“ [1]. Літературне значіннє Байок Павла Свого підносить також Огоновський [2]. Перше їх виданнє появило ся 1864 р. накладом підприємчивого львівського друкаря Ф. Поремби, фонетичною правописю, без підпису автора, п. з. „**Байки**. Дарунок малим дітям“. „Вдатно зложених тих байочок є у книжечці 58... і вони справді зможуть бути дарунком для дітий“ — тими словами повитала появу Байок Свенціцкого „Нива“ [3].

Головним взірцем при укладі першої збірки Байок Свого — таким псевдонімом підписав ся Свенціцкий на другому їх виданню — був, як показуєть ся, **Яхович**, сей елеґантний польський байкописець, що так знаменито знав психольоґію дітвори. Свенціцкий, що готовив першу збірку байок, як „дарунок малим дітям“ не поминув Яховича і велику частину байок, які стрічаємо у першому виданню, взорував на його „Bajkach i powiastkach“, що по раз перший появили ся у Варшаві 1825 р. Вплив Яховича на Свенціцкого очевидний; слідний він не тільки у виборі самих сюжетів, але й літературній їх обробітці. Правдивість нашого твердження докажуть приміри.

У виданню Байок Свенціцкого з 1864 р. подибуємо на 3 сторінці байку: „Гриць“.

„Плаче Гриць маленький: новіську свитину
Замазав болотом впавши коло тину.
„Не плач“ Грицю! — мати каже —
Хоть ся свитка трохі вмаже —
Можна стерти. Аби, сину,
Вік був чистий аж до смерти,
Бо не можна злого чину,
Як болото легко стерти“.

В Яховича та сама байка затитулована: „Staś“.

„Staś na sukni zrobił plamę
Płacze i przeprasza mamę.

ського „Что дѣлать“ і друга „Ludzie dobrych chęci“, але її автором — Шумский. Шкода, що др. Франко не подав близших вказівок, де треба шукати за згаданою повістю, або не вказав жерела, з якого зачерпнув вістку про неї. Бібліоґрафія Естрайхера не знає про неї нічого.

[1] І. Франко: Рускій театръ... Зоря, 1885, ч. 23, ст. 280—1.

[2] Исторія литературы рускои, часть II, стор. 946,

[3] Ч. 1, стор. 16.

Korzystając z chwili mama,
Rzecze: „na sukni wypierze się plama;
Ale strzeż się, moje dziecię,
Brzydkim czynem splamić życie:
Bo ci, Stasiu, mówię szczerze
Ta się plama nie wypierze!“ [1])

Возьмім „Заяця“.

В Свєнціцкого: „Вибіг заяць з за корча,
I щоб смілим показаться,
По вояцьки хтів прибраться,
Щоб сказати: „ось то я!“
Витріщив очиська,
Настобурчив вусиська.
Хо-и враже, ось я!
Ворог тутки вже й єсть
Вітрець листём шелесть!
А де заяць? — нема!...[2])

В Яховича: „Wyszedł zając z za krzaka
I udawał junaka:
Wąsy podniósł do góry
Wzrok nasrożył ponury...
A w tem jakoś z niechcąca,
Wietrzyk z krzaczka liść strąca...
Patrzą — niema zająca“ [3]).

Такий самий вплив Яховича бачимо і в „Згоді“.

„В сусідстві річки росли квіти.
И, наче рідной неньки діти,
На свободі,
Жили у згоді.
Квіти красу річці дали,
Самі з ії воду брали
И жили в згоді,
В щасті, й свободі.
И ви у згоді жийте, мої діти,
Як ось ті, з річков, краснії квіти“ [4]).

В оригіналї ся байка затитулована: „Strumyk i kwiateczki“. Вона звучить:

---

[1]) Bajki i powiastki, wyd. VIII, Warszawa, 1871, стор. 85.
[2]) Байки, 1864, стор. 24. [3]) „Zając“. — Bajki..., стор. 70.
[4]) Байки..., стор. 28.

„Kwiateczki ze strumykiem sąsiadami były,
One mu brzegi wieńczyły,
On im dodawał wilgoci, ochłody;
Żyli śród szczęścia i zgody.
Żyjcie z sobą zgodnie dziatki!
Tak jak z tym strumyczkiem kwiatki“ [1]).

Думаю, що наведені приміри вистарчать, щоби доказати вплив Яховича в Байках Свого. Виступає він і у виборі сюжетів і літературній їх обробітці. Крім наведених міг іще Яхович подати Свєнціцкому теми до отсих байок: „Кропива“ — в Яховича „Zuzia i pokrzywa“ [2]), **„Івань“ — в Яхов.** „Teleforek“ [3]), **„Малий злодій“ — в Яхов.** „Chłopczyk ukarany“ [4]), **„Паляниця“—в Яхов.** „Justynka“ [5]), **„Дід і камінь“ — в Яхов.** „Żebrak i kamień“ [6]), **„Пчола і Івась“ (в другому виданню „Неслухняний“)—в Яхов.** „Gucio“ [7]), **„Микитка“ — в Яхов.** „Tadeuszek“ [8]), **„Вовк в овечій шкірі“ — в Яхов.** „Wilk w baraniej skórze“ [9]), **„Два плуги“ — в Яхов.** „Dwa pługi“ [10]), **„Рибак і плітка“ — в Яхов.** Rybak i rybka“)[11], **„Шишка“ — в Яхов.** „Szyszka i grzyb“ [12]), **„Осел в шкурі льва“ — в Яхов.** „Osieł w lwiej skórze“ [13]), **„Зрада“ — в Яхов.** „Wilk w baraniej skórze“ [14]), **„Скала і капля води“ — в Яхов.** „Skała i kropla“ [15]), **„Метелики і гусениці“ — в Яхов.** „Motyl i gąsienica“ [16]), **„Рівня“ — в Яхов.** „Zając i osieł“ [17]), **„Віл і муха“ — в Яхов.** „Jeleń i mrówka“ [18]), **„Пес на сіні“ — в Яхов.** „Pies i krowa“ [19]).

В першому виданню Байок Свєнціцкого слідно також у великій мірі вплив К р и л о в а. Звести його одначе можна тільки до вибору самих сюжетів; в літературній їх обробітці не міг Свєнціцкий взорувати ся на Криловї, коли хотів писати популярно й зрозуміло для дітий. Через те, щоби оминути небезпечних глубин знаменитого великоруського сатирика, автор часто скорочує праґматичний виклад байки, не зупиняєть ся при характеристиці фіґур, кондензує акцію. Доказом сього ориґінальна байка Крилова „Орел і паук“, в якій, як дехто догадуєть ся,

[1]) Bajki..., ст. 52. [2]) ibidem, ст. 85. [3]) ibidem, ст. 97. [4]) ibidem, ст. 90. [5]) ibidem, ст. 84. [6]) ibidem, II, ст. 101. [7]) ibidem, ст. 104. [8]) ibidem, ст. 83—84. [9]) ibidem, II, ст. 40. [10]) ibidem, ст. 30. [11]) ibidem, III, ст. 17. [12]) ibidem, II, ст. 13. [13]) ibidem, II, ст. 34. [14]) ibidem, II, ст. 40. [15]) ibidem, II, ст. 55. [16]) ibidem, III, ст. 74. [17]) ibidem, II, ст. 43. [18]) ibidem, ст. 32. [19]) ibidem, II, ст. 33.

хотів Крилов в історії паука зобразити судьбу Сперанського [1]. В Свєнціцкого байка звучить:

„И не вгляне око,
Так вилетів високо
Орел.
Як вже в хмари взбився —
Пишно подивився
Й сказав:
„Хто над мене вищий?
„Хто до неба ближчий?“
— Ось я!
Паук обізвався,
Що в крила вмотався
Орла“ [2]).

Свєнціцкий не лишень скоротив ту розмову орла з пауком, яка подрібно й з великою дозою сатиричної закраски змальована в Крилова, але поминув також зовсім другу частину байки і її епільоґ, в якому паук за першим подувом вітру злїтає у низ. Опущена в Свєнціцкого також мораль байки, яку Крилов висказує в словах:

„Какъ вамъ, а мнѣ кажутся похожи
На этакихъ нерѣдко пауковъ
Тѣ, кои безъ ума и даже безъ трудовъ,
Тащатся вверхъ, держась за хвостъ вельможи;
А надуваютъ грудь,
Какъ будто бъ силою ихъ Богъ снадбилъ орлиной:
Хоть стóитъ вѣтру лишь пахнуть,
Чтобъ ихъ унесть и съ паутиной“ [3]).

В Крилова міг іще Свєнціцкий зачерпнути мотиви до отсих байок: „Віл і жаба“ — в Крилова „Волъ и лягушка“ [4]), „Дїд і смерть“ — в Крил. „Крестьянинъ и смерть“ [5]), „Баба і прядки“ — в Крил. „Госпожа и двѣ служанки“ [6]), „Дїд і молоді парубки“ — в Крил. „Старикъ и трое молодыхъ“ [7]), „Коник і комаха“ — в Крил. „Стрекоза и Муравей“ [8]), „Собаки і кістка“ — в Крил. „Собачья дружба“ [9]), „Виноград і лисиця“ — в Крил. „Лисица и виноградъ“ [10]), „Лис і ворона з сиром“ — в Крил. „Ворона і лисица“ [11]), „Курка і дороге каміня“ — в Крил. „Пѣтухъ и жемчужное зерно“ [12]), „Птах, щупак і рак“ — в Крил.

---

[1]) Пор. В. Ѳ. Кеневичъ: Библіографическія и историческія примѣчанія къ Баснямъ Крылова (Сборникъ статей, читанныхъ въ отдѣленіи русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, томъ шестой, Спб. 1869, ст. 97—98).

[2]) Байки... ст. 25—26.

[3]) Крыловъ: Басни, Спб. 1834, ст. 149—150.

[4]) ibidem, ст. 13. [5]) ibidem, ст. 109. [6]) ibidem, ст. 196—198. [7]) ibidem, ст. 39—41. [8]) ibidem, ст. 51. [9]) ibidem, ст. 75—76. [10]) ibidem, ст. 114. [11]) ibidem, 3—4. [12]) ibidem, ст. 22.

„Лебедь, щука и ракъ“ [1]), „Собаки“ — в Крил. „Прохожіе и собаки“ [2]), „Індик в пірях пави“ — в Крил. „Ворона“ [3]), „Малпа і зеркало“ — в Крил. „Зеркало и обезьяна“ [4]), „Концерт“ — в Крил. „Квартетъ“ [5]). Не виключена річ, що деякі із що йно згаданих байок взорував Свенціцкий безпосередно на Ляфонтені, бо знав гарно й французьку мову [6]). Здогад сей тимбільше правдоподібний, що стрічаємо в Свенціцкого байки, яких нема в Крилова, а є в Ляфонтена, як приміром: „Скарб“ [7]), „Батькова наука“ [8]), „Чуже добро“ [9]), „Заяць і черепаха“ [10]), „Дзбанок молока“ [11]).

Байок оригінального укладу в Свенціцкого дуже мало. Деякі з них годі навіть назвати байками в загально принятому розумінню сього слова, як своєрідної форми людської думки. Є в них, правда, образ, є й мораль, та нема основної частини: алеґорії. Специяльний факт остає специяльним. Примір:

„Бігав, скакав малий Иванъ,
Аж глянь —
И ногу геть скрутив: —
Не було-б того, мої діти,
Як-би він тихо поседів“ [12]).

До ориґінальних байок можемо зачислити отсї: „Пташка в клїтцї“, „Петрусь на лавцї“, „Пухір“, „Сава“, „Івась“, „Горівка“, „Осел і соловейко“, „Жук і бжілки“, „Миш і мишеня“, „Наука“, „Порохно“, „Барабан“, хоч і тут, бодай у заголовках, впадає в очи анальоґія до чужих сюжетів. Вони належать одначе до найслабших як під зглядом змісту так і з огляду на лїтературну обробітку.

---

[1]) ibidem, ст. 161. [2]) ibidem, ст. 78—9.
[3]) ibidem, ст. 318—320. [4]) ibidem, ст. 203—204.
[5]) ibidem, ст. 52—54.
[6]) В Ляфонтена стрічаємо байки: „Le Vieillard et les trois jeunes Hommes“, „La Grenouille qui vent se faire aussi grosse que le Boeuf“, „La Cigale et la Fourmi“, „le Renard et le Raisins“, „la Mort et le Bûcheron“, „Le coq et la Perle“, „la Vieille et les deux Servantes“ (Fables de la Fontaine, édit. variorum, Paris, 1861.
[7]) „Rolnik i jego synowie“ — пор. комплєтне виданнє байок Ляфонтена в перекладах польських поетів: „Bajki podług La Fontaine'a, Warszawa, 1876, ст. 297—298.
[8]) „Starzec i jego synowie“; тамже, ст. 245—247.
[9]) „Pies i cień jego w wodzie“; тамже, ст. 387.
[10]) „Żółw i zając“; тамже, ст. 364—365.
[11]) „Dzban z mlekiem“; тамже, ст. 434—438.
[12]) „Иванъ“. Байки... 1864, ст. 4.

Вплив Красїцкого у першому виданню байок Павла Свого майже не слїдний. Можна його добачити в отсих байках: „Ріка і річки" — в Красїцкого „Potok i rzeka"[1]), „Миш і равлик" — в Крас. „Żółw i mysz"[2]), „Шабля і плуг" — в Крас. „Chleb i szabla"[3]), „Два конї" — в Крас. „Konie"[4]). В байцї п. з. „Миш" розвинув Свенцїцкий із байки Красїцкого „Mysz i kot" лише два перші її стихи:

„Mysz dlatego, że niegdyś całą książkę zjadła,
Rozumiała, że wszystkie rozumy posiadła...[5]).

В Свенцїцкого: „Миш розумом величалась.
Славним, в світ учоним сталась,
Бо изъїла стару книжку.
А я знавав тоту мишку, —
Так без іди, як в ідою,
З пустов була головою"[6]).

Що йно у другому виданню переповів Свенцїцкий прозою вірнїйше зміст байки Красїцкого.

Значно сильнїйше виступає вплив Красїцкого у другому переробленому й доповненому виданню, що появило ся заходом Товариства „Просьвіта" 1874 р.[7]) До другого видання війшли майже усї байки із першого видання. Не війшли: „Сава", „Івась", „Дїд і молоді парубки", „Осел і соловейко". Богато з них поміщено у первіснім, незміненім, або дуже мало зміненім видї[8]); инші війшли в переробленій формі[9]).

---

[1]) Bajki i przypowieści. Sanok, 1856, ст. 4. [2]) ibid., ст. 24.

[3]) Dzieła Ign. Krasickiego, wyd. Jana Nep. Bobrowicza. Biblioteka kieszonkowa klassyków Polskich, Lipsk, 1854, т. I, ст. 23.

[4]) ibidem, ст. 38. [5]) Bajki..., ст. 8. [6]) Байки, ст. 22.

[7]) Свôй Павло: Байки. Коштомъ и накладомъ Товариства „Просвѣта", 16⁰, ст. 59+4. Байки сї вийшли ще двічи накладом тогож Товариства в рр. 1876 і 1892, оба рази в числї 4.000 примірників, оба рази з ілюстраціями, але вже етимольоґічною правописю.

[8]) Незмінно або в мало зміненій формі війшли: „Пташка в клїтцї", „Гриць", „Петрусь на лавцї", „Івань", „Паляниця", „Дїд і камінь", „Пчола і Івась" (в друг. вид. заголовок її „Неслухняний"), „Горівка", „Микитка", Шабля і плуг", „Два плуги", „Дїд і смерть", „Баба і прядки", „Коник і комаха", „Рибак і плітка", „Собаки і кістка", „Дзбанок молока", „Скарб", „Лисиця і виноград", „Лис і ворона з сиром", „Курка і дороге камінє", „Два конї", „Ріка і річки", „Птах, щупак і рак", „Миш", „Мишка", „Заяць", „Ластівка і горобець", „Орел і паук", „Зрада", „Згода", „Рівня", „Малпа і веркало", „Віл і муха", „Концерт", „Пес на сїнї", „Наука" (в другому вид. заголовок її „Мале мишеня"), „Порохно", „Барабан".

[9]) Переробив Свенцїцкий у другому виданню отсї: „Віл і жаба",

Коли у першому виданню всї байки мали віршовану форму, в другому значний процент — 24 на 69 — становлять байки писані прозою. Із віршованих стрічаємо тут крім попередних ще отсї: „Нерозумне теля", „Коса", „Дві пташки", „Одвіт", „Сварка", Пчола і віл", „Наука", „Конець лїнивого", „Упрямство", „Міст", „На погляд", „Школа", „Жаба і дїти", „В своїй хатї".

Видаючи другу збірку байок коштом Тов. „Просьвіта", головно для сїльського люду, старав ся Свенцїцкий подекуди достроїти їх до світогляду українських селян в Галичинї, сягнути їх корінями у його побут. Таке змагане автора пробиває ся в байках „Горівка", „Конець лїнивого", „Школа", „На суд", в яких Свенцїцкий вказує на лихо, що його веде за собою горівка, на благодати, які приносить школа, або остерігає селян перед процесами. Прозова байка „На суд" кінчить ся моралю:

„Хочеш кусень хлїба мати:
„Стережи ся правувати" [1]).

Як я сказав вже висше, що йно у другому виданню виступає в повній силї вплив Красїцкого. На стор. 8 находимо в Свенцїцкого байку: „Одвіт". Вона звучить:

„Дурний мудрого питав ся:
Скажи, на що розум здав ся?
— Розум знадобить ся тому,
Щоб не відповідать дурному".

В Красїцкого: „Pytał głupi mądrego: Na co rozum zda się?
Mądry milczał; gdy coraz bardziej naprzykrza się
Rzekł mu: Na to się przyda według mego zdania,
Żeby nie odpowiadać na głupie pytania" [2]).

Ще один примір. Байка „Дві пташки" звучить в Свого:

„Молода пташка сьміялась з старої:
І в добрі все лихо для Тебе дурної!
Голодїла полем, в клїтцї всего має
А за лихом тужить, плаче та ридає!...
— „Не за тим я плачу, що голод терпіла,

„Кропива", „Малий злодій", „Пухір" (згл. „Міхур"), „Вовк в овечій шкірі", „Батькова наука", „Чуже добро", „Заяць і черепаха", „Жук і бжілки" (в II вид. її заголовок „Джміль і пчола", „Собаки", „Осел в шкурі льва", „Скала і капля води", „Миш і равлик", „Метелик і гусениця", „Індик в пірях пави".

[1]) Байки, 1891, ст. 50.

[2]) Bajki i przypowieści, ст. 30 („Mądry i głupi").

Тому сльози ллють ся, що в свободі жила.
Тепер у неволї марне пропадаю
От чого я плачу, чого завиваю“ [1]).

В Красїцкого затитулована ся байка „Ptaszki w klatce“.

„Czego płaczesz? staremu mówił czyżyk młody —
Masz teraz lepsze w klatce, niż w polu wygody —
Tyś w niej zrodzon, rzekł stary, przeto ci wybaczę.
Jam był wolny, dziś w klatce, i dlatego płaczę!“ [2])

Недвозначно виступає ще вплив Красїцкого в отсих поетичних байках Свенціцкого: „Жаба і дїти“ — в Крас. „Dzieci i żaby“ [3]), „Пчола і віл“ — в Крас. „Słoń i pszczoła“ [4]), „Сварка“ — в Крас. „Wilczki“ [5]). Красїцкий був отже головним жерелом при укладї нових віршованих байок Павла Свого.

Прозові байки, числом 24, взоровані на Ляфонтенї, Криловї, Красїцкім і Яховичеви. В них переповідає Свенціцкий живим, драматичним стилем чужі сюжети.

Про байки П. Свого можна говорити виключно з лїтературно-естетичного боку. Байка одначе в такому видї, в якому находимо ми її у збірнику — се лишень одна частина байки. Друга її частина — її коріння, умовини, серед яких вона повстала [6]). І тут саме творча сила Свенціцкого невелика. Байок вповнї ориґінальних у нього дуже мало, тай тих коріння не сягають глубоко у суспільне чи національне житє українського народу. Майже всї вони дадуть ся без великого труду, без обтинання конарів, перещіпити на чужий ґрунт. Але що тикаєть ся лїтературної їх обробітки, то під тим оглядом становлять вони безпеpercчно найтрівкійший і найцїннійший вклад Свенціц- в українську лїтературу. Певно, жадному із своїх первовзорів дорівнати вони не можуть; всеж таки свобідний, легкий, ориґінальний стиль, ядерність у вислові, гарна жива мова кажуть нам їх цїнити, як на те заслугують, а безприкладна на ґрунтї галицької України частість їх видань, збогачуванне ними ряду популярних видавництв і вихісновуванне їх ще й тепер до шкільних підручників в більшій може мірі, як се дїєть ся з байками Гребінки або Глїбова — найкрасше признанне для автора.

---

[1]) Байки, 1891, ст. 5—6. [2]) Bajki..., ст. 9.
[3]) ibid., ст. 40. [4]) ibid., ст. 17. [5]) ibid, ст. 40.
[6]) Потебня — Изъ лекцій по теоріи словесности. Харків, 1894, стор. 25.

Байкою й кінчу огляд літературної творчости Павлина Свєнціцкого, великої робучої сили на ниві культурної праці Галичан в шістьдесятих і сімдесятих роках минулого століття, людини з талантом, а що більше людини з постійними ідеями, з охотою і жаром до праці. „Павло Свôй — говорить др. Франко — була то середъ тогдышнои украинофильскои громады на всякій спосôбъ первоpядна сила; чоловѣкъ дуже способный и владаючій не послѣдною наукою, широтою та свѣжостю поглядôвъ...“ Смерть змела його передчасно: в найкрасшій порі людського віку й у повнім розцвіті талану, полишаючи серед української і польської робучої громади щирий жаль по причині втрати симпатичного ідеаліста. В приватному житю мав се бути характер у високій мірі чесний і шляхотний, постійний і витревалий, скорий до жертв й учинний супроти других. Декому видавав ся зарозумілим, бо як кожда українська натура — каже Ґржеґожевский — був замкнений у собі й не виявляв нікому горячих почувань. „Przeszedłeś przez życie twardo i z bolem, lecz prawdą i miłością. Z miłością też żegnamy cię...“ пращав його тими словами один із бесідників на похороні. З любовю згадати Свєнціцкого не в меншій мірі й обовязок Українців, для яких посвятив він чимало своїх духових сил.

Невдача польського повстання 1863 року, вороже становище супроти сього руху українських народніх мас, не знеохочує його, не гасить у ньому великої любови для українського люду, а тільки вчить досвіду. Він пізнає, де корінь лиха, і там зачинає працювати. Треба дати щось українському народови, коли хочеть ся вимагати від нього спільного ділання в імя спільної справи. Полякам треба трактувати його на рівні з собою, коли хочуть найти в ньому вірного союзника. А трактувати його можна на рівні, бо культура його висока. Український нарід має високо розвинену народню поезію, має великих поетів, має славну минувшину, має у свойому характері богато шляхотних і гарних черт. Тільки треба пізнати все те, віднести ся без упередження, позбути ся мрії про політичний чи культурний супремат, в прінціпі і в практиці признати українській нації права до самостійного розвою, визволити ся із пут, наложених традиційними шляхотсько-аристократичними химерами, бо інакше обопільне зближеннє, конечне з огляду на спільного ворога, Москву, — неможливе. Українці знову мусять станути на ґрунті чисто національнім, на ґрунті національної окремішности від инших славянських племен, в першій лінії від Москалів, і в тому

напрямі плекати й розвивати свою богату мову, безприкладно людову літературу, свою науку й культуру. Вони повинні тямити, що з Польщею лучать їх не тільки вязи минувшини, але й сучасний спільний ворог.

Отсе провідні думки його творів, основні мотиви всеї його діяльности. Тому вступає він сейчас по приході у Галичину на дошки української сцени, збогачує її репертуар рядом перекладів і перерібок, тому видає польсько-український журнал „Sioło", в якому отверто і вміло пропаґує свої ідеї, по тій причині перекладає твори українських поетів і засилює ними сучасні польські видавництва, тому, як професор української мови і літератури в ґімназії, силкуєть ся живим викладом збудити серед учеників любов рідного слова, рідної літератури, тому пише граматику живої української мови, із тих самих понук вказує ширшому українському громадянству, які перлини видала його література протягом XIX віку, тому вкінці майже до всіх своїх польських творів черпає теми з української минувшини і сучасного українського житя. Через се й усю діяльність Свенціцкого можна до певної міри вважати публіцистичним оруддєм. Сама вона богата й ріжнородна, полискуюча місцями ориґінальним поетичним таланом, у жадному роді невикінчена. Причина сього саме її ріжнородність. Журба о хліб насушний кидала Свенціцкого на ріжні поля літературної творчости, а передчасна смерть не дала йому спромоги виспеціялізувати ся.

Кінчу. Заслуга Свенціцкого для української суспільности слідна в трьох напрямах. По перше: діяльність його в Галичині пособляла у великій мірі розвоєви національної свідомости серед галицьких Українців[1]; по друге: причинялась вона до висвітлення українського питання серед польської суспільности, змагаючи до ясного сформуловання українсько-польських взаємин в будуччині; по трете: збогатила українську літературу творами немаловартної ваги.

В цілій своїй публіцистичній, науковій і літературній діяльности не затрачує Свенціцкий ясної і консеквентної фізіоно-

---

[1]) Доказує се також статя Я. Головацького: Замѣтки и дополненія къ статьямъ г. Пыпина, напечатаннымъ въ Вѣстнику Европы за 1885 и 1886 годы (Вильно 1888), в якій він стараєть ся виказати, що саме між иншими діяльність П. Свенціцкого довела в наслідках до роздору серед української суспільности в Галичині і до повстання партій (стор. 75—78), хоч зародки партійного роздору сягають корінням вже кінця сорокових років.

мії. В політиці приклонник ідеї федерації України і Польщі, в суспільних поглядах демократ і поступовець цілою душею, був серед тодішньої польської суспільности, як згідно стверджуеть ся у всіх його некрольоґах появою незвичайною.

Діяльність Свенціцкого дасть ся краще зрозуміти, коли злучити її з живим хлопоманським рухом в закордонній Україні і вважати її ярким вицвітом того руху. Становить він цікаву з психольоґічного огляду ступінь української національної ідеї серед польської шляхти на Україні. Зародивши ся в етноґрафічнім залюбованню (Ходаковский), набравши сили в фантастичних снах поетів „польсько-української школи“ та мріях польських еміґрантів (Яворський [1]), вилила ся ся ідея в досить примітивній формі в „балагульщині“, а дійшла до кульмінаційної точки в голосній сповіди Антоновича. На ново відживає вона в гуртку щирих прихильників українського народу, що ґрупують ся коло симпатичного журнала Вячеслава Ліпіньского „Przegląd krajowy“.

---

[1]) Пипін, op. cit., стор. 262—273.

Miscellanea.

З історії м. Підгородя.

Рукописний відділ бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка побільшив ся в недавнім часї одним даром: громада Підгороде, рогатинського повіта, передала на руки місцевого учителя д. Андрія Озаркова до бібліотеки три свої привілеї, що переховували ся дотепер в громадськім урядї. Все те перґамінові ориґінали з автентичними підписами: Владислава IV в Варшаві 21 цвітня 1633 р., Яна Казимира у Львові 16 серпня 1653 р. і Михайла у Львові 30 жовтня 1671 р. Грамоти значно знищені, без печатий, хоч лишили ся по них шнурки. Були на місцї ще якісь инші акти, але запропастив їх десь люстратор повітової ради в Рогатинї. Дякуючи громадї Підгороде за сей дар, хочемо на сім місцї зібрати доступні нам дані з історії сеї місцевости, зрештою не зовсім незамітної і безінтересної.

Підгороде лежить в рогатинськім повітї, над р. Гнилою Липою, 3 км. від Рогатина.

В публікованих жерелах згадуєть ся вперше 1533 р.: король Жиґмонт I. грамотою з 12 червня 1533 р. признає важними записи своїх попередників на річ Оттона з Ходча на с. Підгороде і инші[1]). З сеї звістки видно, що Підгороде

[1]) Akta grodzkie i ziemskie т. X, ч. 524. — В старших актах згадуєть ся Іван з Підгородя в 1454—5 рр. (ibid. т. XIV, с. 415, 418, 437), але не можна ствердити, чи се Підгороде під Рогатином, чи де инше. Правдоподібнійше можна б віднести до сеї місцевости звістки з 1476—1478 рр.: тут Підгороде згадуєть ся разом з Залипєм, що лежить також під Рогатином; се Підгороде було тенутою шл. Катариницьких (ibid. т. XIX, с. 175, 176, 292).

було вже з початком XVI в. королївщиною і що початки його треба віднести до часів ще давнїйших, до попередників короля Жиґмонта. Поза тим ся звістка про саму місцевість не дає нічого більше. Але інтересна вже сама назва сеї оселї — не одинока в Галичинї. Село того самого імени є під Галичем і творить інтеґральну частину Крилоса: на Крилосї був колись оборонний город, з якого лишили ся слїди дотепер, а Підгородє очевидно творило тодї передмістє; инше Підгородє, близше не дослїджене є в борщівськім повітї, творить частину Турильча. Так отже виступає питаннє, чи й Підгородє під Рогатином не творило колись таксамо передмістя якоїсь иншої осади, чи не лежало під городом? Можна дати хоч недокладну відповідь. В околицї нинїшнього Підгородя знаходять ся два городища. Одно лежить на горбі над Гнилою Липою, в місцї, де до сеї ріки вливає незначна річка Гуслянка з Підгородя; в сїм місцї стояв колись замок, мабуть Тенчиньских, що згадуєть ся в другій половинї XVI в.[1]). Друге городище є в лїсї на північний схід від Підгородя, на ґенеральних картах означене „під замчиском“. З котрим із тих городищ треба вязати початок і назву Підгородя, тепер ще рішити не можна, могли-б сказати про се хиба спеціяльні археольоґічні дослїди на місцї.

В другій половинї XVI в. Підгородє виступає як свіжо заложене місто. Про початки „міста“ і його фундацію маємо звістки в двох люстраціях 1565 і 1570 рр.[2]) — на жаль не дуже докладні, а навіть в дечім суперечні. Давнїйше було тут „добре“ село, „з якого бував затяг до фільварків“; місточко осадив під замком Андрій Тенчиньский, краківський каштелян і галицький староста в 1553 р. Вільности від чиншів дістало Підгородє на 24 роки, значить до 1577 р.; як мали уложити ся відносини пізнїйше, люстратор 1565 р. не знав: „а які податки мали-б давати потім, про се не мають описання“; натомісь люстратор 1570 р. говорить про „привілей, який мають від ерекції і осади сього місточка“, — отже справа неясна, чи Підгородє дістало вже який привілей при осадї 1553 р., чи нї. Пізнїйше маємо звістку про якусь грамоту Жиґмонта Августа

---

[1]) Згадка про став під замком — Жерела до історії України-Руси т. VII, с. 181; пор. також акт в додатку II сеї статї: міст „in fluvio Lippa sub castro versus Leopolim eundo“.

[2]) Жерела до історії України-Руси т. I, с. 165—6, VII, с. 175—6.

для Підгородя з перед 1566 р., що нормував ярмарки і торги[1]); сей привілей не доховав ся. Дійшов до нас тільки пізнійший привілей Жиґмонта Августа з 23 червня 1566 р., в якім описуєть ся заложеннє „міста“. В додатку даю сей акт в повнім тексті, як мені дало ся його зреконструувати на підставі трох згаданих потверджень; тут треба подати деякі замітки.

Привілей стилізований на звичайний спосіб. Король хоче побільшити доходи рогатинського староста й підпомогти підданих і тому заміняє село Підгороде на місто. Нема зовсім згадки про се, що місточко осадив староста Тенчиньский вже перше — 1553 р., як про се згадує люстрація, анї про нїяку иншу давнїйшу льокацію. Визначують ся для міста границї від сусїдних сіл та від Рогатина[2]), а ґрунт ділить ся на лани; міщане можуть заводити там ріллї, сіножати, городи, хмельники, ставки — кождий по своїй вподобі. — Деякий інтерес представляють повинности нового міста. Міщане мають платити з кождого півлана річного чиншу 12 гр., два когути, одну гуску і від кождого стогу сїна оден гріш; підчас жнив обовязані робити оден день „na tłoczę“ на фільварку в Потоцї; повинні також направляти дороги коло свого міста, збудувати два мости і направити або на ново будувати спуст на ставі. Рівночасно заведено в Підгородю нїмецьке право, а передовсїм лавничий суд з війтом на чолї. Ярмарки мали відбувати ся в Підгородю двічи на рік, на Зелені Свята і на св. Вартоломея; на тижневі торги визначено четвер; торгові оплати мали іти на руки королївських урядників. При сїй нагоді згадуєть ся сей „давнїйший привілей“, що визначав ярмарки на инший час.

В люстраціях 1565 і 1570 рр. повинности виглядають дещо инакше. По люстрації 1565 р. „греблю повинні направляти, упусти у двох ставів, се є у того, що є під їх місточком, і у висшого ставу, по своїй найліпшій вмілости, обичаєм руським з хворосту будувати, підчас великої води у ставу свого стояти і боронити. Також повинні на фільварку два днї в рік жати і два днї грабити; инших повинностей на сей час ще не мають“. Так отже привілей 1566 р. лишив давнїйші роботи коло ставів (будова спустів); роботи на фільварку зменшено

[1]) Згадуєть ся сей акт в грамоті Жиґмонта Августа з 23 червня 1566 р.: король заводить ярмарки „...non obstando privilegio priori, dictis oppidanis tam super annualibus, quam septimanalibus foris concesso...“ (див. додаток I).

[2]) Топоґрафічні пояснення даю при самім актї.

з чотирох днів на оден день; натомість заведено обовязок направи мостів і доріг, а передовсім річний чинш і дань в натурі.

Про розвій молодого міста люстрації дають досить даних. Міщан було 1565 р. вже коло вісїмдесять. В тім ремісників було небогато: р і з н и к і в є трох, платили чинщу по 30 гр. і по 3 камені лою; г о н ч а р і в є кількох, вони роблять дещо до двора, як потреба. В 1570 р. гончарі вже й не згадують ся, а різників є тільки двох, — зменшено їм дещо оплату в лою, видно не стояли дуже світло. Лишило ся в Підгородю ще 14 „господарів затяжних", „кметїв" давнього засидження, с. є зі старої осади. Кождий з них сидів на лані або чверти рілї. По люстрації 1565 р. давали річного чиншу по 6 гр., пшениці по 2 маці, вівса по 4 маці, 2 курки, 10 яєць, за прядиво по 4 гр.; дань від пчіл була 10 пнів, давали також двайцятого вепря, „коли буває жир". Пізнїйше ревізори розділили лани і розміри ли їх на чверті, таких чвертей було 50. В люстрації 1570 р. маємо чинш піднесений в двоє на 12 гр. від чверти, натомість нема вже оплат від збіжа, дробу і вепрів; лишила ся тільки пчільна десятина, але значно менша — оден пень. Руський п і п був в Підгородю оден і платив 30 гр. і лиску тої самої вартости, разом 2 зол.

Взагалї місточко з початку розвивало ся слабо, доходи були невеликі і навіть значно зменшали ся; вказують на се отсї цифри з міських податків на замок:

	1565 р.				1570 р.			
різники	12	зол.	18	гр.	5	зол.	2	гр.
господарі	38	"	29	"	20	"	—	"
пчільна дань	6	"	20	"	—	"	20	"
піп	2	"	—	"	2	"	—	"
	60	зол.	7	гр.	27	зол.	22	гр.

Ті невеликі доходи з міщан мусїли старости побільшати при помочи инших підприємств. Місцями коло Підгородя були лїси: „з них є така користь: коли жир зродить ся, тодї з усїх сїл до староства належачих і з місточок і з богатьох сїл земянських, що тільки сусїдують з названими лїсами, заганяють свинї на пасовиско, а дають двайцятого вепря від пашї, або грішми відкупають ся звичайним обичаєм; хоч се не кождого року однаково буває, але рідко коли заведе". Підгородські мі-

щане, як сказано, сеї оплати не складали[1]). В Підгородю були два стави, оден коло самого міста під замком, другий вище. Дохід приносив тільки став під замком: підчас спусту що чотири роки давав 600 зол., значить річно 150 зол.[2]). Заложено в місті також солодівню і бровар; була теж годівля хмелю, „хмельник“ на замкову потребу[3]). Двірська пасіка мала 48 пнів, меду набито „оден півбочок“[4]).

З пізнійших часів опублїковано небагато матеріялів, де можна-б знайти які небудь звістки про Підгородє. В поборовім реєстрі 1578 р. Підгородє виступає між містами (oppida); податки його були такі: шос in duplo 6 зол., поральне (aratra) 2 зол., піп 1 зол., ремісники 2 зол., чопове — не подано[5]). На підставі шосу обчисляє А. Яблоновский число домів в Підгородю на 42, число голов на 210[6]).

З XVII в. заховали ся деякі дані про підгородське війтівство. Владислав IV дає 22 цвітня 1642 р. дозвіл на се, щоби Катарина, вдова по Себастіяні Ґавлїцким відступила війтівство в Підгородю на річ Авраама Лясковнїцкого і його жінки Катерини Шльомовскої[7]). Те саме війтівство Ян III надав 4 січня 1685 р. Миколї Станїславскому і його жінцї Аннї[8]). Пізнійше стрічаємо тільки голі згадки про Підгородє в 1753—5 рр.[9]).

Привілей Жиґмонта Августа з 23 червня 1566 р. затверджував ся кілька разів пізнійшими королями; знаємо про отсї грамоти:

1) кор. Стефана з 13 червня 1578 р. у Львові.
2) кор. Жиґмонта III з 15 мая 1589 р. в Люблинї.
3) кор. Владислава IV з 21 цвітня 1633 р. в Варшаві.
4) кор. Яна Казимира з 16 серпня 1653 р. у Львові.
5) кор. Михайла з 30 жовтня 1671 р. у Львові.

Три останні привілеї, як сказано, заховали ся в оригіналї, два перші переповідають ся в них у повнім текстї. Нових даних про місто в тих потвердженнях нема ніяких. Тільки в грамотї Михайла з 1671 р. маємо сумне свідоцтво про занепад Підгородя: місто опанували Жиди і утискають міщан-христіян,

---

[1]) Жерела т. I, с. 168, VII, с. 176.
[2]) Жерела I, с. 166, VII, с. 181.
[3]) ibid. I, с. 172, VII, с. 176, 182. [4]) ibid. VII, с. 176.
[5]) Źródła dziejowe т. VIII, 1. A. с. 84.
[6]) ibid. VIII, 2, с. 201.
[7]) Akta grodz. i ziem. т. X, ч. 4101.
[8]) ibid. ч. 5917. [9]) ibid. ч. 7183, 7208.

— спори йшли передовсім о вареннє і продажу пива. Король став по стороні міщан, віддав їм бровар і продажу пива та наказав старості не брати Жидів в опіку[1]).

На сім кінчить ся історія Підгородя в доступних нам жерелах. Нині Підгороде — се пересічне село. По переписі 1900 р. Підгороде (з сусідньою Перенівкою) займало 1445 гектарів і числило 189 домів, а 1058 мешканців; греко-католиків було 966, римо-католиків 32, Жидів 60; по розговірній мові було 1030 Українців і 28 Поляків. Стан господарства був такий: ріллї 419 гектарів, сіножатий 130 г., городів 42 г., пасовиск 118 г., ліса 1601 г., коний було 93, рогатої худоби 335, овець 28, свиний 211.

Додаток I. Жиґмонт Август переміняє село Підгороде на місто і надає йому німецьке право. Варшава, 23 червня 1566 р.

In nomine Domini. Amen. Ad perpetuam rei memoriam. Quoniam facta humana, quantumcunque memorabilia, facile intereunt, nisi beneficio litterarum, quae res scitu necessarias aboleri non patiuntur, fuerint immortalitati consecrata, proinde nos Sigismundus Augustus, Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lithuaniae necnon terrarum Cracouiae, Sendomiriae, Syradiae, Cuiauiae, Lenciciae, Russiae, Prussiae, Masouiae, Samogitiae, culmensis, elbingensis, pomeraniensis etc. dominus et haeres, significamus praesentibus litteris nostris, quorum interest, omnibus et singulis, harum notitiam habituris, quia nos cupientes bona et prouentus capitenatus nostri rohatinensis augere et ad meliorem frugem deducere, commoditatibusque ac vtilitatibus subditorum nostrorum prouidere, ex speciali gratia nostra de villa nostra Podgrodzie, ad capiteneatum rohatinensem pertinenti, in terra haliciensi sita, oppidum eiusdem nominis fundandum et erigendum duximus, prout authoritate nostra regia fundamus, erigimus et in oppidum creamus transmutamusque harum serie litterarum. Vt autem hoc oppidum certis limitibus cludatur, assignamus eidem fundum ex vna parte incipiendo a dicto oppido Podgrodzie vsque ad finem aggeris stagni rudzinski[2]) in latum, in longitudinem vero vsque ad granicies podusiwinski[3]) ex ea parte stagni, ubi memoratum oppidum locabitur; ex altera autem parte dicti oppidi vsque ad torrentem Przecz-

---

[1]) Див. додаток II.

[2]) Став в с. Руда — нині не істнує.

[3]) Тут очевидно перекрученнє: мабуть повинно бути podklesciwinski — під с. Клещівна.

mowka[1]) nuncupatum in Rohatin eundo, hoc est incipiendo ab eo loco, vbi dictus torrens stagnum ciuile rohatinense[2]) influit, usque ad granicies dubrynowskie[3]). In quo quidem fundo sunt emensurati medii lanei, ad quamlibet domum pertinentes, idque ea ratione, quod quilibet laneus habebit in latitudinem decem orgia vulgo sazeny dicta, longitudinem vero vsitatam obtinebit. Liberumque erit praedictis oppidanis vnicuique in fundo proprio dictorum mediorum laneorum iuxta beneplacitum agros, prata, hortos, humularia extirpare, piscinas fodere et in vtilitatem suam pro libero arbitrio eorundem conuertere vsque ad granicies supramemoratas. Respectu vero praemissorum dicti oppidi nostri in Podgrodzie debebunt et tenebuntur nobis de quolibet medio laneo ratione census annuati pendere grossos duodecim vsuales regni nostri, gallos duos, aucam vnam et a quolibet acerno foeni grossum vnum soluere. Tenebuntur quoque dicti oppidani tempore messis annuatim vnius diei labores, idque in simul conuocatione facta, vulgo na tlocze[4]) ad praedium nostrum Potoki[5]) exercere. Debebunt etiam vias et itinera circumquaque oppidi supradicti Podgrodzie reparare et duos pontes aedificare, alterum in fluvio Vslanka[6]), qui tendit per oppidum Podgrodzie versus Dunaiow[7]), alterum in fluvio Lippa sub castro[8]) versus Leopolim eundo. Tenebuntur quoque reparare, vel si opus fuerit, denuo aedificare demissorium vulgo vpust dictum stagno Podgrodzie, ita prout illis demostratum fuerit. Vt autem hoc ipsum oppidum nostrum Podgrodzie quandoque deueniat ad meliorem conditionem et incrementum, damus incolis omnibus eius praesentibus et futuris ius theutonicum, quod maidemburgense vocatur, removentes ab eis et oppido praefato omnia iura terrestria, modos et consuetudines vniuersas, quae ius thentonicum perturbare consueuerunt, eximentes dictum oppidum ac oppidanos, ciues, incolas ac suburbanos eius praesentes et futuros, prout eximimus et eliberamus praesentibus perpetuo et in aevum ab omni iurisdictione et potestate omnium et singulorum nostrorum et regni nostri palatinorum, castellanorum, capitaneorum, iudicum, subiudicum et quorumvis officialium et ministerialium eorundem, ita ut coram ipsis aut aliquo eorum seorsim vicesgerente pro causis tam magnis, quam paruis et quibusuis excessibus vel rebus

[1]) Повинно бути Przeczniowka — с. Переніека.
[2]) Став в Рогатинї нинї не істнує. [3]) С. Дубринів.
[4]) В привілею 1653 р.: na tloke. [5]) С. Потік.
[6]) Річка Гуслянка в Підгородю.
[7]) Місточко Дунаїв в Перемишлянщинї.
[8]) Замок лежав над р. Липою, в місцї, де впадає до неї Гуслянка; лишили ся слїди городища.

citati parere et respondere et ob non comparationem et condemnationem quamcumque aliquas paenas persoluere non tenebuntur, sed coram advocato suo pro tempore existente iure thentonico in loco domicilii sui respondebunt; advocatus vero coram nobis, dum legitime euocatus et citatus fuerit, nonnisi eodem iure theutonico omnibus de se querentibus respondere tenebitur et debebit. In causis quoque omnibus, tam ciuilibus, quam criminalibus seu capitalibus puta furti, homicidii, membrorum mutilationis, incendii et quorumuis delictorum, maleficiorum, excessuum et criminum omnium eidem aduocato et omnibus pro tempore existentibus cum scabinis et iuratis oppidi praedicti intra metas et limites oppidi eiusdem nonnisi iure theutonico secundum dispositionem et formam ipsius plenam damus et concedimus facultatem et authoritatem audiendi, iudicandi, cognoscendi et sententiandi, corrigendi, puniendi, condemnandi, plectendi tenore praesentium mediante. Volentes insuper oppidanis, ciuibus, et negociatoribus, artificiorum quorumcunque magistris, incolis et suburbanis oppidi praedicti Podgrodzie benignitate nostra regia prospicere et vberiori gratia eos prosequi, nundinas seu fora annualia duo in eoipso oppido indicentes et instituentes duximus, vnum pro festo sacro pentecostensi et aliud pro festo sancti Bartholomaei Apostoli, singulis annis agenda et frequentanda. Septimanale vero forum singulis feriis quintis qualibet septimana celebrandum instituimus et indicimus ac pro institutis et indictis haberi pronunciamus et decernimus praesentibus, non obstando priuilegio priori dictis oppidanis tam super annualibus quam septimanalibus foris a nobis concesso, in contrarium sonante, quem quoad hunc articulum irritum et nullius roboris esse declaramus, annihilamusque, dantes omnimodam facultatem praefatis oppidi Podgrodzie incolis eiusdem fora ipsa vtraque, tam annualia, quam septimanalia absque tamen praeiudicio et detrimento aliarum civitatum et oppidanorum in vicinia consistentium tam nostrorum, quam subditorum nostrorum, diebus et temporibus statutis superius expressis more aliarum ciuitatum et oppidorum regni nostri agendum, celebrandum et exercendum omnibusque et singulis mercatoribus, vectoribus, negotiatoribus, artificibus, institoribus, oppidanis, villanis ac hominibus cuiuscunque status, sexus et conditionis exercentibus ad praedictum oppidum Podgrodzie pro diebus et temporibus tam fororum praedictorum annualium septimanalium cum rebus venalibus quibuscunque cuiuscunque generis veniendi easdemque merces exponendi, vendendi, emendi, commutandi et alia negociationis genera cum quibuscunque personis vndecunque venientibus exercendi, pecora et pecudes mactandi illaque et alia omnia carnium genera libere incidendi et venun-

dandi sine tamen incolarum et oppidorum vicinorum praeiudicio et detrimento secundum consuetudinem regni nostri antiquitus introductam et in talibus obseruatam. Venientes quoque in accedenti et redeunti nostra et successorum nostrorum securitate petiri et gaudere volumus, nisi tales sint homines ipsi vtriusque sexus pro dictis foris ad hoc ipsum oppidum confluentes vel aliqui ex eis, quos leges et iura publica regni fouere non permittant et quibus ciuilis societas et proborum hominum consortia merito sunt et debent esse deneganda. Foralia autem de mensis et bancis omnis generis carnium et a quibuscunque aliis rebus ac mercibus, quocunque nomine vocatur, cum foris annualibus quam septimanalibus in dicto oppido nostro Podgrodzie venditioni exposci pro vsu nostro et serenissimorum successorum nostrorum iuxta aliorum vicinorum oppidorum nostrorum consuetudinem temporibus perpetuis solui debeat et per officiales castri nostri ibidem in Podgrodzie exigentur. In quorum omnium fidem et evidentius testimonium sigillum nostrum praesentibus est appensum. Datum Lublini in conventu regni generali sabbatho in vigilia sancti Joannis Baptistae anno Domini millesimo quingentesimo sexagesimo sexto, regni vero nostri anno vigesimo septimo. Praesentibus tunc ibidem reverendissimis ac reverendis in Christo prioribus et dominis Jacobo Uchanski gnesnensi legato nato et regni nostri primate, Stanislao Homowski leopoliensi archiepiscopis, Philippo Padniewski cracouiensis, Nicolao Wolski wladislaniensis, Valentino Herborth przemysliensis, Alberto Starorzebski chelmensis ecclesiarum episcopis necnon magnificis, generosis, venerabilibus et strenuis nostris Spitkone Iordan de Zakliczyn et in Melsztyn haerede, castellano cracouiensi ac praemysliensi, camionocensique, Stanislao Myszkowski de Mirow cracouiensi necnon generali cracouiensi, ratnensi, Nicolao Sokołowski de Biesiekiery lanciciensi, Joanne de Starzewo brzestensi ac miedzerecensi comnensique, Nicolao de Sieniawa terrarum Russiae exercituum regni nostri supremo haliciensi colomiensique, Joanne Firley de Dambrowica lublinensi, regni nostri marschalco, casimiriensi, rohatinensique, Arnolpho Vchanski plocensi et wyszogrodiensi palatinis et capitaneis, Stanislao Wolski sandomiriensi, curiae nostrae marschalco ac varsauiensi krzepicensique, Joanne Christophoro comite in Tarnow woyniciensi, sandomiriensi, stryensi, Stanislao Sobek a Suleiow sandecensi, regni nostri thesaurario, malogostensique Petro, Zborowski bieczensi stobnicensique, Nicolao Cykowski zarnowiensi sanocensique, Alberto Sadiuogio a Czarnkow santocensi castellaneis et capitaneis, Valentino Dembienski de Dembiany regni nostri cancellario, Petro Myszkowski regni nostri vicecancellario, decano cracouiensi ac gnesnensi, plocensi,

lanciciensique praeposito, Stanislao Czarnkowski regni nostri causarum referendario et maiore secretario, Ioanne comite in Tenczyn lublinensi, Nicolao Laski incisore mensae nostrae ac marieburgensi crasnostauiensique, Stanislao Dembienski checinensi capitaneis et aliis quam plurimis dignitariis, secretariis, officialibus ac aulicis nostris, testibus fidedignis circa praemissa. Datum per manus eiusdem magnifici Valentini Dembienski de Dembiany, regni nostri cancellarii sincere nobis dilecto. Valentinus Dembienski Regni Poloniae cancellarius scath.

Додаток II. З грамоти кор. Михайла: кор. рішає справу міщан Підгородя з місцевими Жидами і старостою. — Львів, 31 жовтня 1671 р.

Et quoniam nobis insimul humillime supplicatum est nomine eorundem oppidanorum afflictorum, quod infidi Iudaei ibidem manentes ex mero christianos opprimentes et illis praedominandi liuore priuato motu et contra iura consuetudinorum fati oppidi cerevisiam braxare, propinare et ad praestam exponere prohibent ac interdicunt, proinde nos, ne serui ac infida gens subditis nostris cum summa eorundem seruitute dominetur, declaramus ac statuimus quaternis sine vlla praefatorum infidorum praepeditione iuxta antiquam consuetudinem iidem oppidani podgrodecenses in oppido suo in quolibet, sicut illis visum fuerit aut necessitas exiquerit, braxatorio cerevisiam braxent, braxatamque propinent, distrahant et ad praestam alias na wyszynk sine ulla (vti praemissum est) praepeditione et Iudaeorum et generosi capitanei rohatinensis exponant, harum vigore litterarum; suprascriptoque generoso capitaneo rohatinensi iniungimus mandatos quatenus dictos oppidanos non aggrauet, nec ipsis infidos Iudaeos praedominari sinat, sed circa omnia puncta clausulas, articulos, conditiones et verba ipsa, hic expressa plene, integre et inuiolabiliter conseruent pro gratia nostra. Подав *Іван Крипякевич*.

Неолїтичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне уживаннє.

Лїтом минулого 1910 р. бувши в Нагуєвичах у брата Захарії я одержав там від селянина Андруся Лазірчиного каменну сокирку, досить малого калїбру, з досить грубим і тупим вістрєм і грубим обухом. Вона зроблена з жовтавого каменя, ошлїфована не дуже добре. Селянин сказав, що ся сокирка знайдена

на горі, що стоїть на північ над Нагуєвичами і зветь ся Могила. Ся гора, крім невеликого ліса званого Дубники, вся справлена під ріллю, і на ній лежать ґрунти трьох сумежніх сіл Нагуєвич, Медвежі і Бронниці. Сокирка знайдена була не тим самим селянином, від котрого я дістав її, а значно давнійше, його батьком чи стриком, і то здаєть ся, не на нагуївськім, а на бронницькім ґрунті. Селяни дали її посвятити і вживали її, вірячи в її помічну силу, в випадках болю горла, вливаючи хорому воду до уст крізь дірку проверчену в камени. Сю сокирку разом із трьома иншими камінцями, що мали в собі природні неправильні дірки і були так само свячені в церкві та вживані в випадках болю горла, я передав до музея Наук. Тов. ім. Шевченка.

Друга камяна сокирка, яку в осени минулого року привіз мій син Петро з Нагуєвич, де одержав її від мойого братанича Гриня Франка, була знайдена на полї належнім до села Ясениці Сільної, що від півдня притикає до Нагуєвич, під лїсом, що називає ся Тернавка. Вона значно більша від попередньої, бо має довготи 15 цм., ширини в вістрю 6 цм., а грубости в обусї $3^1/_2$ цм., зроблена з темно-сірого, дуже твердого каменя, шлїфована дуже добре і має значну щербу на однім кінцї вістря, і зовсїм вищерблений обух, а також третю значну щербу на однім плоскокруглястім боцї. У всїх трьох щербах видно з країв неначе кору, а в серединї грубший камінь, немов троха приржавіле зелїзо. Довкола дїрки обвід сокирки значно більший, як по обох кінцях (20 цм.), через що вона виглядає неначе черевата.

Вона доси знаходить ся в посїданю мойого сина Петра.

Третя знахідка з неолїтичної епохи, се круглий чорний камінець з круглою дїркою в серединї, який я бачив у Нагуєвичах ще в часї моїх дитинячих лїт і який приніс був хтось до нашої хати власне тому, що в мене болїло горло. Менї дали напити ся води крізь той камінець, щоб горло перестало болїти. Сей камінець має великість сплющеної картофлї середнього розміру, він шлїфований і проверчений людськими руками і подібний до тих т. зв. „прясел на веретена", яких так богато знаходить ся на Вкраїні (пор. М. Грушевський, Історія України-Руси т. І, ст. 24), і які на мою думку зовсїм не служили до обтяжуваня веретен, але могли вживати ся хиба, як грузила до сїтий або як камінцї до киданя з працї. Сей камінець доси находить ся десь у руках селян, не в Нагуєвичах, але в селї Опацї, що лежить за Дїлом, притикаючи сво-

ими межами зі сходу до сіл Ясениці Сільної та Попелів. У всіх трьох камінцях матеріял не місцевого походженя.

Іван Франко.

Перекази про багатирів.

Як відомо, вірші про багатирів, що колись жили, воювали з ворогами й бенкетували у Володимира Красного сонечка, знайдені головно в північних великоросийських ґуберніях — Олонецькій, Вологодській, Арханґельській то що. Одірвані од історичного житя Київщини і взагалі південної країни, творці тих дум-билин закінчили свої вірші тим, що багатирі перевернулись з каміння і „так перевелись вітязі на святой Русі“. Але в народній фантазії України, де завше, від часів Печенігів і Половців і до останніх років 18-го столітя, все треба було мати оборонців-героїв, лишилась віра в те, що багатирі ще є.

Про багатирів є багато всяких оповідань, але спільне всім се те, що багатирі мусять бути не тільки тепер, але й завше, бо вони найпевнійші оборонці рідного краю (якого краю саме, не згадуєть ся) і без них нас посілиб усякі вороги. (Се підкреслює кожде оповіданнє).

Про те, чи багатирі вмирають, ніде ні слова; а про те, як вони родять ся, ось що говорять наші люди: Матїрю багатиря буває звичайна жінка, найбільше вдова, неодмінно дуже гарна, а до того ще чиста й непорочна душею. Батьком же неодмінно буває багатир. Він лїтає (в нього кінь такий, що завше лїтає, хоч крил і не має) до вдови о півночи, коли всї люде сплять. Алеж ходять і такі слухи, що дехто його й бачив, як він летїв при місяцю. Багатир родить ся таким, що відразу вже розуміє все, що розуміють тільки дорослі люди, але ні сили своєї ні розуму він не має права виявляти до 20 літ (менше варіянтів каже, що до 30). Одночасно з ним родить ся й коняка для нього, бо звичайні конї його не в силї понести; також одночасно родить ся для нього й змій. Коли багатирови буде 20 літ і до того часу нїхто його не взнає хто він, то для його багатирської сили буде іспит: він мусить сїсти на коня, який сам до нього в той час прибіжить, і їхати на яку-небудь могилу: там його буде чекати змій. Коли багатир полетить бити ся з змієм, то змій, знаючи, що йому смерти не минать, часто тїкає, летить у повітрі, і люде часто його „бачуть“.

Колиж буває місяшно, то бачуть також і багатиря, що женеть ся з заду, де далї то близше. Бють ся-ж вони на землї, неодмінно на могилї. Коли багатиря до 20 років не пізнали, то тодї змія він неодмінно подолає; алеж як трапилось, що він не оберіг ся і стало відомо, хто він такий, то в ту годину, коли його пізнали, він мусить іти зараз бити ся з змієм. Тут оповіданнє не хоче сказати, що змій побиває багатиря, а каже, що „обидва попадали мертві, добившись до краю“. Бачити багатиря можна тільки тодї, коли він сам захоче; колиж він захоче бути невидимим, то так як і святий, може бути невидимим. Як тільки багатир убє змія, то тодї він летить просто „на гори“, де збирають ся всї багатирі, де й буває їхнє кишло. Гори єї такі високі, що з них буває видно всю країну, за житєм якої вони й стежать. Звичайно, що їх нїяка куля не бере. Є оповідання, що задунайська війна тільки через те скінчила ся щасливо для Росіян, що туди полетїли трохи не всї багатирі і невидимо рубали Турків.

Цїкаво, що багатирі вартують на горі по черзї, що нагадує „заставу багатирскую“, про яку кажуть в билинах.

Ось кілька оповідань:

I. До одної вдови в селї Качкарівцї, Херсонського повіту, яка дуже побивалась за своїм чоловіком, почав лїтати багатир. Вдова скоро втїшилась і стала вагітною. Родила вона сина, і коли понесла його вперше до причастя і він дихнув на попа, то той ледве встояв, трохи не впав. Під пяну руку, у когось на хрестинах, піп сказав, що у Качкарівцї є багатир, але в кого, не сказав, і люде пізнали, в кого він був ось по чому: несподївано незвісно де дїв ся байстрюк удовенко, а коло його двору була вирита яма в сажень завглибшки; се так рвонулась земля за копитами багатирського коня, коли він метнув ся в повітрє. З того часу його нїхто не бачив, навіть його мати.

II. В селї Меловому теж на Херсонщинї у одного чоловіка був жвавий хлопчина, з яким батько завше рибальчив. Коли він став уже парубком, то батько його взяв з собою на лимати тягати невода. Невід був такий здоровий, що ледве трийцять чоловіка могли його потягти. Один раз тягли зимою по леду. Був дуже холодний вітер, а тягти доводилось проти вітру. Як найжвавійшого мелївського парубка поставили попереду. Всї поодверталися од вітру та й тягнуть собі аби як, а далї дехто почав пускать, але невід усе йшов та йшов; тодї дехто давай навмисне кидать, а невід усе йде. Кинули всї двайцять девять чоловіка, а той мелївський один усе тяг. Тодї всї як крикнуть з дива. Він по-

чув, оглянув ся, аж він сам за трийцятьох тягне. Всїм стало відомо, що се багатир. Він тодї як побачив, що вже його пізнали, кинув і собі ляму, плюнув тай каже: „отсеж ви мене тепер ізїли!“ Ще, кажуть, заплакав і пішов на високу могилу, що стояла недалеко. У вечері всї бачили, як до тої могили летїв змій, страшенно сиплячи іскрами. Ідучи на боротьбу до змія, багатир вирвав собі з землї трийцятьпудовий якір, обламав йому лапи і тим бив ся з змієм. Але йому не було ще 20 лїт і не доля йому була побити змія. Бились вони так, що земля трусила ся, рибалки цїлу ніч не спали, молились за багатиря Богу. Але коли пішли, як сонце зійшло, то побачили, що могилу вороги розрили аж донизу і тут же лежали обидва мертві.

III. На Азовському морі рибальчили якісь захожі люде, які один одного й не знали. Між ними звертав на себе увагу один, для котрого атаман не міг настачить лям. Як тільки він зачавив ся, так і порвав ляму. Раз зранку прокинулись рибалки, коли їхнього дужого десь нема. Кинулись вони до свого дуба, аж і дуба коло берега нема, тільки видно слїд, що його кудись потягнуто. Найбільше було дива, що тяг його один чоловік, а дуб був такий, що на ньому їздило 60 чоловіка! І коли кинулись рибалки — 59 чоловіка, найшовши дуба, тягти його назад до моря, аж се їм не по силї. І мусїли вони наймати, щоб їм помогли стягти дуба в море. А про багатиря того більше нїчого й не чули.

Ось які місця на Вкраїнї, відки я оповідання маю з сих місць: 1) село Зеркачі, Ржищівської волости, Київського повіту. 2) Село Пироги, Кобляксього повіту. 3) Містечко Глобино, Кременчугського повіту. 4) Село Дудчина, Херсонського повіту і 5) Село Ляпатиха, Мелїтопольського повіту.

П. Смола.

Наукова хроніка.

Проґрами для збирання українських діалектичних одмін.

К. Михальчук і Е. Тимченко — Проґрама до збирання діялектичних одмін української мови. (Відбитка з Записок Українського Наукового Товариства в Київі), Київ 1910, ст. 1—202+I—IV.)

. *К. Михальчукъ и А. Крымскій — Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ. (Виданнє Имп. Академіи Наукъ, Спб. 1910, ст. IV+163.)*

З нагоди видання Академією Наук в Петербурзї проґрами до збирання діялектичних відмін російських говорів в 1900 р. висказав проф. Яґіч в Arch. f. sl. Ph. (т. XXIII, ст. 579—582) свій жаль, що Академія так щиро опікує ся лише великоруськими і білоруськими говорами, — а українські трактує зовсїм по мачошиоому. Були часи, каже Яґіч, коли завдяки трудам Потебнї, Чубинського і и. знало ся більше про українські говори, як про російські, але від того часу не робить ся для українських нїчого, так якби для сеї справи зроблено аж надто богато. Тому взивав Яґіч Академію горячо, щоб в інтересї науки без упереджень заняла ся і щиро заопікувала ся дослїдами українських говорів і видала так само тепло писану проґраму до збирання українських діялектичних відмін і т. д.

І от нарештї — як-раз в десять лїт по тім замітнім голосї Яґіча — видала Академія довго вижидану „Программ-у для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ", уложену К. Михалочуком і А. Кримським. Майже рівночасно з появою програми Академії видало наше молоде, а рухливе Укр. Наукове Товариство в Київі в українській мові

проґраму Михальчука і Тимченка. З вступних уваг довідуємо ся про довгу історію обох проґрам Ще в 1897 р. запросила Академія Наук д. Михальчука уложити для неї таку проґраму. На жаль тяжка недуга не дозволила Михальчукови викінчити порученої йому роботи, а те, що було ним зроблене, відіслано на початку 1900 р. ак. Шахматову. Шахматов передав згадану частину проґрами до закінчення проф. А. Кримському, який її значно доповнив і нарешті видала її Академія.

Тимчасом за довге вижиданнє давно заповідженої Академією, а так доконче потрібної проґрами спонукало також д. Тимченка разом з д. Михальчуком докінчити його проґраму і вона появилась в українській мові при київських Записках недовго перед виходом в світ проґрами Академії.

Так нарешті дістали ми майже рівночасно аж дві проґрами, одну в українськім другу в російській редакції. Обі проґрами ріжнять ся між собою лише обємом і мовою, бо проґрама Академії є властиво лише частю проґрами Михальчука. Проґрама Академії обіймає передмову, фонетику і розділ про наголос. Майже слово в слово находимо той сам матеріял в проґрамі Михальчука-Тимченка, тому що і Кримський і Тимченко оперли ся в тих відділах головно на роботі Михальчука. Лише в деяких місцях повстали незначні ріжниці через те, що Кримський і Тимченко декуди вставили свої нові партії, або ширше обробили, або змінили порядок (приміром відділ про шелестівки і т. д.)

Загалом беручи проґрама Михальчука-Тимченка далеко повнійша від проґрами Академії, бо містить в собі крім вказаних висше спільних обом працям розділів ще: формованнє слів, деклінацію, конюґацію, складню і богатий лексикальний матеріял, зладжені самим Тимченком. Обі проґрами дуже старанно зредаґовані і оброблені по тій самій системі в приступній формі для збирачів з пересічним граматичним образованєм. Вправдї ся система вже застаріла, а особливо фонетична часть не відповідає сучасним научним вимогам, — одначе коли зважити, як мало у нас доси зроблено для діялектольоґії, що цілі величезні полоси ще майже не тикані, а зібраний доси матеріял дуже неточний і непевний і оброблений без якоїсь одностайної системи, то треба признати, що згадані проґрами і в сїй формі можуть зробити українській діялектольоґії велику прислугу, коли удасть ся при їх помочи зібрати можливо як найбільше матеріялу з усїх закутків великанської української теріторії.

Для докладних діялектольоґічних студій, — фонетична часть в сїй формі рішучо не вистарчає. Фонетика мусить бути доконче поглублена по иншій модерній системі. Майже у всїх дотеперішних збирачів українського діялектичного матеріялу видко брак відповідного фонетичного підготовленя. За мало вслухували ся вони в поодинокі звуки і їх ріжно-

родні відтінки і дуже поворховно означували ґрафічно їх фонетичну вартість; майже кождий дослідник творив свою окрему, звичайно дуже невідповідну транскрипцію, так що без особистого провіреня годі собі уявити, як саме дотичний звук дійсно вимавляє ся.

Крім того польовано у нас доси лишè головно на дуже маркантні, навіть ляїкови впадаючі в очи діялектичні відміни — чи то поодинокі, відірвані звуки, чи відмінні від пересїчної лїтературної мови, поодинокі — деинде неуживані — слова, звороти і т. и., а притім збирано то все без жадної одностайної системи і оброблювано застарілим методом. Тому не дивно, що зібраний у нас доси діялектичний матеріял з малими виїмками має дуже малу і підрядну наукову вартість.

При студіюваню говірки одного села, чи цілого говору або й цілої мови рішучо за мало звертати увагу на поодинокі відірвані звуки, слова і форми, — не вистарчить навіть найдокладнійше означенє фонетичної вартости поодиноких звуків і їх найжнійших відтїнків. Дослїдник мусить вглянути глубше в будову звукового системи даної говірки, говору, чи цілої мови, виробити собі ясне понятє про сю звукову систему і винайти характеристичні прінціпи, які залежать від ріжних чинників і надають кождій діялектичній одиниці або мові оригінальну відрубну ціху супроти инших говорів або чужих мов.

Що йно на основі таких принціпіяльних черт звукової системи, а не на основі поодиноких, відірваних звуків або слів, як се у нас доси часто бувало, можна характеризувати поодинокі говірки, говори і цілі мови, клясифікувати їх, ґрупувати і тодї не тяжко буде дослідникови пояснити характеристичні звукові відміни даного ідіому.

В інтересі науки, щоб з наших діялектольоґічних праць могли користати також і чужі лінґвісти, які в останнїх часах починають дуже інтересувати ся нашою мовою, доконче треба послугувати ся в діялектольоґічних працях одною міжнародною транскрипційною системою, бо наша хоч і „фонетична“ правопись не в силї віддати всїх звукових відтїнків і тонкостий.

Нової азбуки для тої цїли не треба творити, бо є вже давно готова завдяки одиноким у нас, дійсно науковим діялектольоґічним студіям з українсько-словацького пограничча знаменитого фонетика Оляфа Брока, проф. універс. в Християнії. Його взірцеві працї зробили рішучий перелом не лише в наших, але взагалї в славянських діялект. дослїдах.

Його методу оброблюваня говорів повинен держати ся кождий, хто хоче зробити щось путнього для діялектольоґії. Особливо велику наукову вартість має остання праця Брока: „Очеркъ физіологіи славянской рѣчи“ (гл. Енциклопедія славянской филологіи випуск 5, 2), в якій

і наша пересічна літературна мова в Галичині обширно оброблена. В сій праці змодифікував Брок ще більше свою фонетичну правопись і хоч і вона не є досконала і можна їй зробити деякі закиди, то в браку кращої нею одиноко повинні послугувати ся наші фахові діялєктольоґи.

Инша річ, коли збиранєм діялєктичного матеріялу займають ся ляіки, люди без основного фонетичного і взагалї граматичного підготованя. До них годї ставляти такі вимоги і вони можуть послугувати ся звичайною нашою правописю. Таким охочим до працї людям, священикам, народним учителям і т. д. зроблять обговорені висше проґрами неоцїнену прислугу, бо вони знатимуть, на що треба звертати увагу і як записувати. Зібраний при помочи тих проґрам матеріял не буде певно з фонетичного погляду дуже точний і не все буде можна на нього покласти ся, одначе як зважити, що при великій ріжноманїтности наших говорів і говірок і при браку відповідно до сього підготованих сил неможливо кільком фаховим діялєктольоґам особисто простудіювати кождий закуток великої української теріторії, — то все таки зібраний сим способом матеріял матиме дуже велику вартість. Передовсїм буде можна потім лекше означити точно границї поодиноких говірок і говорів і звернути увагу спеціялїстів, де що інтересного, доси незнаного крие ся по неприступним закуткам.

Побажати б лише, щоб тих проґрам розіслано по всїм сторонам як найбільше і щоб охочі люди зібрали як найбогатший матеріял, а потім не трудно буде фаховим діялєктольоґам дефінїтивно обробити той матеріял і в випадках неточностий особисто на місцї провірити дану язикову прояву і евентуально доповнити матеріял. В сїм лежить неоцїнена вартість обговорених проґрам і вони певно посунуть дуже занедбану нашу діялєктольоґію о рішучий крок вперед.

Іван Зїлинський.

Бібліоґрафія

(Оцінки, реферати, замітки).

Преісторорія, археольоґія, історія штуки.

Josef Janko — Über Berührungen der alten Slaven mit den Turkotataren und Germanen vom sprachwissenschaftlichen Standpunkt (Wörter und Sachen 1909, I, стор. 94—109).

Великого розголосу в науці наробила оріґінальна у висновках праця директора ґрацької універсітетської бібліотеки, Я. Пайскера п. в. Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1905, III, стор. 187—533 і окремо Штутґардт у Кольгаммера) і викликала цілий ряд критик, статей і полемік, писаних переважно визначнійшими фільольоґами, історикаии і соціольоґами [1]). Одну з таких критичних статей представляє отся розвідка Й. Янка, що є в дійсности витягом з обширної рецензії, уміщеної в: Věstnik české Akademie. V Praze 1908, XVII, стор. 100—131 і 139—192.

Пайскер приймає, що в давнину були Славяни опановані спершу турецько-татарськими племенами а відтак ґерманськими. Турецько-татарське ярмо було дуже страшне і прикре: Славянам заборонено годувати

[1]) Для близшої інформації наведу тут деякі з важнійших: Uhlenbeck в Rhein. Museum f. Philologie XIV, стор. 61—63. — Schrader в Zeitschrift für deutsche Wortforschung IX, стор. 323 і д. — Mangold в Histor. Zeitschrift XXVIII, 4. — Janko в Anzeiger für d. Altertum LI, стор. 14—26 і Narodopisný Věstník, — Krček в Kwartalnik hist. Див. також вище с. 5. і далї. *Ред.*

худобу і зіпхано їх до ряду невільників, смердів, що не сміли навіть живити ся молоком, забули власну назву на його означене і від нових панів переймили тварогъ (tvarogъ). Ґерманська неволя була вже значно лекша; від західно-ґерманських племен переймили Славяни слова молоко (mlěko), нута і скот, а також загальну назву на означене ґерманських племен: Німці (Нѣмьць).

Рецензент займає ся лише лінґвістичною стороною теорії Пайскера і переконуючо доводить, що усї його докази або натягнені або таки неправдиві. Слово тварогъ на гадку рецензента індоґерманського походженя, а коли б навіть походило від турецько-татарських племен, то не мало-б бути для автора доказом, бо се позичка пізнійша з 8-го столїтя. Скотъ означало первісно гроші, як на се між иншим вказує і доховане до нинї укр. скотниця, а відтак що йно худобу і могло бути так само добре переняте в часах ґерманського єдности або і від східних Ґерманців. Слово нута на означене вола подибує ся також у инших народів, приміром у Фінів, де були цїлком инші обставини. Що до слова млѣко (молоко), то рецензент промовляє скорше за його славянським походженем і не може проте уважати його за арґумент в руках оборонця ґерманського панованя.

Взагалї докази Пайскера неоправдані і розвалюють цїлу його будову. Неправдиві також його гадки що до походженя і етимольоґії слів жупа, жупан, Нѣмьць, Sclavus і витѧзь. Слово жупа, хоч неясне, певно не турецько-татарське. Слово Нѣмьць не могло повстати з Nemetes, бо тодї мусїла-б вийти форма Немеште і нема причини відкидати його походженя від нѣмъ = чужий. Форма sclavus немає нїчого спільного з праславянським невільництвом, бо є вже продуктом новійших, історичних часів. Так само і слово витѧзь не вказує на се, що вікінґи зайшли аж до Лужиць, по Лабу. *З. Кузеля.*

А. А. Миллеръ — Росконки въ районѣ древняго Танаиса (Извѣстія арх. ком. XXXV, 1910, с. 86—130).

Як відомо в дельтї Дона в 1850-х рр. в пошукуваннях старого Танаїса було розкопане городище коло с. Недвиговки, при правім рукаві Дона, так званім Мертвім Донцї, але росконки тамошнї дали культуру пізнїйшу, римської доби. Богата нахідка в однїй з могил коло ст. Єлисаветської, коло лївого гірла Дона, розкопаній в 1900 р. Ушаковим, звернула увагу на сю місцевість і в 1908 р. археольоґічна комісія повела нові розсліди в обох пунктах: коло с. Недвигівки вів розкопки проф. Веселовский, коло ст. Єлисаветської — А. Мілер. Нові розкопки коло Недвигівки дали все туж культуру „молодшого Танаїса“, поновленого після знищення його Полемоном. Розкопки могил коло с. Єлисавет-

ської на північ від лївого гірла (в середині дельти) і городища, що стоїть на краю їх, зроблені в рр. 1908—9, дали теж більш-меньш однородну культуру, яку Мілер на основі її кераміки загально характеризує — „эта привозная греческая керамика даетъ прекрасную базу для опредѣленія времени могильника, которое можетъ быть установлено въ предѣлахъ V–IV вѣковъ до Р. Х.“ (про могили — с. 110). По його словам нахідки на пісках в середині цілої дельти, аж до рукава т. зв. Лагутника мають тойже тип і характеризують культуру „всего древняго острова дельты Дона“. „Обширность площади этихъ находокъ и время, къ которому они относятся, могутъ вполнѣ соотвѣтствовать древнему Танаису. Нужно прибавить, что ни городище ни курганы не дали культуры болѣе поздней“ (с. 124).

І так маємо оселю античної доби, V—IV вв., на дельті, при її полудневім краю, і оселю римської доби на північ від дельти. Виходило б з короткої, занадто лякон́ічної характеристики д. Мілера, що для геленїстичної доби зістаєть ся прогалина. Тим часом по історичним звісткам катастрофа стала ся при кінці I в. перед Хр.? *М. Грушевський.*

Gefährdete Holzkirchen in Ostgalizien (Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. Відень 1909, VIII, стор. 477—481, з 7 ілюстраціями).

Справоздане консерватора проф. Фінкля показує знов, як оправдані були наші голоси за ратованем старенських сільських церков і дзвіниць і як мало ми знаємо про ті наші памятки, які надають нашим селам свійський питомий вигляд. Кілько то змін і перемін мусять відбувати ся рік-річно, про які ми не знаємо нїчого через мовчанку консерваторів і центральної комісії, коли тепер лише за короткий час маємо аж 9 звісток про демольоване або реновацію. За сї короткі замітки належить ся й щира подяка проф. Фінклеви.

Як видимо з його справоздання старі деревляні церкви, переважно з XVIII (рідше з XVII) столїтя, зникають чим раз частїйше, а на їх місце приходять нові великі й муровані, але шабльонові будинки. Одні церковцї перебудовують ся або і демолюють ся без відома консерваторів (от хочби церков в Кустини), при иньших заходить нераз потреба розібраня з чисто льокальних причин або тому, що стан будинку не допускає вже анї відновленя анї консервації. Дуже часто не може нова церков стояти деинде, лише на старім місци, а деколи показує ся конечна потреба зужити старий матеріял, бо громада бідна і немає завсїди потрібних до нової будови грошевих засобів. Тимчасом дуже часто представляють церкви велику вартість і належало-б їх доконче ратувати. На

нашу гадку центр. комісія повинна в уряду призначувати на се певну сталу суму і не допускати нїде, щоби такі будівлї гинули, а далї й місцеві колятори, яким нераз не залежить нїчого на кількох тисячах, повинні з власної кишенї доложити бракуючу суму, щоби уможливити захованє цінної памятки. Один такий випадок знаємо про церков у Глїбові, де патрон згодив ся на захованє старого будинку, коли правительство возьме на себе принайменше одну частину консерваційних видатків. Крім того відчуває ся пекуча потреба переведеня спису й інвентаря усїх наших деревляних церков і каплиць на взір того, що робить ся тепер в долїшній Австрії, а навіть в західній Галичинї під проводом тамошнїх консерваторів. Повна інвентаризація крім научного інтересу мала би для консерваторів і практичну вартість, бо поінформувала-б їх про стан памяток. Її переведенє не було-б певне получене з великими коштами, а віддало-б науцї неоцінену прислугу.

Церкви описані Фінклем і відфотоґрафовані представляють тип, який стрічаємо найчастїйше на Подїлю: він зникає за те дуже скоро, бо тут найбільше будують ся нові церкви. Церков в Кустини брідського пов. збудована на взір хреста 1750 року з одною шестигранною вежою, $8^1/_2$ сяжня довгою а $3^1/_2$ широкою. Церков у Старій Ягольници чортківського пов. з одною восьмигранною вежою в серединї і з двома шестигранними збудована 1782 р. і обведена старим муром. Доволї велика ($10^1/_2$ сяжня довга, 4 с. широка), з характеристичним виглядом і гарним іконостасом з деревляними різьбами. Референт ставить що до неї внесенє на заборону демольованя і на державну підпомогу для консервації.

Церковця в Росохачи чортківського пов. збудована 1784 року (7 сяжнїв довга, 3 широка) знаходить ся в так „оплаканім станї“, що не лишаєть ся нїчого иншого, лише її здемолювати. Має муровану дзвіницю з старинної башти, яку належить доконче заховати, і старі образи з XVIII столїтя.

Що до церкви в Кимири перемишлянського пов., збудованої 1703 р. на горбку коло села, ставить референт внесенє, щоби її заховати задля деяких добре захованих архітектурних частий.

Гадинківська церков гусятинського пов., збудована 1718 р., не ріжнить ся нїчим від звичайного типу церков з одною банею і може бути здемольована. Нова дзвіниця має старі дзвони, датовані роком 1713 (з образом Матери Божої) і 1731).

Цїлком не можна виратувати маленької церковцї без банї в Хлопівцї коло Хоросткова гусятинського пов., збудованої в серединї XVIII в. Має дзвони з р. 1742, 1756, 1775 і 1786.

Церков в Познанцї Гнилій скалатського пов. валить ся вже, хоч збудована 1855 року. Тому що нїчим не визначає ся, може бути збурена, з захованєм дуже цїнної мурованої дзвіницї.

За те типова церков в Зарубинцях того-ж повіту, збудована 1737 р. і відновлена 1843 р. Належить її проте заховати.

Про Глїбівську церков скалатського пов. з XVIII столїтя, про яку згадували ми висше, поставлено внесене, щоби її заховати задля її цїкавого вигляду.

Центральна комісія оцїнює, як видно з закінченя статї, цїлком вірно вартість наших старих церков і підносить між иншим ще один момент: їх вартість естетичну для цїлої околицї. Звичайно окружені великанськими, старими деревами „sind sie von grossem malerischen Reize und bilden den Hauptschmuck, den wichtigsten ästhetischen Besitz der ostgalizischen Ortschaften“.

Тим більше треба займити ся їх сумною долею. *З. Кузеля.*

Проф. Г. Павлуцкій — Орнаментъ Пересопницкаго евангелія (Искусство, 1911, II, ст. 83—92).

Історія українського малярства розроблена понайбільше для великокняжої доби та пізних часів (17 і 18 вв.). В домонгольську добу грецькі малярі украшують мозаїками та фресками святинї в Київі і Новгородї. Засадами грецьких малярів переймили ся їх руські ученики, які працювали в стилю так званім корсуньскім або грецькім. В 17 і 18 вв. уже нема ніяких слїдів византійства в українськім малярстві, бо їх витиснув західний вплив. Малярство XIII—XIV віків звернуло на себе більшу увагу вчених щойно в новійші часи. Попри памятки малярської штуки тих часів на стїнах краківської каплицї, в костелї в Люблинї руського маляря Андрія, мініятури київської псалтири з року 1397, писаної і украшеної в Київі, орнамент Пересопницької рукописи набирає спеціяльного значіння не тілько як жерело для вивчення українського малярства, але й як свідоцтво звороту його в західньо-европейський бік. Рамки мініятур містять прегарні орнаментальні ростинні мотиви в стилю ренесансу. Малюнки евангелистів представляють інтересну мішанину византійських традицій з реалїзмом.

Коли проаналїзувати орнаментальні форми мініятур Пересопницької рукописи, одною із характеристичних частий являєть ся орнаментика, що представляє мотиви плетїння, а дальше орнаментальний мотив, який лишив XVI вікови в спадщинї XV в., мотиви ренесансу, де головну ролю грає ґраціозно розвинене листє аканту. До того долучують ся улюблені в добу ренесансу фіґури голих дїтий, цвітяні мережки східнього характеру та вкінцї византійські малюнки евангелистів з деякими рисами реалїзму. При кождім мотиві подані короткі історичні дані з українського малярства.

З уваги, що вся та мішанина в протиставленню до 17 в. скомпо-

нована з невишуканою простотою і що мініятури Пересопницької рукописи наближують ся формою до ґравюр венецьких видань церковно-славянських друків XVI в., а також до мініятур новгородської школи 1552 р., на основі того приходить проф. Павлуцький в своїй цікавій студії до висновку, що орнамент Пересопницької рукописи походить без сумніву з 16 в. та що орнамент може бути підставою при означуванню часу самої рукописи. *М. Возняк.*

Каталогъ Шевченковской выставки въ Москвѣ по поводу пятидесятилѣтія со дня его смерти 1861 26/II 1911. Съ приложеніемъ 4 снимковъ съ его рисунковъ. Москва, 1911, стор. (4 карти) + 27.

Святкованнє 50 тих роковин смерти Т. Шевченка дало привід між ин. до устроєння декількох т. зв. Шевченківських вистав, на яких було зібрано більше або менше число предметів, що безпосередно чи посередно вяжуть ся з особою нашого поета. Предмети сї можна-б поділити на дві головні катеґорії: 1) ориґінали, що належать до самого Шевченка або до сучасних і близьких йому осіб; 2) все инше, що підходить під назву Ševčenkiana.

Головна вартість сих вистав з огляду на докладнїйше пізнаннє нашого кобзаря лежить, розуміеть ся, в предметах першої катеґорії. Предмети другої катеґорії, т. зв. Ševčenkiana в найширшім розумінню сього слова, маємо в переважній части з'інвентаризовані вже д. М. Комаровим у його відомій праці „Т. Г. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ“ — і самі вистави принесуть тут не богато вже нового. Звичайно, далеко їм буде навіть до такого комплєту, який зібрав у своїй книжцї д. Комарів. За те розмірно богато нового і цінного можуть принести вони — й принесли дійсно у першій катеґорії. Річ у тім, що значну частину ориґіналів, які зібрано було для сих вистав, зібрано з приватних рук[1]) — і ширші круги нашого громадянства довідали про істнованнє їх перший раз власне завдяки сим виставам. В сїм їх заслуга перед памятю поета, в сїм їх значіннє для студіовання творчости Шевченка.

Та щоб значіннє се було трівале, треба, щоб ориґінали сї, поки вернули з вистави назад до своїх приватних властників, були як найточнїйше з'інвентаризовані і тим самим наче-б віддані під нагляд і контролю цїлого громадянства. Зробити се було завданнєм і обовязком комітетів, які устроювали згадані вистави. На жаль одначе із трьох Шевченківських вистав, які мали місце в сїм роцї у трьох столичних містах

---

[1]) Головний власник памяток по Шевченку — Музей ім. В. Тарновського у Чернигові участи в сих виставах не брав.

Росії, інвентар такий маємо тільки з одної — московської, яка була з'орґанізована завдяки комітетови, на чолї якого стояли дп.: акад. Ф. Корш, С. Хвостов й А. Новицький. Дві инші вистави — в С.-Петербурзї (в Академії Штук) й у Київі (в Городськім Музею) проминули майже безслїдно.

Що-ж принесла нам згадана московська вистава?

Всїх предметів на Шевченківській виставі у Москві було зібрано 659. В тім: 15 ориґінальних малюнків Шевченка, 40 бюстів і портретів Ш., 144 репродукцій з творів, 192 портретів осіб звязаних зі Ш., 18 предметів звязаних зі Ш., 27 рукописів і видань, 20 перекладів на чужі мови, 55 ілюстрацій до творів Ш., 117 музичних композицій під твори Ш., і вкінці 38 біоґрафій Ш. і матеріялів до біоґрафії.

Найцїннїйші, розумієть ся, в першій мірі ориґінали малюнків й рукописи Шевченка. Тут належать:

1. Портрет невідомого молодого чоловіка, погрудний; білим і чорним олівцем. З правої сторони в низу підпис: »*1858. Т. Шевченко*«. 140×110.

2. Загальний вид Александровського форту. Олівц. 59×143.

3. Батерія № 2 в Алоксандровськім фортї. Олівц. 61×113.

4. Портрет товариша Шевченка з часів салдатської служби; грає на ґітарі. По пояс. Сепія. 83×65.

5. Портрет Українця, погруд., на тлї камяних стїн. Акварель. 103×88. Приписуєть ся Шевченкови.

6. Уральський козак, верхом. Пастель (по свідоцтву Н. Н. Черницького приписуваний Шевченкови).

7. Кірґіз верхом. Пастель (як під 6).

8. Дві дївчини під вербою з ведрами. Офорт.

9. Лихвар. З малюнка Рембрандта. Офорт.

10. Свята родина. З малюнка Мурільо. Офорт.

11. Сама собі в хатї господиня. Офорт.[1])

12. Вірсавія, з малюнка К. П. Брюллова. Офорт.

13. Автопортрет, 1860 р. Офорт.

14. Портрет ґр. Ѳ. П. Толстого. Офорт.

15. Портрет барона П. К. Клодт фон Юрґенсбурґ. Офорт.

№ 1 — власність І. С. Остроухова в Москві, №№ 2—4 — І. А. Нікольського в Петербурзї, № 5 — П. П. Коренева в Москві, № 6 — Н. В. Тесленка в Москві, № 7 — Л. В. Крушинського в ? Власників №№ 8—15 не подано.

---

[1]) Див. Записки Н. Т. ім. Ш. т. CI (К. Широцький, „Сама собі в хатї господиня“. Картина Т. Шевченка).

З поміж бюстів і портретів Шевченка зазначимо: № 16 — маска Ш. (власність А. Сластьона), № 19 — сучасна фотоґрафія: Ш. як салдат (вл. С. В. Ваганова), № 20 — сучасн. фот.: Ш. разом з Г. Честахівським (вл. Сластьона), № 29 — фотоґр. з 1859 р.: Ш. сидить на кріслї зі шапкою в руцї, одїтий в білий сурдут (вл. І. І. Любова), № 23 — суч. фот.: Ш. між незвісними особами (вл. Сластьона), № 24 — суч. фот.: домовина Ш. у Київі у Христовоздвиженській церкві (вл. Сластьона).

З поміж предметів, які звязані зі Ш., зазначимо: № 391 а. Пренумерацийний білет на Гайдамаків, № 151 з автоґрафом Ш. (вл. І. І. Любова), № 391 б. Письмо М. Костомарова до Е. Юнґе з повідомленнем про смерть Ш. (вл. Е. Юнґе).

З рукописів Ш.: № 408 — Кобзарь. Вид. П. Семеренка. СПБ. 1860 з повклеюваними білими картками, на яких пороблено рукою Ш. поправки до друкованого тексту[1]) (вл. Ю. Цвітковського).

До катальоґа долучено 4 репродукції ориґінальних малюнків Шевченка (№№ 1—4). *Ів. Кревецький.*

Kosinna G. — Der Ursprung der Urfinnen und Urindogermanen und ihre Ausbreitung nach dem Osten (Mannus. Zeitschrift für Vorgeschichte I. Würzburg 1909, стор. 17—52, 225—245, далї буде, + 24 таблиць). Друга частина присвячена питаню, як далеко сягала індоґерманська культура на схід, між тим обговорене неоліту в Галичинї і на Українї на підставі знахідок і праць Вовка, Хвойка, Гадачка, Кайндля і ин. Статя ілюстрована 24 таблицями, з яких 12 відносить ся до української теріторії. По докінченю сподїємо ся розвідку проф. Косіни обговорити докладнїйше.

Rudolf Meringer — Die Werkzeuge der pinsere — Reihe und ihre Namen (Keule, Stampfe, Hammer, Anke) (Wörter und Sachen 1909, I, стор. 3—28). Автор розбирає назви приладів і самі прилади до розбиваня збіжа від найдавнїйших часів до тепер і переходить по черзї примітивні моздїрі, всілякі відміни ступ і инші подібно сконструовані машини. Розвідка прикрашена значним числом ілюстрацій, між иншим теж двома образками гуцульських ступ, запозиченими із „Гуцульщини" Шухевича.

Anton Dachler — Zur Geschichte der Heizung im Bauernhause. Das Wort „Stube" (Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Відень 1911, XVII, стор. 37—47). Автор обговорює порівняним методом німецькі доми баварського і франконського типу і зай-

[1]) Див. Miscellanea в CII кн. Записок (О. Новицький, Варіянти до Кобзаря 1860 р.).

має ся специяльно приладами до паленя і печеня. Вкінци застановляє ся над походженєм і значінєм слова „Stube“, яке до недавна хотіли вивести з німецького і приходить до слїдуючого результату: Слово „Stube“ запозичене з грецького τυφος за посередництвом скитського istuba, що перейшло потім до руських і далї на захід на означенє парнї. Німцї дістали слово від Римлян (stuba) в значіню дімка з приладами до паленя і витворювання пари, а що йно полудневі Німцї перенесли назву парнї на означенє комнати. *З. К.*

G. Wilke — Spiral-Mäander Keramik und Gefässmalerei. Hellenen und Thraker (Darstellungen über früh- und vorgeschichtliche Kultur-, Kunst- u. Völkerentwickelung, hrsg. von G. Kossinna), Вірцбурґ, 1910, ст. 84. Принотовуємо сю з наукового погляду маловартну книжку з огляду на тракійську теорію автора що до української передмікенської культури.

Э. Р. фонъ Штернъ — Къ вопросу объ эллинистической керамикѣ. Теж саме по німецьки: Ein Beitrag zur hellenistischen Keramik (Записки одеські XXVII, с. 158—190). Автор починає від місцевої кераміки геленїстичної доби, що розвинула ся по упадку атицької кераміки і повторяла на місці її форми і ростинні мотиви, фабрикуючи посуду для потреб традицийного похоронного рітуалу. Одначе над сею інтересною для нас сторінкою місцевого житя він близше не спиняєть ся і переходить до иншої ґрупи кераміки геленїстичної доби, анальоґічної з сею місцевою, але — як він виказує — александрійської фабрикациї; її привожено в наші кольонії з Єгипту, як думає автор — для потреб також похоронного рітуалу: як і місцеву посуду її фабриковано лихо, так що для практичного ужитку вона була зовсім нездатна. *М. Г.*

Hartwig Fischel — Österreichische Volkskunst (Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Відень 1911, XVII, стор. 1—7). Статя написана з нагоди величавої збірки проф. Габерляндта, що появила ся під таким же заголовком у віденського накладчика Й. Леві 1910 р. і приносить крім тексту 120 таблиць (з того 20 кольорованих) знятих з ориґіналів, що переховують в Музею для австрийської етноґрафії.

Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommision für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, 1910, IX. Останній том приносить для нас більше звісток як звичайно. Крім статї Ostgalizische Holzkirchen, яку обговоримо окремо, стрічаємо тут кілька менших заміток. Центральна комісія призволяє на здемольованє церкви в Гадинківцях, що не представляє біль-

шої вартости, а за те висказує ся за захованєм церков у Глїбові, Борини (стор. 543, 546 з фотоґр.), Манаєві і Перегноєві (з фотоґр.). Із справоздань комісії довідуємо ся знов про кілька випадків демольованя церков без відома консерваторів або навіть як у Лїсниках проти заборони властий. З лїсницької церкви уратовано лише дуже характеристичну дзвінничку (стор. 333—334 з фотоґр.). В Шинвальдї самовільно знищено стару вежу і ушкоджено дзвін з 16-ого столїтя. В таких випадках поносять вину наші таки „власти. *З. К.*

Історія полїтична і культурна.

Полное собраніе лѣтописей, изд. археографическою коммиссіею, т. XX, 1 полов. — Львовская лѣтопись, ч. I, Спб. 1910, ст. IV+418, 4⁰.

Львовською лїтописю, по імени її видавця, зветь ся одна з пізнїйших лїтописних компіляцій, видана в 1792 р. під назвою: Лѣтописецъ руской отъ пришествія Рурика до кончины царя Іоанна Васильевича". Ак. Шахматов в своїй звісній працї про лїтописні компіляції (Общерусскія лѣтоп. своды, Ж. М. Н. П. 1900) зачисляє її до тих компіляцій, що мають в своїй основі московську лїтописну збірку XV в., т. зв. Володимирський поліхрон, продовжену до 1518 р. — до сього року Львівська лїтопись майже тотожна з Софійською II. Львов видав її з рукописи, що переховувала ся в Спасо-Євфімієвім монастирі в Суздалї, але потім ся рукопись десь затратила ся і до останнього часу не находило ся взагалї ніякої копії сеї компіляції. Тому як в 1903 р. Ол. Пресняков відшукав в петербурськім публичнім монастирі дуже близьку до виданої Львовом копію з XVI в., власність Кароля Етера, археоґрафічна комісія постановила її видати за браком иншої. Так і зроблено. Друкований текст Львова, сильно підправлений в виданню, послужив матеріялом до апарату — з нього дані варіянти. Потім коли перша частина, доведена до р. 1533, вже покінчила ся друком, комісії трапило ся купити ту саму копію Спасо-Єфимієвської рукописи, яку замовив собі до друку Львов і з неї друкував свою лїтопись; користи з неї одначе не богато, бо як виявило ся — власне писар підправляв текст, списуючи його, і з тими змінами лїтопись надруковано. Друга частина буде містити лїтописецъ царя Івана IV, досить близький до лїтописи Никонівської.

На жаль, в передмові, непохвальним звичаєм петербурської археоґрафічної комісії крім отсих коротких відомостей про рукописи, використані при виданю, більш нїчого для характеристики самої лїтописи не знаходимо — хоч і редактор сеї лїтописи, як і инші редактори, працю-

ючи над своєю лїтописю при виданню, певно помітив не одно цікаве і міг би подїлити ся своїми спостереженнями з читачами.

М. Грушевський.

Н. Бережковъ — Устава замковъ, державъ и дворцовъ Сигизмунда Августа, предшествовавшая Волочной Уставѣ (Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія, 1911, май, ст. 99—105).

Завданєм автора було означити час виданя „Ustawy zamków, dzierżaw y dworców naszych Wielkiego księstwa Litewskiego tak w Wilenskim iako Trockim powiecie y iako sie starostowie, dzierżawcy y urzędnicy zachować mają", уміщеної в Литовській Метрицї, книга публ. дѣлъ VI, лл. 28—34 об., надрукованої Kraszewski-м в № 5 „Atheneum" за 1845 р. і передрукованої проф. Довнар-Запольским в додатку до його книги „Очерки по организаціи западно-русскаго крестьянства въ XVI вѣкѣ".

„Ustawa" представляє, як відомо, важне жерело до пізнаня правного і економічного становища сучасного господарського селянства, відносин до його уряду і т. и., як також для історії господарських маєтностей, їх устрою, орґанїзації й експльоатації.

Рік виданя „Ustawy" в самім документї не означений. В Литовській Метрицї уміщена вона зараз за „Уставою на волоки" 1557 р. та перед лїсовою уставою 1567 р. Проф. М. Довнар-Запольський гадає, що вона уложена вже по виданю „Устави на волоки" і відносить її до 1567 р.

Рядом влучних критичних уваг і порівнань з попереднїми уставами та з „Уставою на волоки", автор збиває твердженя проф. М. Довнар-Запольського і констатує:

1) Що „Ustawa zamków, dzierżaw y dworców" видана була не для всїх місцевостей Великого Князївства, як то твердить проф. М. Довнар-Запольський, але тілько для повітів Віленського і Троцького.

2) Що ся „Ustawa" ближче підходить до „Устави дворовъ Виленского и Троцкого повѣтовъ 1529 р.", анїж до „Устави на волоки" 1557 р., повторюючи багато постанов першої, а іноді — то й представляючи впрост дослівний переклад деяких з їх, хоч сї постанови зовсїм не відповідають новинам „Устави на волоки" (деякі постанови „Ustawy zamków, dzierżaw y dworców" вправдї подібні й до постанов останньої, але не перешкаджають признати її попередницею сеї). В „Уставі на волоки" можна зазначити навіть уступи, в яких вона навіть нїби покликуєть ся на ту свою попередницю (хоч і не називає

її). Та й на підставі самого текста „Ustawy“ можна сконстатувати, що видана вона перед 1557 р.

3) „Ustawa zamków, dzierżaw y dworców“ уложена без сумнїву не пізнїйше падолиста (20-го дня) 1851 року і появила ся мабуть в першій половинї семилїтя, що проминуло від початку правлїня Жиґимонта-Авґуста (жовтень 1544 р.) до падолиста 1851 р. *Ол. Назаріїв.*

Д-ръ Діонисій Дорожинскій — Матеріялы до исторіи житя и смерти св. священномученика Іосафата Кунцевича, архіепископа Полоцкого. І. Катéхизмъ ѿ сл8гѝ Бж҃аго Ȋѡсафáта сочетáнный, Львів, 1911, 8°, ст. V+17.

Автор нарікає, що „наша церковна лїтература“ не може ще нинї похвалити ся нї жерельно обробленою житеписию сього Святого нї виданнєм його лїтературних творів. Причиною того малозвісність головних жерел про Кунцевича, якими є поперед усього акти беатифікацїйного процесу, що перевела Апостольська комісія в Полоцку 1637 року. Згадані акти, списані рукою Василіянина Ігнатія Волоцького, переховували ся до 1871 р. в архіві руських прокураторів у Римі, потім перейшли до архіву Пропаґанди в Римі, а тепер зберігають ся у Національнім Музею ім. А. ґр. Шептицького у Львові. Є се десятий том кореспонденції Василіян і уніятських епископів із префектом Пропаґанди. „Потрудившись над вірним скопіованєм тих актів“, автор рішив ся „занятись їх переводом і печатанєм“. Почав від видання катихизму Кунцевича.

По загальнім поставленню справи йде коротенька передмова до самого катихизму, де знову більше уваги звернено на середовище, яке викликало Кунцевичів катихизм в звязи з його-ж „Реґулами“ для своїх священиків, нїж на сам катихизм як культурно-лїтературний факт. Що тикаєть ся видання самого тексту, видавець держав ся такої засади: „Печатаючи катехизмъ св. Іосафата, старались мы передати єго въ такôмъ видѣ, въ якôмъ ôнъ находится межи актами процесу канонизацїйного; въ виду того задержали мы, о скôлько було можливо, стиль и слова рукописи а тôлько польонизмы замѣнили на нашй слова“ (ст. V). Польонїзми в видавця — се не тільки справжнї польонїзми, але й білорущина.

З огляду на таку засаду видавця я наведу початок тексту з оригіналу, з якого копіював о. др. Дорожинський, і з його видання. Вже сам заголовок змінив видавець, хоч його наче би на доказ вірности навів кирилицею: Катéхизмъ ѿ сл8гѝ Бж҃аго Ȋѡсафáта сочетáнный. Тимчасом в рукописи заголовок катихизму такий: Катэхи^с^мъ ѿ Сл8гѝ Божо^г^ Іѡ̑сафата сочета^н^ны̀. Початок його виглядає ось як: Вопро^с^. Што є^ст^ быти хрестиꙗнино^м^? Ѿвѣтъ. є^ст^ быти Крещоны^м^ во̏имꙗ ѿца и Сн҃а

и Стг҃о д8ха, вѣрити и вы^{з}навати зако^{н} Іс҃ Хв҃. Вопро^{с}. Што мае^{т} мѣти то^{т} хто вы^{з}навае^{т} зако^{н} Іс҃ Хрс҃то^{в}. Ѿвѣ^{т}. тые чотыры рѣчы. Напро^{д} вы^{з}нане вѣры. Второе, молитисѧ Бг҃8. Третее, што чинити и чогосе стеречы жебысе подоба^{л} Бг҃8. Че^{т}ве^{р}тое, набывати ласки Бж҃ое а^{л}бо по^{м}нажатисе в'не$^{"}$. Хто то 8мѣе^{т} чини^{т}(и), е^{ст} исти^{н}ны^{м} хрестиѧнино^{м} и б8де^{т} вба^{в}лены^{м}. Той сам початок мае у виданню дра Дорожинського ось такий вид:

Вопросъ. Що значитъ бути христiяниномъ?

Отвѣтъ. Значитъ, бути крещеннымъ во имя Отца и Сына и святого Духа, вѣрити и вызнавати законъ Iисуса Христа.

В. Що мае умѣти той, кто вызнае законъ Iисуса Христа?

О. Тiи чотыри рѣчи: Перше вызнане вѣры; друге, молитись Богу; трете, що чинити и чого стеречись, щобы подобатись Богу; четверте, якъ набувати ласку Божу або помнажатись въ нѣй. Кто то умѣе чинити, есть истиннымъ христiяниномъ и буде спасенымъ (ст. 1). I так у цiлiм виданню попри „церковнôмъ" i „котрî" такi цвiтки, як: гречески, понеже, креста, воистину, ближняго i т. д. i т. д. Словом, се нї оригiнал, нї переклад, анї навiть не додержанне заповiдженої засади.

Не подав видавець також, звiдки взяв репродукований на кiнцї пiд текстом катихизму пiдпис Кунцевича. Зазначена в нотцї найважнїйша бiблïоґрафiчна лїтература, хоч як не претендує на повноту, нї не вiдмiчує дiйсно найважнїйших праць про обговорюване питанне, нї не знає найновiйших, навiть так доступних, як працї проф. Жуковича. Думаю, що сказане вистарчить для характеристики науковости видання дра Дорожинського. *М. Возняк.*

Донскiя дѣла. Книга третья (Русская историческая Библiотека т. XXVI), Спб., 1909, стор. IV + 1022 + 83.

Третiй том цiнного видавництва жерел до iсторiї донських козакiв обiймає переписку московського уряду з донським вiйськом за 1646, 1647 i частину 1648 р., що переховуєть ся в московськiм Архивi Мiнїстерства Заграничних Справ. Редакцiю з рамени iмп. археоґрафiчної комiсiї перевiв В. Г. Дружiнiн. Крiм короткого iнформацiйного вступу (с. III—IV) та показчикiв подано в додатках спис воєводiв, що згадують ся в сих документах. Коли давнiйшi томи Донскихъ дѣлъ, обговоренi в своїм часї в наших Записках [1]), принесли багато матерiялу iнтересного для нас, — сей том дає дуже мало. Маємо вражiнне, що оживленi зносини Донцiв до українських козакiв майже зовсiм перервали ся в отсих трьох роках. У великiй збiрцї, що обiймає понад 500 сторiнок, знаходимо ледви кiлька звiсток про Запороже i Запорожцiв — приводимо їх в хронольоґiчнiм порядку:

[1]) т. 30 i 85.

1646 р. май — запорожські козаки ходили в сїм тисяч на кримські улуси; але оден козак подав про се звістку Татарам й улуси пішли в Перекоп (с. 5).

1646 р. май — із Запорожа йшло на Дін 400 козаків; на стоянцї Татари забрали їм конї; козаки мають прийти на Дін пішки, на Запороже вже не вернуть ся (с. 9).

1646 р. червень — на донських станичників напали на Айдарі коло Волуйки запорожські козаки в числї 120 і тримали їх в облозї день і ніч (с. 59).

1646 р. серпень — Запорожцї в числї 30 їздили водою для добичі і піймали над морем 6 азовських рибалок та одного кримського Татарина, що їхав від кримського хана (с. 31).

1646 р. липень — такий сам напад козаків (с. 84, 166).

1646 р. листопад — до Чугуєва прийшло 7 козаків з города Ополинського ізза „гонення Ляхів“ (с. 365).

1646 р. листопад — козак Митька Мигалев з Кодака приніс звістку, що Татари чекають великої війни з королем: „жалованнє королївське козакам і всяким охочим людям роздано й наказано готовити на весну човни по всїх місцях та йти війною на Турків і Крим“ (с. 367).

1647 р. 5 липня — по указу царя у Воронїжі дано царське жалованнє козакам з ріжних литовських городків 68 чоловікам по 3 рублї — разом 204 руб.; подано поіменний спис тих козаків з їх десятниками (с. 651—3).

Звістки не тільки бідненькі, але й без ширшого значіння.

Ів. Крипякевич.

Emil Kipa — Fryderyk Gentz a Polska, 1794—1831 (Monografie w zakresie dziejów nowożytnych wyd. Sz. Askenazy, t. XV). Краків — Варшава 1911, XV + 166.

Сама студія займає мало що більше ніж половину книжки (91 ст.), все инше то „приписи“ з численними архивними виписками. Огляд дїяльности і характеристика голосного нїмецького публїциста поставлені ширше нїж того вимагала сама тема (його відносини до польської справи), хоч праця виграла б, якби фіґура Ґенца була зображена зі становища й инших питань тогочасної полїтики, та се — треба признати — розширило би книжку дуже значно. Автор використав богату жерельну лїтературу, сягнув до часописей і листів та дав поважно обдуману і зручно написану студію, що гарно свідчить про початкуючого історика. На мою думку, не треба було так без застережень переймати старий закид против Ґенца його „продажности“, бо нинїшні понятя про публїцистику

значно инакші ніж за його часів; сьогодня тисячі публїцистів задля хлїба пишуть в користь якогось полїтичного напряму ще не стоячи під ганьбою придажности.

Що до полїтичних поглядів Ґенца, варто тут зазначити, що мабуть найперше в його голові (1805) вродила ся полїтично-історична оцінка розбору Польщі як полїтичного злочину, деморалїзації і т. ин., що одначе не може і не повинно відстати ся. До того перекона́ня привела Ґенца й усїх европейських леґітимістів революційна Франція, що саме упадок Польщі виставляла як оправдане на свою безцеремонність у нехтованю державних границь, трактатів, права народів і т. ин. Ґенц з обуренем відкидає таку льоґіку, що одно зло має давати моральну санкцію на подібне друге (ст. 42—44). Так то біда вчить моральности!

С. Томашівський.

А. В. Лонгиновъ Каркинитъ, Калосъ-Лименъ, г. Успе и р. Пондъ (Записки одеські, XXVIII, ст. 191—9). Ріжні фантастичні гадки. „Словянській елемент між Дніпром і Доном“ — „самъ Евнонъ — искаженное имя Ивана“ (I в. по Хр.); Успе — теперішній Успе-нскъ.

Повѣсть временныхъ лѣтъ по Лаврентіевскому списку, изданіе Имп. Археографической коммиссіи, Спб., 1910, ст. XVI + 274 + 24. Виданне се, призначене „головно для цїлей учебних“, без змін повторяє з третього видання Лаврентієвської лїтописи ту частину її, яка містить давнійшу лїтопись, до р. 1110 включно; пропущено тільки чомусь „показчик предметів“. *М. Г.*

R. F. Kaindl — Das Deutschtum in den Karpathenländern (Karpathen. Кронштадт 1907/8, I, т. 1, ст. 141—144). Короткі замітки про епохи, напрями і історію німецької кольонїзації в прикарпатських краях. *З. К.*

X. Dr. Jan Fijałek — Tarłowie. Znamienitego rodu początki i świetność. Część II. Tarłowie Zygmuntowscy. (Przegląd historyczny т. X. стор. 34—65, 168—205, 310—350). Дальша частина моноґрафії роду Тарлів не принесла батаго для нашої історії. З Перемишлем вяжеть ся імя Станїслава Тарла, що був тут біскупом (1537—44 р.); роздобув він для своєї катедри королївський привілей з 18 марта 1540 р. з всякими доходами, між ин. „біскупщиною“ — податком який платили й Русини (с. 180). Микола Тарло (ум. 1570 р.) має бути основателем Миколаєва над Днїстром (с. 339); з Павлом Тарлом звязані деякі процеси за селян-втїкачів (с. 343—4). *І. Крч.*

F. R. G. — Z dziejów wsi wołyńskiej. Przyczynek do osadnictwa (Ruś, 1911, z. 2). На підставі рукоп. матеріялів подана

історія дідичів волинського села Більмажа (над р. Збитенкою під Острогом) за час XVI—XVIII вв.

Fr. Rawita-Gawroński — Koliszczyzna. Przyczynek do jej charakterystyki (Ruś, 1911, Z. 2). Д. Фр. Равіта-Ґавроньский публїкує з одної збірки матеріялів до історії Польщі XVIII в. 2 акти (француською мовою), які своїм змістом дотикають Колїївщини (1. Faits, extraits de différentes rélations de ce qui s'est passé en Ukraine en 1768 ou de ce qui y a rapport jusqu'au mois de Septembre. 2. Traduction d' une lettre de 3 curés grecs-unis de Wołodarka le 13. Août 1768). Автор сих документів не був безпосереднїм свідком подій, а описує їх на підставі чужих реляцій. *К.*

Вл. Францевъ — Проектъ Польско-Славянскаго Ученаго Общества С. Б. Линде (Рус. Фил. Вѣстникъ, 1911, 2, ст. 420—432). З короткою передмовою про те, як перші представники славянознавства в цїли красшого забезпечення успіхів нової области дослїдів мріли про центри славянської науки, публїкує автор „Pierwszy rzut zasad Towarzystwa Polsko-Słowiańskiego“ по рукописи краківської унїверситетської біблїотеки. Основні точки теперішньої публїкації виложив автор уже в 1906 р. в своїй праці „Польское славяновѣдѣніе конца XVIII и первой четверти XIX ст.“ *М. В.*

Alexander Jabłonowski — W sprawie atlasu historycznego Rzpltej. (Przegląd historyczny т. XI, с. 387—389). Се короткий реферат про В. Кордта Матеріалы по исторіи русской картографіи вып. II; рецензент підносить велику вартість видавництва. *І. Крч.*

Право.

Тарановскій Ѳ. В. — Норманская теорія въ исторіи русскаго права. (Записки Общества Исторіи Филологіи и Права при И. Варшавскомъ Университетѣ. Выпускъ 4 1909 р., ст. 1—43).

Так звана „норманська“ теорія старо-руської історії, як відомо, причинила ся до повстаня подібної-ж теорії в науцї історії старо-руського права. Принявши підперту науковими міркуванями й ріжнородними штучними конструкціями леґенду про заснованє старо-руської держави варязькими західцями, вдавала ся цїлком природною й льоґічною можливість перенесеня основ і форм скандинавського державного устрою, правних інституцій і норм вітчини чужоземних основоположників держави, перших її законодавців і правителїв — на новий, непочатий славянський ґрунт. Для покріпленя такою дорогою добутої гіпотези почала ся старанна і мозольна робота над порівнянєм і зіставленєм норм, інсти-

туцій, термінів права старо-руського з норманськими і взагалї ґерманськими: саксонськими, швабськими, остґотськими, вестґотськими, фризькими, франкськими і ин. Так сформувала ся й уґрунтувала ся „норманська" течія в історії нашого права, що на довгї часи заняла видатне місце серед инших теорій і навіть, в свій черед, дала де-яким історикам (напр. Шлєцерови) підстави до зміцненя своїх „норманїстичних" поглядів.

Отже сама ґенеза походженя історико-правної „норманської" теорії вже ясно вказує на те, що вияснене й критика її не може обійти ся без ґрунтового перегляду й розслїду поглядів і висновків прихильників її взагалї в історії. Нема сумніву, що вияснене й означене характеру та інтензивности чужих полїтичних і культурних впливів на початку державної орґанїзації і державного житя давньої Руси дало б нам дуже важний критерій для признаня чи непризнаня північних правних паралель жерелами, правний же устрій та норми давньої Руси — спадкоємцем норманської півночи, а не звичайними лише, не звязаними ґенетично анальоґіями.

На жаль, автор лише в незначній і дуже невистарчаючій мірі зупиняєть ся над здобутками історичних дослїдів в сїм напрямї. Коротенько застановляєть ся він тілько на поглядах Струбе, Рейца, Еверса, Поґодіна, Кунїка, хіба побіжно згадуючи про инших і при тім менше видатних, як — Полевой, славянофіли Ю. Самарін, Кірєєвскій, К. Аксаков і т. п. Баєр, Шлєцер, Френ, Бьорнер, Тунманн, Круґ, Лерберґ, Ґ. Мілєр з їх численними продовжувателями і наступниками зістали ся цілком на боці. Та й в згаданих більш-менш докладно (може аж занадто — в дечім) зупиняєть ся автор лише на поглядах М. Поґодіна в їх разячими суперечностями, дивною наївністю, тенденційністю й несталістю. Але й серед сього неповного перегляду не зустрічемо анї ґрунтової критики анї навіть власного погляду д. Тарановского. Де-не-де хіба, здебільшого — в дрібницях, зазначені суперечности з історичними фактами або власними висновками і твердженями авторів. Правда, що-до Поґодіна, то авторітет сього „найбільше завзятого і чи не найдальше від усїх йдучого прихильника ґерманського походженя старо-руського права" — дуже принижує. Велику прислугу зробила йому в сїй справі праця Н. Барсукова — „Жизнь и труды М. П. Погодина". Але, на нашу думку, авторітет сього стовпа норманїзму вже й без того давно захитаний: зробили се — час і вся сума новітнїх історичних дослїдів.

Пересадна праґматичність статї д. Тарановського, розуміеть ся, не може дати їй особливого наукового значіня і цїкавости. Можна б сподївати ся від автора хоч якоїсь критичної оцїнки „норманської" теорії, нового освітленя теми, власних висновків, принайменше — хоч більше-менше повного і докладного зведеня матеріялу для оцїнки сеї теорії.

Але, як бачимо, до повноти — дуже далеко. Автор навіть коротко не зупинив ся на таких дослідниках, як: Ґедеонов, Васілевский, Ключевский, Томсен, Вестберґ, М. Грушевський, Каченовский, Максимович і багато инших видатних побірників або противників старо-руської „норманщини“.

Отже доводить ся сконстатувати, що за цікавим і багато обіцюючим заголовком статї д. Тарановського криєть ся дуже бідний, хирлявий зміст. І при тім — нїчого нового, свіжого й власного свого. А можемо тілько дуже й дуже пожалкувати!... Бо історія права східного словянства (так русько-українського як і московсько російського) давно вже чекає на свою солїдно й совісно опрацьовану історіоґрафію.

О. Назаріїв.

Проф. М. Любавскій — Къ вопросу объ ограниченіи политическихъ правъ православныхъ князей, пановъ и шляхты въ великомъ княжествѣ Литовскомъ до Люблинской уніи, (Сборникъ статей. посвященныхъ Василію Осиповичу Ключевскому. Москва, 1909 р., ст. 1—17).

Ся невелика статя шан. дослїдника безпречно буде дуже цікавою і пожиточною для всїх, хто хотїв би вияснити собі полїтичне становище й права православної шляхти Литовсько-Руської Держави XV—XVI вв.

Як відомо, Городельський привілей 1413 р. дуже обмежив права православних, допускаючи до занятя вищих посад в державі та до участи в Господарськім Радї і Соймі лише католиків. Виходилоб, що з виданєм сього привілея аж до знесеня його в 1563 р. православна шляхта не користувала ся однаковими правами з католицькою, тим більше, що знаємо також про пізнїйші потредженя сього привілея наступниками Ягайла й Витовта — Казимиром, Олександром, Жиґимонтом та Жиґимонтом-Авґустом.

Одначе инші не менше важні й переконуючі факти перечать такому висновкови. Знаємо напр. про привілей Ягайла 15/X 1432 р., яким він зрівнює права руської шляхти, князїв та бояр з литовськими; про привілей Ягайла Луцькій землї 30/X 1432 р., яким він надїляє шляхту правами польської без ріжниці віроісповідання — руського чи грецького; про привілей Жиґимонта 1434 р., що зрівнює — в згодї з привілеєм 15/X 1432 р. — Русинів з Литовцями. Загально земські привілеї 1447, 1492, 1506 рр. вже не роблять ріжниці між Русинами і Литовцями та не згадують нї про які ріжниці й в минувшинї. Особливо важне свідчене привілея 1563 р., який усуваючи всякі ріжниці й нерівність в правах між литовською і руською шляхтою та ріжними її ґрупами, зазначує, що від тепер шляхтичі обох народів „одиноко и заровно того всего вѣчными

часы уживати и съ тыхъ вольностей веселити ся мають, яко передъ тымъ здавна и до того часу тыхъ всихъ вольностей станъ рыцерскій шляхетскій обоего народу такъ Литовского яко и Руского уживали и съ того ся веселили". Коли згадаємо до того, що в дійсности руські (та ще й православні) шляхтичі дуже часто займали найвизначнійші в державі уряди, брали діяльну участь в Раді Господарськім і Соймі, то ясним стане, що було б великою помилкою признати за обмеженями прав православних в Городельськім привілею повну, тревалу силу на протязї цілого часу аж до їх скасуваня (1563 р. і нарешті — городненським привілеєм 1568 р.).

Саме отсе й примусило автора в свій час[1]) задивляти ся на дальші потверджения Городельського привілея, як на формальну тільки річ, що вже не мала юридичної сили і значіня в дійснім житю і трактувала ся як забуток старовини: „Городельський привілей — казав він на ст. 352—3 „Литовско-русскаго Сейма" — потверджували литовсько-руські господарі не як маючий силу закон (сей останній містив ся в їх власних земських привілеях), але як його історичне виправданє, як санкціонуючий голос давнини"[2]).

Не змінюючи й тепер такого свого погляду на значінє потверджень Городельського привілея, автор приходить одначе до висновку, що статя сього привілея, яка обмежувала права православних все-ж таки не була віджившим свій вік законом. До такого висновку примусили його документи (загально-земські привілеї 1529, 1547, 1551 рр.), опублїковані одночасно з його працею „Литовсько-руський сеймъ" в VII т. „Archiwum komisyi prawniczej" Akad. Umiejętności w Krakowie. Для нової своєї концепції автор, крім сих матеріялів, звертаєть ся також до сучасних фактів і відносних церковних та національно-полїтичних, поясняючи ними ті суперечности, які на перший погляд виникають при ізольованому перегляді відповідних постанов і актів.

В результаті свого ескурсу в сферу тогочасних церковних та національно-полїтичних відносин автор приходить до таких висновків:

1) Городельський привілей обмежував права христіян грецького віроісповіданя, як „схизматиків та невірних";

2) В добі соборного руху в католицькій церкві як на Заході так і в Литовсько-Руській державі погляд на христіян грецького віроіспо-

---

[1]) Головно — в розвідці „Литовско-Русскій Сеймъ", ст. 351—354, де-які поправки — в ст. „Новые труды по исторіи Литовско-русскаго сейма", Журн. Мин. Нар. Пресв. 1903 р. NN. 2, 3.

[2]) До подібного-ж висновку дійшов і проф. М. Грушевський (див. 5-й т. „Історії України-Ууси", ст. 47—51 і ин.).

віданя влагіднів: на їх перестали задивляти ся як на безумовних схизматиків або невірних;

3) В той-же час і внутрішні політичні обставини в самій Литовсько-Руській державі примушували католиків-литовців тримати ся політики згоди відносно Русинів;

4) Всї сї причини, загалом беручи, викликали появу привілеїв 1432 і 1434 рр., що зрівнювали права Литовців і Русинів, та загально-земського привілея 1447 р., що надавав ріжні права і вольности підданим Великого Князївства без ріжниці народности;

5) Унїя західно-руської церкви з римською, що повстала від Фльорентийського собору 1439 р. і теоретично признаваною була до початку XVI в., в звязку з боротьбою проти наступа Москви витворювали у литовського уряду також настрій до згоди з православними Русинами;

6) Сим пояснюєть ся й той факт, що привілеї 1492 і 1506 рр. не містили ніяких обмежень прав Русинів;

7) Потвердженє разом з тим Городельського привілея означувало обмеженє в правах не Русинів грецької віри, як таких, але невірних схизматиків у властивім значіню, за яких не було тенденції уважати православних Русинів;

8) Ся тенденція явила ся знову по закінченю боротьби з Москвою та по остаточному вияснeню, що унїя західно-руської православної церкви не здійснила ся;

9) Все те потягло за собою внесенє обмежуючих статей Городельського привілея в потверджуючі загально-земські привілеї 1529, 1547 і 1551 рр. з де-якими одначе змінами на користь православних;

10) Але відносини, які усталили ся вже на протязї цїлого столїтя, в звязку з державними потребами, були сильнїйшими від обмежуючих постанов і в практиці юридичні обмеженя прав православних не мали сили та нарештї внесені були привілеєм 1563 року.

Не можна не згодити ся з отсею концепцією шан. автора, основаною на досконалім знаню історичних відносин і фактів XV—XVI вв. та дуже вірних і тонких спостереженях. Відповідне поясненє правних і суспільних відносин та явищ нашої минувшини без огляду на ті чинники, що впливали на них, справді, неможливе: на основі тільки формального та ізольованого перегляду та порівняня законодавчих актів ми ніколи не дійдемо до задоволяючого вияснeня і правдивого преставленя їх дійсного значіня та правосильности їх постанов в сучаснім житю. Зазначимо лише, що в потвердженях Городельського привілея, на нашу думку, не можна вбачати самих стремлїнь заховати в силї тілько релігійні обмеженя: безперечно підставою сих останнїх обмежень були головно тенденції національні, хоч і замасковані або влагіднені

з тих чи инших оглядів та причин. Що-до знесеня обмежень в правах православно-руської шляхти, то, очевидно, треба згодити ся з автором, що причиною застановлень на якійсь час правної сили Городельського привілею було здебільшого бажаня відповідних чинників позискати симпатії і впливи православно-руської шляхти в інтересах внутрішнього спокою та зовнїшньої безпеки. Але чим пояснити, що остаточне знесене Городельських обмежень припадає як-раз на той час, коли православно-руська шляхта вже не відогравала дуже значної ролї в загально-державнім житю, стративши свої політичні і суспільні впливи або майже цілковито зденаціоналїзувавши ся [1])? Крім ріжних инших причин, чи не було імпульсом до зрівняня в правах уламків сеї шляхти з иншою, свідомість того, що вона тепер — й при повноправнім становищі своїм — вже не могла бути небезпечною для цілости держави та для інтересів шляхти не православно-руської? *О. Назаріїв.*

Prof. Dr. Raimund Friedrich Kaindl — Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechtes in Galizien. IX—XII. (Archiv für österreichische Geschichte B. 100, 2 Hälfte). Wien 1909, стор. 186.

Проф. др. Р. Ф. Кайндль публікує дальшу частину своїх заміток до історії німецького права в Галичині, що творить доповненне до його Історії Німців в Прикарпатю (обговореної в 94 т. Записок). Автор поставив собі тяжке завданне — зложити катальоґ місцевостей, в яких було заведенеколинебудь німецьке право. Завданне зовсім не легке, бо матеріялу до сеї справи не збирано систематично й звістки розкинені по ріжних виданях. Не всюди можна знайти первісні акти наданя німецького права, в багатьох випадках треба вдоволити ся пізнїйшими звістками про німецький устрій в даному місцї. Деколи не можна вважати первісним навіть привілея, що сам себе таким виставляє: так нпр. 1366 р. кор. Казимир дає німецьке право для Сянока й зовсїм не згадує, що се місто дістало такий сам привілей вже 1339 р. від князя Юрія Болеслава. Знов є инші сумнїви: села, в яких згадуєть інституція „солтиств“, можна вважати селами німецького права; але солтиства завели ся й в селах не-німецького права, — як рішати такі випадки? Нарештї деяких разах тяжко перевести ідентифікацію давних місцевостей з нинїшними. Все таки повело ся автору уложити дуже повний перегляд місцевостей німецького права: його катальоґ обіймає 382 місць в західній Галичинї і 340 у східній, — разом 722 місць. Східно-галицькі повіти (теперішні) дають

---

[1]) пор. ст. 25—26 V-го т. „Історії України Руси“, проф. М. Грушевського.

такі цифри: Ярослав 17, Перемишль 21, Сянік 33, Добромишль 7, Ліско 9, Старемісто 16, Турка 27, Стрий 5, Дрогобич 17, Самбір 14, Рудки 6, Мостиска 12, Яворів 15, Цішанів 4, Жовква 9, Городок 22, Львів 38, Бібрка 3, Жидачів 4, Долина, 1, Калуш 2, Станиславів 5, Рогатин 13, Перемишляни 4, Камінка Струмилова 5, Сокаль 2, Броди 4, Золочів 6, Бережани 4, Підгайці 3, Товмач 5, Коломия 1, Снятин 1, Бучач 3, Теребовля 1, Тернопіль 1.

Др. Кайндль дає такі загальні результати: найбільше місцевостей німецького права є на заході, на схід їх число зменшаєть ся. Виїмки дає львівський повіт зі спеціяльними відносинами; в деяких гірських повітах можна знов підозрівати оселї волоського права. Що до часу заведення права, на XIII в. є ще небагато звісток, в XIV в. є найбільше 270, в XV в. майже стільки-ж — 250, на XVI—XVIII вв. є всього 200 місць з новими привілеями. Всї ті дати можна брати очевидно з застереженнями, які ставить і сам автор.

Катальоґ дра Кайндля буде корисним підручником, для дослїдників суспільної історії Галичини. Жерела використані дуже старанно, — поправки можна буде дати хиба з новійших видань. Можу дати одну невелику вказівку: місцевість Підгороде, пов. Рогатин, (ч. 681 катальоґа) дістало німецьке право ще в 1550 рр. (пор. мою статю „З історії м. Підгородя“ в сїй книжцї Записок mis.). *Ів. Крипякевич.*

Albert Hellwig — Kriminalistische Aufsätze, (Archiv für Kriminalanthropologie, 1908, XXXI, стор. 67—113, 282—317; 1909, XXXIII, 11—38).

Автор цїлого ряду дрібнїйших праць про значінє вірувань в криміналїстицї і більшої працї Verbrechen und Aberglaube (Липськ 1908) містить тут дальші причинки до тої самої теми. Як бачимо з того, нема майже проступку і злочину, в якім не грала би ролї забобонність і людська темнота. З одного боку доводить забобонність до всїляких проступків, з другого боку находить ся доволї богато зручних одиниць, що використовують людську темноту. На одну і на другу обставину подає Гельвіґ богато інтересних прикладів. Так маємо тут розділ про Циганів (про їх вороженє), про крадїж мерцїв, про безчещенє гробів, про забобонність злочинців (прим. лишати людський кал на місци поповненого злочину), про ритуальні морди, про дивні приклади побожности злочинцїв, про способи проти крадїжи і проти піянства (між иншим має помагати проти остатнього вода, в якій лежав мерлець), про холеру, про злодійську мову у т. зв. диких народів, про відносини сповіди до злочину, про варенє дітий-відмін, про вбиванє недуг, про самоубійства з забобонности, про содомію в Японії і т. д. Цікаві теж приклади злодійської технїки

і зручности в уживаню нових винаходків (прим. автомобілїв). Не менше інтересні дані про злочини, оперті на релїґійних віруванях в духи і листи з неба. Нас обходить близше статейка Leichenschändung und Mord infolge Vampyraberglaubens in Russland, що приносить нові причинки до теми порушеної мною в статї Причинки до народнїх вірувань з початком XIX столїтя (Записки т. LXXX.). Автор оголошує і пояснює подію, про яку донесла Prettiner Zeitung з 15. серпня 1905 р.

В селї „Sviza Krivza“ на Кримі були люди сильно занепокоєні довго треваючою посухою і підозрівали, що се робота похованого в мартї старця-чарівника. Щоби зробити з ним порядок, зібрала ся раз в ночи більша громада людий, викопала тїло, посадила його під деревом і почала забавляти ся при музицї, танцюючи довкола мерця. Про се довідав ся місцевий пан-отець, прийшов на місце і почав людий успокоювати. Тодї набрала товпа переконаня, що дух упира ввійшов в попове тїло і закопала його живцем в гробі.

Автор пояснює сей факт не лише як зневажене гробу, але також як і приклад живої жертви, щоби відвернути нещасте. — Причинки до тоїж теми дає також Левенштім в Aberglaube und Strafrecht (Берлїн 1897) і Aberglaube und Verbrechen (Zeitschrift für Sozialwissenschaften VI, 1903). *З. Кузеля.*

Stanisław Kutrzeba — Przegląd literatury z zakresu historyi prawa i gospodarczej Polski z lat 1904—1909 („Czasopismo Prawnicze i Ekonom.“, 1909, zesz. 1—3, ст. 275—303). Де-кілько слів в своїм огляді присвячує Др. Кутшеба V і VI тт. „Історії України-Руси“ і „Матеріялам до історії суспільно-полїтичних відносин західної України“ проф. М. Грушевського. „Gospodarcze ujęcie problemu (?) — каже рецензент відносно „Історії Укр.-Руси“ тт. V і VI — nieraz szmankuje; визнаючи за автором повне використане жерел і лїтератури, зазначає неохоту, з якою відносить ся проф. М. Грушевський до польської лїтератури, користуючи ся натомість нїмецькою, хоч і гіршою (!); закидає також авторови, що обговорює господарські відносини української території в цїлости, не беручи на увагу належність її до двох ріжних полїтичних орґанїзмів (Корони і Лит.-Руської держави). Документи уміщені в „Матеріялах“ уважає представляючими „меншу вартість“, маючими „charakter pokłosia do innych wydawnictw“ і „змішаними з иншого роду актами“. З праць українських учених згадує ще про „Увільнене злочинця дівчиною“, В. Щурата, О. Левицького: „Обычаи помилованія преступника избран. дѣвушкой въ мужья“, „Студії з економічної історії України“, проф. М. Грушевського і „Матеріяли до історії торговлї м. Львова“, Ів. Крипякевича. *О. Н.*

Karel Kadlec — Ústavní dějiny Polska podle nových badání (Časopis českého musea. Том 82, 1908, стор. 40—66, 241—250, 436—454; том 83, 1909, стор. 26—56). Автор обговорює докладно найновійші праці по історії державного устрою Польщі, а головно Кутшеби: Historya ustroju Polski і Бальцера: Historya ustroju Polski і полєміку, що вивязала ся по їх появі.

Prof. Dr. Raimund Kaindl — Zur Geschichte des deutschen Rechts in Polen. (Deutsche Erde 1909, VIII, стор. 91—92). Автор оговорює праці Суліша, Tyrawa solna (Lud 1907) і Kilka zapisek z Sanoka (Ibid.), Віттиґа (Znaki pieczętne mieszczan, Wiadomości num. i archeol. 1907), Щурата, увільнене засудженого дівчиною в Бродах (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка 1907, т. 75), Прохаски, O wyzwoleniu z maństwa na Rusi (Kwartalnik historyczny 1907, XXI) і Барановского, Komisye porządkowe 1765—88 (Rozprawy Akad. w Krakowie 1907, XXIV.).

Dr. Emil Fischer — Mir und Zadruga bei den Rumänen (Globus, 1908, II, том XCIV, стор. 252—256). Автор заступає погляд, що Румуни витворили ся через змішане Траків із Славянами і подає на доказ того нові причинки, між иншим звістки про істноване у Румунів (полуднево)-славянської задруги. Усюди виступає автор остро проти патріотичної школи румунських учених, особливо проти Йорґи, що поза Римлянами не бачать божого світа. Статя з огляду на порушену тему цікава і для Українців.

S. Djoritsch — Die Strafrechtliche Gesamthaftung im slavischen Rechte (Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft. Штутґарт 1910, том XXIII, стор. 261—275). По короткім вступі про стан правничих розслідів у Славян і про потребу докладнійших студій з огляду на деякі появи, що стрічають ся лише у Славян, обговорює автор загально славянський звичай „спільної поруки", який знаний був у нас під назвою „віра", у Сербів підназвою „околина" або „вражда", а у Поляків під назвою „opole". Початок того звичаю бачить автор за Собестіянским в родовім устрою і уважає спільну поруку випливом певного ровеня соціяльного розвою, себто загально людською, а не національно славянською інституцією.

Karl Hugelmann — Das Alterspluralrecht und die österreichische Wahlreform (Archiv für öffentliches Recht. Тібінґен 1907, XXII. Стор. 448—463). З нагоди того, що при виборчій реформі до австрійського парляменту, домагала ся палата панів плюральности, обговорює знаний правник Гуґельман розвій виборчих систем і реформ та внесене Толлінґера в парляменті і критикує його як недостаточне.

Friedrich Gaertner — Der österreichisch-ungarische Ausgleich (Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik 1907, XXV, стор. 52—147, 338—444). З початку обговорює Ґертнер питане австро-угорської угоди і подає історію її розвою, причім підносить, що дуалїзм „hatte zur Bedingung, dass in Oesterreich die Deutschen, in Ungarn die Magyaren die Vorherrschaft inne haben. Diese beiden sollten auch die Delegationen beherrschen und gemeinsam mit der Krone nach innen und aussen eine in ihrem Wesen einheitliche, also von gleichen Gesichtspunkten ausgehende Politik machen. Auf diese Weise sollte der dualistische Apparat die Machtstellung der Monarchie sichern, und das Problem lösen, wie das von zehn Völkern bewohnte Reich konstitutioneell regiert werden könnte". Автор на кількох місцях підчеркує сю несправедливість, що до нинї прикро відбиваєся на менше сильних народах, між иншим на Українцях, і обговорює вірно змаганя до федералїзму і відносини угорських „національностий" до справи заведеня загального виборчого закона. В другій частинї подано історію і характер угод з Угорщиною, причім використано богатий статистичний матеріял.

Max Weber — Zur Lage der bürgerlichen demokratie in Russland (Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik, XXII, 1906, стор. 234—353 і окремо стор. 125.).

— Russlands Übergang zum Scheinkonstitutionalismus (Ibid, XXIII. 1906, стор. 165—401 і окремо стор. 237). Перша статя є просторим додатком до рецензії Живаго: Zur Beurteilung der gegenwärtigen polstischen Entwicklung Russlands (уміщеної в тім же томі Архіву) на Loi fundamentale de l'Empire Russe. Projet d'une constitution russe élaboré par une groupe de la Ligue de l'Affrachissement (constitutionalistes - démocrates russes). Préface de Pierre Struve (Париж 1905) і описує ті обставини, серед яких зродив ся проєкт Струве. Із працї видно, що автор знає і українські обставини. В другій праци поданий на підставі актів і часописних звісток за 1905 і 1906 ий рік, огляд полїтичного (конституційного) руху від його початків аж до часу діяльности першої думу. Особливу вартість має тут пильне зібранє і зіставленє всіляких дат, між иншими і статистичних. Через те книжка, хоть написана доволї тяжко і непрозоро, представляє чималу вартість.

Aug. Loewenstimm — Aberglaube und Gesetz. Ein Kapitel aus der russischen Rechts- und Kulturgeschichte. (Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik hrg. v. H. Gross. Липськ 1906, XXV, стор. 131—223). Автор, знаний вже з дав-

нійших праць на ту тему, обговорює в головних зарисах сліди забобонів в російськім праводавстві і наводить для ілюстрації богато характеристичних фактів з судової практики. Матеріял Левенштіма дотикає переважно московських порядків і обставин, одначе дає дещо і для України. У вступі говорить автор про відносини до народніх вірувань у старинних народів, в середновічних часах і в церкві, а потім подає розвій російського законодавства від найдавнїйших часів. В другій частинї зібрані дані з старих актів і процесів і упорядковані відповідно до тем. Розуміє ся, що найбільше даних знайшло ся з обсягу чарівництва: робили ся чари, щоби другим пошкодити або противно, щоб їх зеднати або розлюбити, замовляли ся всілякі недуги, віщувало ся і т. д. Інтересні останки поганських обходів, а також способи, як хитруни використовували людську забобонність. *З. К.*

Лїтература.

Dr. W. Vondrák — Kirchenslavische Chrestomathie. Göttingen 1910. IV+232 ст. 8-ки (Ціна 7 M).

Се видане дає і доповнене до старославянської граматики того-ж автора, і служить самостійним добрим підручником для науки початкуючим славистам. В нїм отже заступлені обі славянські азбуки — глаголиця і кирилиця і всї редакції старославянської письменности, отже: староцерковно-славянської (старо-болгарської), середно-болгарської, сербохорвато- ц. славянської, русько-ц. славянські, чесько-ц. славянської. Кожда з сих ґруп вкоротцї схарактеризована на початку даного відділу, а далї перед поодинокими уступами з відповідних памятників подають ся характеристики сих памятників, їх історія і вказівки на найважнійші видання чи працї про них. — Найбільше місця посвячено глаголицї, бо 15 ст. ориґінальним статям, а 56 ст. кирилївським транскрипціям. Зовсїм природно: бо перед читанєм переходять найстарші памятники старо-славянського письменства, правопис, граматика і лексика якого відограли визначну ролю в створеню національних славянських письменств старої доби. За сим найбільше місце займають русько-ц. славянські памятники число 18 (ст. 136—176) за час до поч. XIV в. себто до Поповського Апостола 1307 р. Видане закінчене словарцем (ст. 179—229).

І. Свєнціцкий.

С. А. Щеглова — „Пчела“ по рукописямъ кіевскихъ библіотекъ. Опытъ изученія и тексты (Памятники древней письменности и искусства. CLXXV). Спб. 1910, с. 101+83.

Студія ся виросла з рефератів, читаних авторкою у фільольоґічнім

семінари проф. В. Н. Перетца в Київі. Нового не дає вона нічого в порівнаню з тим, що знаємо з праць Сперанского, Розанова і Семенова, посвячених виключно „Пчолї“, та Соболевского. Мимо того праця заслугує бачної уваги, бо присвячена рукописам одної місцевости (вони перечислені на ст. 29), яких в Київі набралось аж три повні і пять в недовгих (по кілька листків) виписах; між останніми два великоруського походженя. З трьох повних списків один тільки по назві Пчела (Київ.-Лав. Nr. 276), описаний авторкою на ст. 73—100, в дійстности се звичайний збірник, а другий (Церк.-арх. Муз. Nr. 468) має з Пчелою дуже мало спільного, що зазначує сама авторка (ст. 101) і що виходить з опису (ст. 53—73) та тексту. Третій рукопис з Пчелою 1599 р. перекладеною в Дерманї (ст. 7), авторкою не описаний і не перестудийований, хоч вона поставила в вину проф. Сперанскому, що він не рішив питаня про його походженє (27—8 ст.). Паралелї до уривків поучень з Пчели (28—53) мали би значінє, наколи-б причинювали ся до роз'ясненя дійсної Пчели, на жаль одначе, матеріял рукописів не дав до сього авторцї основи. Вступна статя (1—28) присвячена оглядови студий над Пчелою і звязаних з ними питань. Тому що авторка в переповідженю роботи Сперанского зазначила кілька питань про Пчелу, як 1599 р. та редакції сербської Пчели, не рішаючи їх, можна надіяти ся, що вона верне ще раз до сеї працї над Пчелою, щоби дати відповідь на них. В текстах подані поодинокі короткі уривки Пчели з київських збірників і українська Пчела поч. XVIII. в. (КДАК. Nr. 468). *І. Свєнціцкий.*

С. И. Масловъ — Обзоръ рукописей библіотеки Императорскаго Университета Св. Владиміра, Київ, 1910, 8°, ст. 42 (відб. з „Университетськихъ Извѣстій“).

Початки рукописного відділу київської унїверситетської бібліотеки сягають початків сеї бібліотеки взагалї, себто рр. 1834—40. З небогатої фактами історії рукописних зборів треба піднести тут переданнє в унїверситетську бібліотеку 1854 р. з архіву київської казьонної палати важного жерела для студий над економічною історією України в 18 в. — Румянцївського опису України. 1876 р. одержала бібліотека від Єлисаветградської городської думи 420 діл кріпости св. Єлисавети за рр. 1753—1821. Для українознавства важні також коллекції Судієнка (до 100 чч. 1894 р.), Костомарова (29 чч. 1895 р.), львівського канонїка Петрушевича (7 чч. 1901 р.) й Лазаревського (1901 р.).

Петрушевич подарував в київську унїверситетську бібліотеку отсї рукописи: 1) 2 перґамінові картки уривку Псалтири з 15 в. (N. 23); 2) 8 перґамінових карток уривку кристинопільського апостола з 12 в. (N. 22); 3) інтересний збірник 17 в. української скорописи на 68 картках

з полемічних статий, проповідий то що (N. 25); 4) Александрію 16 в. на 206 картках (N. 24); 5) Вагилевичеву збірку українських колядок з Галичини та Головацького з Буковини на 291 картці (N. 28); 6) збірник 17 в. (N. 26) між иншим з віршами про пораженнє під Корсунем і епіґрамою на Хмельницького 1648 р.; 7) дуже інтересний збірник 17 в., 338 ст., між иншим з такими статями, як: „Пересторога“, „О унѣи“, чи з документами до історії української церкви першої половини 17 в. (N. 27). Яків Головацький, що послужив прикладом Петрушевичеви, вислав в київську університетську бібліотеку тільки дві рукописи: 1) 41 картку збірника поч. 18 в. релиґійних вірш в честь Богородиці і на Рiздво Христа, з піснею про здобутє Варни козаками та апокрифічними статями з українськими елементами в мові (N. 20); 2) інтересний збірник духовних і світських пісень в українській і польській мові — 40 карток, першої четвертини й половини 18 в. (N. 21). Докладний опис тих двох збірників із додатком світських пісень і апокрифічних статий подав Ю. Яворський в статї „Два замѣчательныхъ карпато-русскихъ сборника XVIII-го в., принадлежащихъ Университету св. Владиміра“ (Київ, 1909).

З инших рукописий відмічу передусім ті, які важні для студій над котроюбудь галузию українознавства. Житя святих містять рукописи: NN. 128, 129, 131, 133, 180, 186. Апокрифічна література заступлена рукописями NN. 37 і 180. В останній рукописи є й індекс книжок, „которые подобает почитати“, та заказаних. N. 139 містить люцідарій з 1715 р. п. з. „Златы Бисеръ“. До повісти й леґенди відносять ся рукописи: N. 171 з текстом Варлаама й Йоасафа (18 в.), N. 142 з текстом західнього походження „объ Александрѣ и Лодвикѣ“ (17 в.), до леґенди NN. 135 і 172. Збірник 18 в. N. 130 виповнюють оповідання з Великого Зеркала, Печерського патерика, Прольоґа то що. N. 187 се пізний (18—19 в.) список Христових страстий. Дещо з історії нашої вірші є в N. 199. Розмірно численні рукописи з полемічними статями та документами й статями по історії української церкви. Для полеміки християн із жидами та православних із латинянами цікава рукопись N. 25 з 17 в. Копію з 19 в. „Унiѣ“ з 1595 р. представляє рукопись N. 33. До історії унії належать рукописи: N. 76 (Листи Суші до Виговського) з 1659 р. й т. и.) в копії з 1825 р. і N. 95 з 18 в. (збірник друкованих і рукописних документів до часів 16—18 вв.). Твори Прокоповича є в NN 36 і 136, Дмитра Ростовського NN. 34, 35, 37, 47, 181, Ґізеля N. 199. Завдяки збіркам Лазаревського та Судієнка гарно заступлені в бібліотеці літописи та документи до історії України взагалі: N. 56 „Лѣтопись о началѣ свѣта“ 18 в.; N. 45 „Лѣтописецъ, то естъ Кройника“ сер. 18 в.; N. 57. „Лѣтописецъ, албо кройника“ кінця 17 в.; А. Лазар. N. 52 „Кройника“ Стрийковського 16—17 вв.; списки ширшої і коротшої

редакції літописи Грабянки NN. 49, 50, 51, 197, 198, Лазар. 33 (все 18 в.); N. 53, Літопись Величка 18 в.; N. 54 Літопись Самовидця 18—19 вв.; N. 55 „Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ" Симоновського в копії 19 в.; N. 200 „Летописное повествование о Малой Россіи" Ріґельмана в копії 18—19 в.; Лазар. 31 історія Г. Кониського (19 в.); 115 твори Г. Полетики (18—19 в). Попри літописи стрічають ся в тих рукописях й инші історичні документи, які є крім того в рукописях Лазар. 17, 18, 68 і NN. 46, 81, 89, 80. Під N. 59 є статя Максимовича „Сказаніе о Коливщинѣ" з власноручними поправками автора. Деякі знамениті українські і білоруські родини згадує помянник Дубенської Воскресенської церкви 18 в. N. 175. Для історії українського малярства можуть бути інтересні кольорові заставки й ініціяли нотного ірмолоґіона з Київщини в 1789 р. N. 183. Преінтересний збірник віршів і приповідок Климентія Зіновієва 17—18 вв. N. 193 найшов уже свойого видавця в особі проф. Перетца (в „Памятках" нашого Товариства). Коли не рахувати „священної исторії старого завіту" й „нового завіту" в Лазар. 1, нова українська література репрезентована 16 картками автоґрафів Гулака-Артемовського N. 153 і двоактовою „комедіо-оперою" Гайнча п. з. „Powrut zaporożców z Trebizundy" з 1841 р. N. 192. До історії нашої музики відносять ся автоґрафи І. Воробкевича: Гната Приблуди та Вбогої Марти NN. 216—217, до українського фольклору збірничок українських пісень 18 в. N. 194, до української лінґвістики матеріяли Лазаревського до українсько-великоруського словаря з кінця 40 і початку 50 рр. N. 196. Для історії українського права інтересні рукописи NN. 205—207 і Лазар. 67, а для ґеоґрафії України NN. 58, 166, 208, 281 і Лазар. 15. Коли дочислити до того Румянцівський опис, стане наглядним, кілько цінного для українознавства переховує у собі рукописний відділ київської університетської бібліотеки.

„Обзоръ" відмічує величину, дату й почерк кождої рукописи, а зі збірників що найважнійше, тому й не виключає потреби докладнійшого опису передусім цікавійших збірників.

З часом може вияснить ся, звідки роздобув о. Петрушевич ті рукописи, які опинили ся в київській університетській бібліотеці. Але вже тепер починає поволи вияснювати ся, якого гостя приймали гостинно галицькі Василіянські бібліотеки, перемиська капітульна, львівська капітульна та спеціяльно Ставропигійський музей. Надуживаючи довіря управ бібліотек і музея о. Петрушевич, скритий німбом великого лінґвіста, що в дійсности творив фантазії на тім полі, та ще більшого історика, який на думку компетентної критики не був в силї навіть науково впорядкувати нагромадженого матеріялу, дарував чуже добро російським бібліотекам, прим. добро Ставропигійського музею в Петербург і київ-

ську університетську бібліотеку (збірник із „Пересторогою“ N. 27). Де більше й що роздаровував Петрушевич по Росії, звідки роздобув Александрію 16 в., може також стане звісним із часом. *М. Возняк.*

С. И. Масловъ — Отрывокъ Христинопольскаго Апостола принадлежащій библіотекѣ Университета св. Владимира (Изв. Отдѣл. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ 1910, кн. 4-ая ст. 229—269). Статя складаеть ся з 2-х частин, інформаційно-описової і тексту. В 1-ій частині автор подає судьбу уривку, набутого канон. А. Петрушевичем перед 1874 р. у вдови Бельовскої і переданого очивидно перед 1896 р. в київський університет. По тій інформації автор дає докладний палеоґрафічний опис 8 и київських листків, що творять природний початок до звісного рукопису Ставропиґійського Музея у Львові (Діян. IX, 28 — XIII, 5) + (Діян. XIII, 20—2 Тим. I, 10). Палеоґрафічна сторона виказує повну тожсамість обох рукописів — як в уставнім почерку текста, так і в двох ріжних почерках приписок. Граматична сторона уривку та сама руська основа, що і в головнім рукописї, виданім проф. Калужняцким (Actus epistolaeque apostolorum, Vindobonae 1896). Фототипічний знимок л. 6 об. приданий до статї і текст всего уривка з параллельним грецьким текстом на паристих сторонах (244—269) доповняють дуже докладно наші відомости про сей цінний памятник старорущини XII в.

Л. М. Соболевскій — Изъ церковнославянской учительной литературы. I—III. (Изв. Отд. рус. яз. и слов. 1910, II, ст. 41—61). Се продовжене звісток про поодинокі статї старослав. і старорус. письменности (гл. ibidem 1908, IV. ст. 264). На сей раз подані слова: Івана Злт. Ѡ ıадеⁿ. о пьаница^х. и о сребролюбцехъ: Братіе моıа мнози ходаꙉ^т... по рки. перґ. зборнику XIV—XV в. Чудовского монастиря (Моск. Синод. Б-ка) Nr. 21; Григорія чорноризця — (27 верес.) Не мозѣмъ оубо лѣнитисѧ братіе о своемь сп҃сньи, по рки. перґ. пролога Моск. Синод. Б-ка пол. XIV в. Nr. 247. і „По всемоу разоумѣите чаᵈ. коль велика мл҃тни дѣла соуть“ з Зборника Погод. (Имп. Публ. Б-ка) XV. в. Nr. 886. Як 3-ій пр. подано „Поученіе в нᵈлю ст҃ыˣ женъ мироносиць. Бъсїа оубо дн҃ешнїа неᵈ ст҃ыи дн҃ь. поклон'на есть и дивна и сп҃на..“ по Зборн. 1444 р. (М. Син. Б. Nr. 258), яке видавець вважає, на основі стилю і словарного матеріялу, твором Климента Словінського. *І. С.*

В. Даниловъ — Къ библіографіи драматическихъ передѣлокъ изъ Гоголя (Рус. Фил. Вѣстникъ, 1911, 2, ст. 331—8). Відмічені тут рукописні драматичні перерібки Гоголевих творів, велико-

руськi в числї пять тай одна українська. Се „Вечеръ на хуторѣ близъ Диканьки. Малороссiйская шутка въ одномъ дѣйствiи: взятая изъ повѣстей, изданныхъ Рудымъ Панькомъ. Одесса, 1865 года, декабря 29 дня". Пєса представляє дуже коротку та свобiдну перерiбку „Ночи передъ Рождествомъ. З теми повiсти Гоголя використав автор перерiбки тiльки грубо комiчний епiзод ховання у мiшок i тип дяка, звiсний з кiлькох українських водевiлїв. *М. В.*

В. В. Сиповскiй — Очерки изъ исторiи русскаго романа. Томъ I. вып. 1 — 2 (XVIII ый вѣкъ), Спб., 1909 — 10 (Записки Ист.-филологич. факультета Имп. С.-Птб. У-та частъ XCVII—XCVIII.) X + 718 ст., 4 + 951 ст. + 1 дiяґрама. Се результат многолїтнїх занять автора iсторiєю романа, особливо росийського в звязи з европейським. Вступом до сих робiт були: Изъ исторiи русскаго романа и повѣсти (Матерiалы до библiографiи, исторiи и теорiи романа), С.-Птб. 1903 i Русскiя повѣсти XVII—XVIII ст. С.-Птб. 1905. — Склад сего обємистого твору: гл. I. Значiнє романа XVIII в.; гл. II. Сущнiсть романа, фiлософiчнi i полiтичнi течiї в нїм; гл. III. Побутова сторона в романї XVIII в.; гл. IV. Грецький роман i його характеристичнi особливости; гл. V. Ложноклясичний роман — героїчного типу, типу „Les aventures de Telemaque" Gil-Blas i творiв Prévost. (Вип. 2-й); гл. VI. Чудесно-рицарський роман про рицарiв, типу 1001 ночи, про русалок-чудодiйниць; гл. VII. Анґлiйський роман Ричардсона, типа нової Елоїзи-Вертера; гл. VIII. Росийський ориґiнальний роман. З часом автор намiряє приступити до подiбної працї про роман XIX в., до чого вже має готову бiблїоґрафiю за 1-у половину вiка. *I. С.*

М. Славинскiй — Муза Шевченка и ея общественное служенiе" („Вѣстникъ Европы" 1911, кн. 2, ст. 294 — 302). Виходячи вiд слiв Костомарова, що поезiя Шевченка єсть безпосередним продовженєм народної поезiї i що його творчiсть не була iндiвiдуальною — автор стараєть ся навязати Шевченкову музу до того процесу, який вiдбував ся в українськiм народi вiд XVII ст., а якого синтезом була власне та муза. Автор кiнчить: „В творчости Шевченка довершило ся злитє народної стихiї та iнтелїґентської свiдомости, злитє орґанiчне, безпосередне та нерозривне, злитє плодотворне, яким создаєть ся нацiональнiсть."

В. Львовъ-Рогачевскiй — Первый народный поэтъ Т. Г. Шевченко („Современный мiръ" 1911, кн. 2, ст. 263 — 275). З посеред всїх великих поборникiв волї i правди, якi змагали до збратаня „пролетарiв всїх країв" — народний поет Шевченко поставлений на почесне мiсце. Автор загально характеризує соцiяльнi

тенденції музи Шевченка та велику живучість його слова. Характеристика не приносить нічого нового, а являєть ся головно повторенем давно і загально звісних осудів нашого поета. Новим хиба розгляд його творчости з пункту партійної проґрами, з якого виходить, що можна про неї писати і натягати її до найріжнороднійших і суперечних собі програм, коли поминути весь внутрішний зміст Шевченкової музи а держати ся тільки відповідно дібраних місць та цитатів. *М. Ф.*

Видання й статї обговорені в сїм томі:

В статї Мих. Грушевського:

J. Peisker — Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-Tataren und Germanen und ihre sozial-geschichtliche Bedeutung, 1905.

— Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde, 1910.

Dr. J. Janko — O stycích starých Slovanů s Turkotatary a Germay s hledilka jazukozpytneho, 1908.

Ф. Е. Коршъ — О нѣкоторыхъ бытовыхъ словахъ заимствованныхъ древними Славянами изъ такъ называемыхъ урало алтайскихъ языковъ, 1909.

J. Rostafiński — O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach, 1908.

L. Niederle — J. Peiskers Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde, 1910.

Наукова хронїка.

К. Михальчук і К. Тимченко — Проґрама до збираня діялектичних одмін української мови, 1910.

К. Михальчукъ и А. Крымскій — Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ, 1910.

Преісторія, археольоґія, історія штуки.

J. Janko — Über Berührungen der alten Slaven mit den Turkotataren und Germanen vom sprachwissenschaftlichen Standpunkt, 1909.

А. А. Миллеръ — Роскопки въ районѣ древняго Танаиса, 1910.

Gefährdete Holzkirchen in Ostgalizien, 1909.

Г. Павлуцкій — Орнаментъ Пересопницкаго евангелія, 1911.

Каталогъ Шевченковской выставки въ Москвѣ по поводу пятидесятилѣтія со дня его смерти, 1911.

Історія полїтична і культурна.

Полное собраніе лѣтописей, изд. археографическою коммиссіею, т. XX, 1910.

Н. Бережковъ — Устава замковъ, державъ и дворцовъ Сигизмунда Августа, предшествовавшая Волочной Уставѣ, 1911.

Д-ръ Діонисій Дорожинскій — Матеріялы до исторіи житя и смерти св. священномученика Іосафата Кунцевича, архіепископа Полоцкого. I, 1911.

Донскія дѣла. Книга третья, 1909.
Emil Kipa — Fryderyk Gentz a Polska, 1794—1831, 1911.

Право.

Ѳ. Тарановскій — Норманская теорія въ исторіи русскаго права, 1909 р.

М. Любавскій — Къ вопросу объ ограниченіи политическихъ правъ православныхъ крязей, пановъ и шляхты въ великомъ княжествѣ Лититовскомъ до Люблинской уніи, 1909.

R. F. Kaindl — Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechtes in Galizien, IX–XII, 1909.

A. Hellwig — Kriminalistische Aufsätze, 1908.

Література.

W. Vondrák — Kirchenslavische Chrestomathie, 1910.

С. Щеглова — „Пчела" по рукописямъ кіевскихъ бібліотекъ, 1910.

С. Масловъ — Обзоръ рукописей библіотеки Императорскаго Университета Св. Владиміра, 1910.

С. Масловъ — Отрывокъ Христинопольскаго апостола, принадлежащій библіотекѣ университета св. Владиміра, 1910.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

у Львові, Ринок, ч. 10,

має на складі між иншими отсї книжки:

	Корон
Адріян. Аґрарний процес у Добростанах	1·—
Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0·40
„ Чари на Україні	0·45
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0·20
Бодянський О. Українські казки, зі вступом і поясненями	0·50
Боровиковський Л. Маруся, теж	0·26
Брайтенбах В. Біольоґія в XIX в.	0·26
Будзиновський В. Хлопська посїлість в Галичинї	2·—
Верхратський Ів. — Начерк соматольоґії	3·—
Вовк Хв. Антропометричні досліди укр. насслення Галичини, Буковини й Угорщини	1·50
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народнїй поезиї	1·00
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	1·40
„ Словаки чи Русини?	0·80
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ. словесности	1·40
„ Угроруські духовні вірші	2·50
„ Зносини Українців із Сербами	0·80
„ Народна пожива на Бойківщині	0·40
„ Як писати заіменик ся при дієсловах	0·40
„ Бойківське весїле в Мшанци	0·60
„ Весїле в Керестурі	1·—
„ Віршована леґенда про рицаря і смерть	0·40
„ Хоценський співанник Левицьких	0·60
„ Леґенда про три жіночі вдачі	0·25
„ Руські оселї в Бачці	1·—
„ Лїрники	2·—
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, II, III і IV вид. 2, по	7·50
„ т. V—VII див. Збірник іст.-філ. секції.	
„ Ілюстрована Історія України	5·20
„ Люстрації королївщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
„ Виїмки з жерел до історії України-Руси: ч. I, до пол. XI в.	2·00
„ Розвідки й матеріяли до історії України-Руси, II—V	12·00
„ Останні романи Г. Сінкевича	0·40
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0·20
„ Хмельницький і Хмельнищина	0·20
„ Звенигород галицький	0·70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0·60
„ Описи Ратенського староства	0·60
„ Хронольоґія подій Галицько-волинської лїтописи	1·00
„ Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва?	0·50
„ Економічний стан селян в Львівській королївщині XVI в.	0·50
„ Звичайна схема „русскої“ історії й справа раціонального укладу історії східнього словянства	0·20
„ Етноґрафічні катеґорії й культурно-археольоґічні типи в сучасних студиях східньої Европи	0·30
„ Спірні питання староруської етноґрафії	0·50
„ Справа українсько-руського університету у Львові	0·50
„ Справа українських катедр і наукові потреби українства	0·45
„ Про давні часи на Україні (коротка історія України з ілюстр.)	0·60
„ Матеріяли до історії суспільно-політичних і економічних відносин на Україні	3·00
З. Ґінтер. Історія ґеоґрафічних відкрить у XV—XVI ст.	2·20
Джиджора Ів. Матеріали московського „Архива Министерства Юстиціи“ до історії гетьманщини	0·40
Драгоманів М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0·20
„ Рай і поступ 2 вид.	1·00
„ Микола Ів. Костомарів	0·16
„ Лїтературно-суспільні партії в Галичині	1·80
„ Козаки	0·30
„ Листи до Ів. Франка і инших т. I.	3·40
„ Листи до Ів. Франка і инших, т. II.	4·40
„ Шевченко, українофіли й соціялїзм	2·00
Еґан Е. Економічне положене руських селян на Угорщині	0·26

Корон

Енґельс Ф. Початки родини, приватної власности і держави . . . 1·05

Етноґрафічний збірник т. I—IV, VII—X, XII, XXV і XXVIII по 3·00 кор., т. V, VI, XIII—XV, XVIII—XIX, XXIV, XXVI—XXVII по 4·00 кор., т. XVI і XXIII по 5 кор., т. XI, XXI—XXII по . . 6·00

Єфремов С. Національне питанє в Норвеґії . . . . 0·30

Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королївщин в землях Галицькій і Перемишльській . . . . 4·00

„ т. II: Люстрації королївщин в землях Перемишльській і Сяноцькій 4·00

„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзській . . 5·00

„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9 . . . . 4·00

„ т. V: теж — з р. 1649—51 . . . . 4·00

„ т. VII: — Люстрація королївщин з р. 1570 . . . . . 4·00

„ т. VIII: — Акти до історії Козаччини 1513—1630 . . . 4·00

Житє і Слово, вістник лїтератури історії і фолькльору, рік 1 і 2 по 10, рік 3 по . . . . 5·00

Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати? . . 0·40

Заневич — Знесенє панщини в Галичинї . . . . 1·00

Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII—XCVIII по 3·00, т. XXIII—IV, XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5·00, комплети I—XX по 48·00, I—L по . . 120·00

Збірник фільольоґічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. I., нап. О. Кониський, 3·—, на лїпшім папері 4·00, в оправі . . 5·00

„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3·00, на лїпшім папері . . . . 4·00

„ т. III: Розвідки М. Драгоманова т. II. 3·00, на лїпшім папері . 4·00

„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. II., нап. О. Кониський 4·00

„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верхратський . . 5·00

„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева . . . . 4·00

„ т. VII: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т. III. . . . . 4·00

„ т. VIII—IX: Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1850—1862 7·00

„ т. X: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство . . . . 4·00

„ т. XI—XII: Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1835—49 6·00

Збірник історично-фільософічної секції т. I—IV розійшли ся (Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, вид. друге, див. М. Грушевський)

т. V: Матеріяли до історії духового житя Галицької Руси XVIII—XIX віку . . . . 4·00

„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. IV. 4·50, на лїпшім папері . . . . 5·50

„ т. VIII і IX: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. V . 7·50

„ т. X і XI: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. VI . 7·50

„ т. XII—XIII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т VII 8·00

Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II, III і IX по 3·—, т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) і IX—X по 2·00, т. XI—XIII по . . . . 5·00

„Зоря“, письмо лїтературно-наукове, р. II і V по 6·00, р. VI і IX по 10·00

„ „ лїтерат.-наук. ілюстроване, річ. XIII, XV—XVIII по . 12·00

Зубрицький М. Село Мшанець, Старосамб. пов. . . . . 3·00

„ Велика родина в Мшанції, Старосамб. пов. . . . . . 0·10

„ Пачкарство бакуну в горах у Галичинї в XIX ст. . . . . 0·60

„ Причинки до історії рекруччини в Галичинї . . . . . 0·20

„ Тїсні роки. Причинки до історії Галичини 1846—1861 рр. . . 0·20

Історична біблїотека:

т. I. С. Качала — Коротка історія Руси . . . . 2·40

т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности й ин. статї . . 4·00

т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси . 6·80

т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Гал. Русь . 3·00

т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія вел. кн. литовського . . . . 3·20

т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в. . . . . 3·20

т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв. . . . . 2·00

IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький . . . . 12·80

XIII. М. Костомаров — Гетьманованє Виговського і Ю. Хмельницького . . . . 3·20

XIV—XVI. М. Костомаров — Руїна . . . . 8·40

	Корон
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинцї, В. Антонович. Останнї часи козаччини на Правобережі . . .	6·60
XIX. Розвідки про народні рухи на Українї-Руси в XVIII в. .	3·60
XX. Шульгин — Начерк Колїівщини	3·00
XXI і XXII. Розвідки про селянство на Українї-Руси в XV—XVIII ст.	5·00
XXIII і XXIV. Розвідки про міста і міщанство	5·00
Інґрем Дж. Історія полїтичної економії	4·00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки	0·60
Кельнер Л. Др. — Історія педаґоґії	1·20
Кареєв М. Фільософія історії	0·25
„ Фільософія культурної й соціяльної історії	2·80
Колесса Ф. Ритміка українських народних пісень	4·00
Конрад И. Національна економія	2·30
Костомарів М. — Руська історія в житеписах ч. II і III по . . .	1·00
„ Письмо до ред. Колокола	2·00
Кревецький Ів. — Оборонна орґанізація руських селян на галицько-угорськім пограничу в 1848—49 рр.	0·60
„ Помічні днї. Причинки до історії панщини в Галичинї в XIX ст.	0.15
„ До історії орґанїзованя національних ґвардій в 1848 р. . .	0·20
„ Цуцилівська трівога в 1848 р.	1·—
„ Фальшоване метрик для польських повстанців в 1830—31 рр. .	0 10
„ Аґрарні страйки і бойкоти у східній Галичинї в 1848—49 р.	0·12
„ Галичина в другій половинї XVIII ст.	0 80
„ Справа подїлу Галичини в рр. 1846—1850	2·50
Кримський А. Мусулманство і його будучність	1·70
Крипякевич Ів. Львівська Русь в першій половинї XVI в. . . .	2·00
Др. Кузеля З. Причинки до народ. вірувань з початком XIX ст . .	0 30
„ Про студії над дїтьми	0·30
„ Угорський король Матвій Корвін в славянській устній словесности	1·50
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар . . .	7 00
„ Руська Правда	1·00
Лїтературно-науковий Вістник, річна передплата 18·00, повні річники 1899—1907 по 16·00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей	12·00
Ж. Масперо. Старинна історія східних народів, т. I	2 80
Л. Маячанець. Про шлюб на Українї-Руси в XVI—XVII ст. . . .	0·30
Матеріяли до українсько-руської етнольоґії т. I, III і VI	17·00
„ т. II, IV—V і VII (містять моноґрафію проф. Шухевича про Гуцулів)	22·00
„ т. VIII і IX по 3 К, т. X і XII по 5 К, т. XI	2·00
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	2·00
Огоновський Ом. Др. Історія руської лїтератури, т. III. 8·00, т. IV. . .	2 00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache . . .	3·00
Олехнович В. Раси Европи	0·70
Опишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3 00
Памятки українсько-руської мови і лїтератури, т. I. Апокріфи старозавітні	4·00
„ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5·00
„ т. IV і VI. Апокріфи і леґенди з українських рукописів по . .	5·00
„ т. V. Памятки полємічного письменства кінця XVI і поч. XVII в.	6 00
М. Павлик. М. П. Драгоманів, його ювілей, похорон, автобіоґрафія і спис творів	4·00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6·00
„ Словянська держава перед двома тисячами лїт	0·20
„ Скандинавщина в давній Руси	0 40
„ Слово о полку Ігоревім	1·60
„ Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2·80
Правнича часопись, річник IV—V по 6·00, VI, VII—X по . . .	2·—
Правнича бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	2·—
Правнича і економічна часопись, т. I—III по 3·00, т. IV—V і VI—VII по 4·00 т. VIII—IX по	5 00
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1 00
„ Руські землї Польської Корони при кінці XV в.	0·80
„ Начерк ґеоґрафічної термінольоґії	2·00
Свєнціцкий Іл. „Архаггелови вѣщания Марии“ і благовіщенська містерія	1·00
Сеньобо Ш., Австрія в XIX ст.	0·80

Сеньобо́ Ш., Міжнародні революційні партії	0·40
„ Церква й католицькі партії в XIX ст.	0·45
Ф. Сірко. Тарас Шевченко і його думки про громадське жите	0·60
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльности	1·00
Стороженко М. Історія західно-европейських літератур до кінця XVIII ст.	4·40
Стоцький С. — Буковинська Русь	2·40
Студинський К. Др. З кореспонденції Д. Зубрицького в р. 1840—1853	0·70
„ Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—46	3·00
Тен Г., Фільософія штуки	1·00
„ Нариси із старинного сьвіта	0·65
Терлецький О. Москвофіли й народовці	0·30
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.	2·00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3·00
„ Київська Козаччина 1855 р.	0·10
„ Маруся Богу[illegible]ській літературі	2·00
„ Матеріяли до [illegible] диви Жерела IV і V	
„ З історії гали[illegible]	0.40
„ Володимир Ант[illegible]	2·—
„ Словацький висл[illegible]9 р.	2·—
„ Причинки до іст. [illegible]	0·50
„ Листи Петра В. до [illegible]го	1·—
„ Угорщина і Польща на [illegible]II в., ч. I.	3·—
„ Причинки до пізнаня терит. Угор Руси	0·20
„ Угорські Русини в уряд. статистиці	0·90
„ Етноґрафічна карта Угор. Руси	6·—
Уайт Д. А., Розвій ґеоґрафічних поглядів	0·30
„ Розвій астрономічних поглядів	0·46
„ Розвій поглядів на лихву	0·30
„ Розвій поглядів на вселенну	0·90
„ Розмови з Л. Толстим	0·30
Українсько-руський Архів. Т. I: Др. Іл. Свєнціцкий, Опис рукописів Народного Дому	4·00
Т. II: Др І. Франко, Громадські шпихлїрі в Галичині 1784—1840 р.	4·00
Т. III: М. Тершаковець, Матеріяли до історії нац. відродження Гал. Руси в 1830—40 рр.	5·00
Т. IV: Матеріяли до історії шкільництва у Галичині XVIII - XIX в.	3·00
Т. V: М. Возняк, Фільольоґічні праці Ів. Могильницького	5·00
Українсько-руська бібліотека т. I, 6·00, II, 4·00, IV, 3·00, оправні о 1·20 дорожші.	
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I—IV	12·00
Фер Л. Будда і Буддізм	0·80
Франко Ів. Іван Вишенський	2·00
„ Про панщину і її знесенє 1848 р.	0·60
„ Хмельнищина 1648—9 р. в сучасних віршах	2·00
„ Слово о Лазаревѣ воскресеніи	0·50
„ Апокріфічне євангеліє Псевдо-Матвія	0·30
„ Шевченко героєм польської революційної леґенди	0·40
„ Карпато-руське письменство XIII—XVIII в.	2·00
„ Лукіян Кобилиця	0·40
„ Козак Плахта	0·40
„ Король балаґулів Антін Шашкевич і його українські вірші	0·35
„ Матеріяли до історії колїївщини	0·40
„ Наливайко в мідянім быці	0·35
„ Пісня про правду і неправду	0·80
„ Громадські шпіхлїрі в Галичині 1784—1840	1·00
„ До біоґрафії Івана Вагилевича	1·00
„ Причинок до студій над Острожською Біблією	0·30
„ Святий Климент у Корсуні	5·00
„ Студії на поли Карпато-руського письменства	1·00
„ Студії над народніми піснями. Ч. I	3·50
„ Нарис історії українсько-руської літератури до р. 1890	3·60
Др. А. Форель. Ґіґієна нервового і духового житя	2·40
„ „ Про алькоголізм	0·30
Е. Фрас. Нарис ґеольоґії	1·60
Е. Шірер. Політична історія Палестини	3·50
Др. В. Щурат. Увільненє злочинця дївчиною в Бродах 1727 р.	0·10
„ До біоґрафії і писань Івана з Вишні	0·35

PUBLIKATIONEN

der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supinškyj-Gasse, 17

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigirt von Prof. Michael Hruševškyj, bis jetzt erschienen Bde I—XCVI (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 K., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoi sekcii).
Bd. I: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraine. T. I. (bis Anfang des XI Jahrh.) . . . . . . 7·50 Kr.
Bd. II: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraine. T. II. (bis Mitte des XIII Jahrh.). . . . . . 7·50 Kr.
Bd. III-IV: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340) . . . . . . 7·50 Kr.
Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. 4 Kr.
Bd. VI—VII: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569) . . . . . . 7·50 Kr.
Bd. VIII XI: M Hruševškyj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.) . . . . . . 7·50 Kr.
Bd. X—XI: M Hruševškyj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.) 7·50 Kr.
Bd. XII—XIII: M. Hruševskyj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625) . . . . . . 8 Kr.

2. Ukrainisch-ruthenisches Archiv:
Bd. I: H. Svjencickyj, Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg . . . . . . 3 Kr.
Bd. II: Iv. Franko, Materialien zur Geschiche des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. . . . . . . 4 Kr.
Bd. III: M. Teršakoveć, Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen im Galizien 1830—1840 . . . . . . 5 Kr.
Bd. IV: Materialien zur Geschichte des ruthenischen Schulwesens in Galizien im XVIII—XIX Jahrh. . . . . . . 3 Kr.
Bd. V: M. Voznjak, Philologische Schriften des Iv. Mohylnyckyj . . 5 Kr.

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 12 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk).

D. Die Archaeographische Kommission publizierte biz jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine.
Bd. I: M. Hruševškyj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken von Halyč und Peremyšl vom J 1565—66 . . . . . . 4 Kr.
Bd. II: M. Hruševškyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565 . . . . . . 4 Kr.
Bd. III: M. Hruševškyi, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564-5. . . . . . 5 Kr.
Bd. IV V: St. Tomašivškyj, Galizische Akten aus den J. 1648—1649 . . . . . . 3 Kr.
Bd. VII: M. Hruševškyj, Lustrationen vom J. 1570 . . . . . . 4 Kr.
Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr Kosaken 1513—1630 . . . . . . 4 Kr.

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I—VI.

3. Kotljarevškyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798.

4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, ... 3 Kr.

E. Statistische Kommission publiziert:

1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt 2 Bde à . . . . . . 3 Kr.

F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:

1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde à . . . . . . 2 Kr.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 9 Bde à 3 Kr.
3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde à . . . . . . 2 u. 3 Kr.